

А. ҲОЖИЕВ

Ўзбек тилида
ҚЎШМА, ЖУФТ
ВА ТАКРОҒИЙ
СЎЗЛАР

СЎЗ БОШИ

Тилнинг луғат состави тўхтовсиз ривожланиб боради. Бу ривожланиш луғат составида янги сўзларнинг пайдо бўлиши ва эски сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетишидан иборат.

Янги сўзлар, асосан, тилнинг сўз ясовчи воситалари негизда ҳосил қилинади. Бундай воситалар эса барча тилларда ҳам ҳал эмас. Шунга кўра, луғат составини бойитувчи бундай воситаларни ҳар бир тилнинг ўз қонун-қоидалари асосида ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек тилида сўз яшашнинг бир неча усуллари мавжуд бўлиб, булар ичида аффиксация ва композиция усули асосий усул деб қаралади. Аффиксация усули билан сўз яшаш усули ўзбек тилшунослигида сўз яшашнинг бошқа усулларидан нисбатан тўла ўрганилган.

Композиция усули деганда, одатда, қўшма сўз яшалиши

Ўзбек тили луғат составида қўшма сўзлар анчагина миқдорда шаклланиб ташкил қилади. Уларни жонли сўзлашувда, фольклор асарларида, бадий асарларда, шунингдек, турли соҳага оид асарларда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам қўшма сўзларнинг яшалиш усули, уларнинг турлари, қўшма сўзнинг қандай сўз ва сўз бирикмасидан фарқи каби томонларини ўрганиш назарий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Қўшма сўзлар имлоси ўзбек орфографиясининг шу вақтгача ҳал этилмаган, чалкаш масалаларидан бири бўлиб, эътиборга эриштирилганлиги ҳаммага маълум.

Ўзбек тилининг асосий сабаби ўзбек тилида қўшма сўзларнинг қандай жиҳатдан тўла ўрганилмаганлигидадир. Қўшма сўз

қандай сўз ва сўз бирикмасидан тўғри фарқлаб ололмагани натижада кўпгина содда сўз ва сўз бирикмалари ҳозирги вақтда қўшма сўзлар қаторига киритиб юборилмоқда.

Ўзбек тили содда сўз ва сўз бирикмаси билан аралаштириб юбориш қўшма сўзлар имлосини белгилашни яна ҳам

қийинлаштириб юборади. Шунинг учун ҳам қўшма сўзлар имлосини тўғри ҳал этиш учун, аввало, қўшма сўзларнинг содда сўз ва сўз бирикмасидан фарқлаб олиш лозим. Қўшма сўзнинг содда сўз ва сўз бирикмасидан фарқи аниқ белгилаб олинса, ҳозирги вақтда нотўғри равишда қўшма сўзлар қаторига киритиб келинаётган кўпгина содда сўз ва сўз бирикмалари қўшма сўзлар доирасидан чиқади. Натижада қўшма сўзлар имлосини белгилаш анча осонлашади. Демак, ўзбек тилида қўшма сўзларнинг ясалиш усули, турлари, уларнинг содда сўз ва сўз бирикмасидан фарқини (қўшма сўзнинг чегарасини) тўла ва тўғри ҳал этиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Тилнинг тараққиёт даражаси фақатгина ундаги сўзларнинг миқдорига қарабгина белгиланмайди, балки турли маъно ва стилистик оттенкаларни ифодаловчи сўзларга, ўзаро алоқада фикрнинг турли-туман ва маъно оттенкаларини ифодаловчи воситаларга қанчалик бойлиги билан ҳам белгиланади. Бу жиҳатдан қараганда, ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўзлар алоҳида ўрин тутаяди.

Ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўз ясалиши сўз ясаш ҳодисаси бўла олмайди. Лекин мавжуд адабиётларда улар сўз ясаш ҳодисаси сифатида қаралмоқда. Жуфт ва такрорий сўзлар турли маъно ва маъно оттенкаларини ифодалаш учун хизмат қилади. Бироқ ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўзларнинг ясалиши, маънолари, уларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлишига қарамай, булар ўзбек тилшунослигининг да шу вақтга қадар мустақил текшириш объекти бўлганини айтмоқчи.

Биз бу ишда, мавжуд лингвистик адабиётларда баъъ қилинган фикрларни ҳисобга олган ҳолда, ҳозирги ўзбек тилидаги қўшма сўз, жуфт сўз ва такрорий сўзларнинг ўзига хос хусусиятларини баён қилишга ҳаракат қиламиз.

Бу ишдан назарда тутилган асосий мақсад қўшма сўз, жуфт сўз ва такрорий сўзларнинг тилдаги бошқа ҳодисалардан фарқини аниқлаб олиб, уларнинг имлосини белгилашдан иборатдир. Шунга кўра, қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг хос бошқа томонлар ҳақида (масалан, қўшма сўзнинг бўлишида компонентларнинг маъно муносабати, айри-айри сўзларнинг этимологияси каби масалалар ҳақида) бу тўхтамаймиз.

Ишнинг асосий бўлим ва иловадан иборат.

Биринчи бўлим „Қўшма сўзлар“ деб аталади. Бу бўлимда „қўшма сўз“ термини, қўшма сўзнинг ясалиш усули, қўшма сўзнинг содда сўз ва сўз бирикмасидан фарқини аниқлаш ва таърифлаш, қўшма сўзнинг чегарасини белгилаш

сий қийинчилик қўшма сўзнинг сўз бирикмасидан фарқини аниқлаш бўлгани сабабли ана шу масалага алоҳида эътибор берилди. Қўшма сўзнинг сўз бирикмасидан фарқини аниқроқ кўрсатиш мақсадида қўшма сўзлар ҳар бир сўз туркуми бўйича алоҳида-алоҳида баён қилинди.

Иккинчи бўлим „Жуфт сўзлар“ деб аталади. Бу бўлимда „жуфт сўз“ термини, жуфт сўзларнинг ҳосил бўлиши, жуфт сўзнинг қўшма сўздан фарқи, жуфт сўзларнинг семантик ва грамматик характеристикаси, жуфт сўз компонентларининг тартиби каби масалалар баён қилинади.

Учинчи бўлим „Такрорий сўзлар“ деб аталади. Бу бўлимда „такрорий сўз“ термини, такрорий сўзларнинг ҳосил бўлиши, такрорий сўзнинг жуфт сўздан фарқи баён қилиниб, сўнгра **-ба** ва **-ма** элементлари билан боғланган сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилади.

Ишнинг охирида қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг имло қоидалари, луғати, шунингдек, темага оид адабиётлар илова қилинди.

Ҳурматли китобхонлардан бу иш ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини, қандай йўл билан бўлса ҳам, баён қилишларини илтимос қиламиз.

А в т о р

ҚЎШМА СЎЗЛАР

„Қўшма сўз“ термини ҳақида

Қўшма сўзлар масаласи ўзбек тилшунослигидагина эмас, умуман туркологияда кам ўрганилган соҳалардан бири бўлиб келмоқда.

Қўшма сўзларга бағишланган ишларда қўшма сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари — уларнинг содда сўз ва сўз бирикмаларидан фарқи тўла очиб берилмаган. Шунингдек, бу адабиётларда қўшма сўзлар ҳақида айтилган фикрларнинг ўзи ҳам бир хил эмас. Уларнинг баъзиларида *машина-трактор станцияси, дам олиш уйи, юк ташувчи машина, туғилган ер* каби бирикмалар қўшма сўзлар қаторига киритилса¹, баъзиларида *СССР, райком, агитпункт, профсоюз* каби қисқартма сўзлар ҳам қўшма сўз деб қаралади². Қўшма сўзларга оид адабиётларнинг кўпчилигида жуфт сўзлар ҳам қўшма сўзлар қаторига киритилади.

Бундай ҳар хилликлар, бизнингча, „қўшма сўз“ термини турлича тушуниш натижасида келиб чиққан бўлса керак.

Туркий тилларга оид адабиётларга назар ташласак, уларда айнан бир ҳодисанинг турлича номланишини кўрамиз. Масалан, ўзбек тилига оид адабиётларда *томорқа, отқулоқ, кўкқарға* кабилар қўшма сўз, *қозон-товоқ, ака-ука, катта-кичик, секин-аста, бирин-кетин* кабилар жуфт сўз деб аталади³. Проф. Н. А. Баскаковнинг „Қорақалпақ тили“ номли асарида эса *тошбақа, қўлқоп, қўл ёзма, белбоғ* кабилар составли сўз, *кўрна-тўшак, ўйин-*

¹ Ж. Ш. Шукуров, Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955, 22-бет.

² Р. Бердиев, Сложные слова в современном туркменском языке, Автореферат канд. дисс., М., 1955.

³ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, „ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари“, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 63–68-бетлар.

кулги, бола-чақа типда ясалганлар қўшма сўз (сложное слово) деб номланади⁴.

Юқоридагилардан кўринадики, туркологик адабиётларда „қўшма сўз“ (сложное слово) термини турли ҳодисаларга нисбатан аралаш қўлланиб келмоқда. Бу нарса қўшма сўз тушунчасига аниқлик киритиш лозимлигини, яъни қўшма сўз деганда қандай ҳодиса назарда тутилишини аниқ белгилаб олиш лозимлигини кўрсатади.

Қўшма сўз деганда ўзаро боғланган икки ёки ундан ортиқ сўз эмас, балки бирдан ортиқ негиздан ташкил топган бир сўз тушунилиши керак: *тоғолча, токилон, мош ранг, содда дил* каби. Шу хусусиятига кўра, улар содда сўз ва сўз бирикмасидан фарқланади.

Гулбеор, мингоёқ, тоғузум, оромбахш, хушманзара каби сўзларни составли сўз деб аташ ҳам унчалик тўғри эмас. Бундай аташ билан уларнинг содда сўзлардан фарқини тўғри ифодалай олмаймиз. Чунки содда сўзлар ҳам составли бўлиши мумкин, яъни содда сўзлар ҳам ўзак ва аффикс каби қисмларга бўлинади.

Тенглашиш орқали ясалган *қовун-тарвуз, кўрна-ёстиқ, қинғир-қийшиқ* каби жуфт сўзларнинг қўшма сўзлар қаторига киритилиши тўғри эмас. Чунки қўшма сўзга хос хусусиятлар жуфт сўзларда кўринмайди⁵.

Агар қўшма сўзлар билан жуфт сўзларни содда сўзлардан фарқлаган ҳолда бир умумий термин билан аташ лозим бўлса, бундай умумий термин ўйлаб топилиши керак. Лекин қўшма сўз ва жуфт сўзлар учун умумий ҳолда „қўшма сўз“ терминини қўллаш мумкин эмас. „Қўшма сўз“ термини фақат бирдан ортиқ негиздан ташкил топган *аччиқ-тош, билагузук, бирдамлик, ижодбахш, хушмуомала, сотиб олмоқ, олиб келмоқ, ҳар қачон, ҳар бир, ҳар кимса, ҳеч қаерда* каби сўзларга нисбатан қўллангани маъқул.

Қўшма сўзларнинг ясалиш усули ҳақида

Қўшма сўзлар мавжуд грамматик адабиётларда „композиция усули билан ясалган сўзлар“ ёки „синтактик усул билан ясалган қўшма сўзлар“ деб таърифланади.

„Композиция усули—сўз қўшиш усули“ деб тушунтирилади. Лекин бундан тўғридан-тўғри икки сўзни олиб, ўзаро боғлаб, сўз ҳосил қилиш деб тушуниш ўзбек тили нуқтаи

⁴ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, стр. 184—185.

⁵ Қўшма сўзлар билан жуфт сўзларнинг бир-бирдан фарқланувчи белгилари шу ишнинг „Жуфт сўзлар“ баҳсида кўрсатилади.

назаридан тўғри бўлмайди. Ўзбек тилида сўзлар ўзаро боғланиб, сўз бирикмасини ҳосил қилади. Кейинчалик бундай бирикмалар тилда қўллана-қўллана семантик, грамматик ва фонетик жиҳатдан бир бутун ҳолга келиб, қўшма сўз ҳосил бўлиши мумкин (*даламудир, гулбеор, кўрсичқон, соф кўнгил* кабилар).

Айрим ҳоллардагина тўғридан-тўғри сўз қўшиш йўли билан қўшма сўз яшаш ҳақида гапириш мумкин. Бундай ҳодиса, асосан, янги ясалишларда, калькалаш йўли билан бўлган ўзлаштиришларда кўринади (*ишлаб чиқармоқ*—производить, *ишлаб чиқариш*—производство каби).

„Синтактик усул билан сўз яшаш“ деганда ҳам сўз қўшиш орқали сўз ясалиши назарда тутилади.

Б. Мадалиев ўзининг „Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзлар“ номли мақоласида ўзбек тилида қўшма сўзларнинг синтактик усул билан ясалиши ҳақида гапириб, синтактик усул билан сўз яшаш деганда „сўзларни бириктириш орқали сўз яшаш“ тушунилиши лозимлигини кўрсатади⁶.

Шуни айтиш керакки, сўзларни синтактик усул билан бириктириш деганда, бирдан ортиқ сўзнинг маълум грамматик қонун-қоидалар асосида ўзаро боғланиши тушунилади. Сўзларнинг маълум грамматик қонун-қоидалар асосида ўзаро алоқага киришувидан эса ҳеч вақт қўшма сўз ҳосил бўлмайди, балки ҳамма вақт сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Ана шундай сўз бирикмалари тил тараққиёти процессида маълум даврлар ўтиши билан семантик, грамматик ва фонетик жиҳатдан бир бутун ҳолга келиши, яъни қўшма сўзга айланиши мумкин. Сўзларнинг маълум грамматик қонун-қоидалар асосида ўзаро алоқага киришувидан сўз бирикмаси ҳосил бўлиши билан шу бирикманинг қўшма сўзга айланиши тамомила бошқа-бошқа ҳодисадир.

Бир оғиз сўз билан айтганда, синтактик усул билан қўшма сўз яшаш (умуман, синтактик усул билан сўз яшаш) ҳодисаси ўзбек тилида йўқ. Бу ҳақда К. А. Левковскаянинг „тилда соф синтактик усул билан сўз яшаш ҳодисаси („чисто синтаксическое словообразование“) бўлиши мумкин эмас“ деган фикрига тамомила қўшиламиниз⁷.

Ўзбек тили фактлари бу тилда қўшма сўзларнинг уч хил усул билан ясалишини кўрсатади:

1. Синтактик-лексик усул билан ясалган қўшма сўзлар.

⁶ Б. Мадалиев, Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзлар, „Қўқон Давлат педагогика институти илмий ишлар тўплами“, Фарғона, 1958, 6—7-бетлар.

⁷ К. А. Левковская, Словообразование, Изд-во Московского университета, 1954, стр. 18.

2. Синтактик-морфологик усул билан ясалган қўшма сўзлар.

3. Морфологик усул билан ясалган қўшма сўзлар.

Синтактик-лексик усулда сўз бирикмаси ҳеч қандай сўз ясовчи қўшимча олмаган ҳолда маълум тараққиётга учрайди: сўз бирикмасининг компонентлари бир маъно марказига бирлашади, бирикма таркибидаги сўзлар сўзлик ҳолатини йўқотади, сўз бирикмаси грамматик ва фонетик жиҳатдан ҳам бир бутун ҳолга келади. Натижада қўшма сўз ҳосил бўлади. Масалан: *даламудир, кўрсичқон, ошпичок, қизилуруғ, қўқонгул, молқўра* каби қўшма отлар, *чала савод, калтафаҳм* каби қўшма сифатлар сўз бирикмаларидан келиб чиққан қўшма сўзлардир.

Бу типдаги қўшма сўзларни синтактик-лексик усул билан ясалган қўшма сўзлар деб аташда икки ҳолат назарда тутилади. Биринчидан, бундай қўшма сўзлар, аслида, бирдан ортиқ сўзнинг маълум грамматик қонун-қоида асосида алоқага киришувидан ҳосил бўлган сўз бирикмаси бўлган. Бу—синтактик момент. Иккинчидан, шу сўз бирикмаларининг маъносида ўзгариш юз бериб, бирикма сўз (қўшма сўз) ҳолига келган. Бу—лексик момент⁸. Ана шу икки моментни бирлаштириб, бу типдаги ясалишни синтактик-лексик ясалиш деб атадик⁹. Демак, сўз бирикмаларининг қўшма сўзга айланишини сўз қўшиш орқали сўз яшаш деб қараш мумкин эмас. Н. М. Шанский ҳам сўз бирикмасидан қўшма сўз келиб чиқиш ҳодисасини сўз қўшиш орқали сўз яшашдан фарқлаш лозимлигини кўрсатади¹⁰.

Синтактик-морфологик усулда қўшма сўз сўз бирикмасига сўз ясовчи аффикс қўшиш орқали ҳосил қилинади: *беш*

⁸ Маънонинг ўзгариши билан сўз ясалиши А. Ф. Ғуломовнинг „Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида“ номли мақоласида „семантик усул билан сўз яшаш“ деб кўрсатилади. Қаранг: А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 76—77-бетлар. Баъзи адабиётларда сўз яшашнинг бу усули „лексик-семантик усул“ деб аталади. Қаранг: Н. М. Шанский, Основы словообразовательного анализа, М., 1955, стр. 6.

⁹ Сўз бирикмаларидан келиб чиққан сўзлар Н. М. Шанскийнинг юқоридаги асарида лексик-синтактик усул билан ясалган сўзлар деб аталади (7-бет).

¹⁰ Э. В. Севортян сўз бирикмаларидан қўшма сўз келиб чиқиш ҳодисасини „неграмматическое словообразование“ деб атайди. Қаранг: Э. В. Севортян, Соотношение грамматики и лексики в тюркских языках, „Вопросы теории и истории языка . . .“, Изд-во АН СССР, М., 1952, стр. 323.

¹⁰ Н. М. Шанский, юқорида кўрсатилган асар, 11-бет.

йиллик, *минг килограммчи* каби. Бу типдаги ясалишни синтактик-морфологик ясалиш деб аташда ҳам икки ҳолат ҳисобга олинди. Биринчидан, *беш йиллик* қўшма сўзи -лик аффикси қўшилишидан аввал аниқловчи—аниқланмиш ҳолатидаги сўз бирикмаси эди. Бу—синтактик момент. Иккинчидан, *беш йил* бирикмасига сўз ясовчи аффикс қўшиш орқали *беш йиллик* қўшма сўзи ҳосил қилинади. Бу—морфологик момент. Ана шу икки моментни бирлаштириб сўз яшашнинг бу усулини **синтактик-морфологик усул** деб атадик¹¹.

✓ *Ўзбек тилида шундай қўшма сўзлар борки, улар ясалиш усулига кўра, сўз бирикмасидан келиб чиққан қўшма сўзлардан ҳам, сўз бирикмасига аффикс қўшиш орқали ясалган қўшма сўзлардан ҳам фарқланади. Масалан, қўзиқорин, қизилиштон қўшма сўзларини сўз бирикмасидан келиб чиққан дея олмаймиз. Булар икки ўзакни қўшиш орқали ясалган қўшма сўзлардир. Ўзак эса сўз эмас, балки морфема ҳисобланади. Морфемалар ёрдамида ясалган сўзлар морфологик усул билан ясалган сўзлар ҳисобланади. Шунга кўра, икки ўзак ёки негизни қўшиш орқали ясалган қўшма сўзларни морфологик усул билан ясалган қўшма сўзлар деб аташ мумкин. Демак, морфологик усул билан сўз яшаш деганда, фақат аффикслар ёрдамида сўз яшашгина эмас, балки бирдан ортиқ ўзақларни қўшиш орқали сўз яшаш ҳам тушунилиши лозим*¹².

◁ Сўз охирида шуни ҳам айтиш керакки, мавжуд адабиётларда композиция усули билан сўз яшаш ўзбек тилида сўз яшашнинг маҳсулдор усулларидан бири деб қаралади. Масалан, Б. Мадалиев бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: „Айрим сўзларни бириктириш йўли билан янги сўз яратиш тилдаги энг қадимий усуллардан бири бўлиб, у ўзбек тилининг тараққий этиши натижасида яна ҳам кенгайди, сўз яшашнинг маҳсулдор усулларидан бирига айланди“¹³. Аввало, шунини айтиш керакки, ўзбек тилида бирдан ортиқ ўзакни бириктириш йўли билан ясалган сўзлар кўп эмас. Қўшма сўзларнинг асосий қисми сўз бирикмаларидан келиб чиқар экан,

¹¹ Бу типдаги қўшма сўзларда янги сўз ҳосил қилувчи восита сўз ясовчи аффиксдир, яъни сўз ясовчи аффикс қўшилгандан сўнггина янги сўз ҳосил бўлади. Шунга кўра, бундай сўз яшашни морфологик усул билан сўз яшаш деб аташ мумкин. Лекин сўз ясовчи аффикс қўшилгунга қадар бўлган синтактик ҳолатни ҳам ҳисобга олиб синтактик морфологик усул деб атаган маъқул.

¹² Н. М. Шанскийнинг юқорида кўрсатилган асариди ҳам ўзак қўшиш орқали сўз яшаш морфологик усул билан сўз яшаш деб кўрсатилади (10-бет).

¹³ Б. Мадалиев, юқорида кўрсатилган мақола, 9-бет.

бу усул билан сўз ясалишини маҳсулдор усул дея олмай- миз. Агар ўзбек тилида бирдан ортиқ сўзни бириктириш орқали янги сўз ясаш ҳодисаси кенг тарқалган бўлганда, ҳақиқатда ҳам композиция усули билан сўз ясашни энг маҳ- сулдор усуллардан дея олар эдик. Сўз бирикмасидан қўш- ма сўз келиб чиқишининг маҳсулдорлиги содда сўзлардан лексик-семантик йўл билан янги сўз ясалишининг маҳсулдор- лигидан фарқланмайди. Чунки содда сўзларнинг лексик-се- мантик тараққиёти натижасида янги сўз ҳосил бўлиши билан сўз бирикмаларининг маъно тараққиёти натижасида янги сўз ҳосил бўлиши асосан бир хил ҳодиса. Фарқ шундаки, би- ринчисида янги сўз сўздан келиб чиқади, иккинчисида янги сўз (қўшма сўз) сўз бирикмасидан келиб чиқади.

Умуман, ўзбек тилида қўшма сўзлар анчагина бор, лекин композиция йўли билан сўз ясалиш усули ўзбек тилида маҳсулдор усул бўла олмайди.

Қўшма сўзнинг содда сўздан фарқи

Қўшма сўз бирдан ортиқ негиздан ташкил топади. Содда сўзларда негиз битта бўлади: *асалари, бошпана, газмол, эрксевар, хушфеъл—қўшма сўз; темирчилик, эслатма, тортинчоқ, билимдон, кўкаламзорлаштирмоқ—содда сўз.*

Ҳозирги ўзбек тилида шундай сўзлар борки, улар аслида қўшма сўз бўлиб, ҳозирги вақтда унинг компонентларидан бири мустақил ҳолда қўлланмайди. Масалан: *кечқурун*. Бундай сўзларни қўшма ёки содда сўз деб қараш ҳақида икки хил фикр бор. Кўпчилик бундай сўзларни содда сўз ҳисобласа, баъзилар қўшма сўз деб қарайди.

Кечқурун сўзи тарихан қўшма сўз бўлган. Аммо унинг иккинчи компоненти ўз мустақиллигини йўқотган. Шунга кўра, бу сўз ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан содда сўз ҳисобланади. *Кечқурун* сўзининг иккинчи компонентини (*қурун* қисмини) негиз дея олмаймиз. Чунки у ҳозирги ўз- бек тилида лексик маъно англатмайди¹⁴.

Кечқурун сўзини ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан ясама сўз деб ҳам бўлмайди. Чунки *қурун* қисми *кечқурун* сўзининг таркибидагина мавжуд, аффикслик хусусиятига эга эмас. *Кечқурун* сўзида морфологик содаллашиш юз берган.

¹⁴ *Қурун* ҳам асли икки морфемадан—*қур+ун* морфемаларидан таш- кил топган. Ҳозирги ўзбек тилида *қур* ҳам мустақил негиз сифатида келмайди.

Ўзбек тилида бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг қўшма сўз ёки содда сўз эканлигини баҳолаш ҳам ҳарҳил.

Агар ўзлаштирилган сўзнинг ҳар бир компоненти ўзбек тилида мустақил негиз сифатида хизмат қилса, бундай ўзлаштирмаларни қўшма сўз деб қараш мумкин. Агар компонентларидан бири ўзбек тилида мустақил негиз сифатида келмаса, бундай ўзлаштирмаларни қўшма сўзлар қаторига киритиб бўлмайди¹⁵. Масалан, *хушxabар, камдийдор, дилором*—қўшма сўз, чунки ўзбек тилида *хуш, хабар, кам, дийдор, дил, ором* сўзлари бор; *камнамо, дилнавоз*—қўшма сўз эмас, чунки буларда компонентлардан бири ўзбек тилида мустақил негиз бўлиб келмайди (*намо, навоз*). Бундай сўзлар ўзи мансуб бўлган тил нуқтаи назаридан (бу ўринда—тожик тили нуқтаи назаридан) қўшма сўз деб баҳоланаверилади.

Шу типдаги сўзлар сифатида яна қуйидагиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин: *ширгуруч, шабнам, рангпар, ҳазиломуз, одамшаванда, хушомадгўй, лаганбардор, баҳорикор, умрбод, аравакаш, амалпараст, зараркунанда, астойдил, ҳамроҳ, калтабақай, дардисар, кўрнамак* ва бошқалар.

Агар бошқа тилдан ўзлаштирилган сўзнинг иккала компоненти ҳам ўзбек тилида мустақил негиз сифатида қўлланмайдиган бўлса, унинг ясама сўз эканлиги бутунлай сезилмайди: *намакоб, обдаста, саркор, бадном* каби. Буларнинг ясама сўз эканлигини шу тилни билувчи кишиларгина сезиши мумкин.

Рус тилидан ва рус тили орқали ўзлаштирилган сўзларда ҳам худди юқоридаги ҳолни кўрамиз. Масалан, *авангард, крендешин, орфография, сантиметр, агротехника, аэропорт* каби сўзлар ўзбек тили нуқтаи назаридан қўшма сўз ҳисобланмайди.

Кинорежиссёр, кинотеатр, радиостанция, радиоприёмник, фотоаппарат, электротехника каби сўзларнинг ҳар иккала компоненти ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланади. Шунга кўра, буларнинг қўшма сўз эканлиги сезилиб туради. Лекин бу типдаги қўшма сўзлар ўзбек тили қонун-қоидалари асосида эмас, балки қайси тилдан ўзлаштирилган бўл-

¹⁵ Қўшма сўзни ҳосил қилувчи негизлар тилда мустақил сўз сифатида ҳам қўлланиши лозимлиги, агар бирор компоненти мустақил ҳолда қўлланиладиган бўлса, уларни қўшма сўз ҳисоблаш мумкин эмаслиги бошқа адабиётларда ҳам кўрсатилган. Қаранг: В. Р. Григорьев, О границах между словосложением и аффиксацией, ВЯ, №4, Изд-во АН СССР, М., 1956, стр. 45–46.

са, шу тилнинг қонун-қоидалари асосида ясалган. Ўзбек тилига улар тайёр сўз (қўшма сўз) ҳолатида қабул қилинган.

Ўзбек тилига оид адабиётларнинг деярли ҳаммасида қўшма сўзларнинг бирдан ортиқ ўзакдан ташкил топиши кўрсатилади. Лекин уларнинг баъзиларида, нима учундир, бирдан ортиқ ўзакка эга бўлмаган ҳолатлар ҳам қўшма сўзлар қаторига киритилади. Масалан, Б. Мадалиев қўшма сўзларга қуйидагича таъриф беради: „Икки ёки ундан ортиқ сўз (ўзак)ларнинг ўзаро бирикувидан тузилиб, яхлит бир тушунча — маънони ифодаловчи сўзлар қўшма сўз саналади“¹⁶. Шу таърифнинг ўзи қўшма сўзларнинг ҳаммасида ўзакнинг бирдан ортиқ бўлиши шартлигини кўрсатади. Бироқ Б. Мадалиевнинг ўзи қўшма сўзларни шу нуқтаи назардан анализ қилмайди. У ёзади: „Қўшма сўзларнинг бир қисми *аро, симон, парвар, фуруш, шунос, дўз, хўр* каби элементлар ёрдами билан ҳосил қилинади. *Шаҳараро, одамсимон, этикдўз, мевафуруш, ватанпарвар, шарқшунос, ўтхўр* (зоол) ва ш.к.“¹⁷. Кўриниб турибдики, бу фикр авторнинг қўшма сўзларга берган юқоридаги таърифига мутлақо мос келмайди. Чунки юқоридаги таърифда қўшма сўзларнинг бирдан ортиқ сўз (ўзак) нинг бирикувидан ҳосил бўлиши айтилса, бу ўринда қўшма сўзларнинг бирдан ортиқ сўз (ўзак) дан ташкил топиши эмас, ҳатто унинг баъзи элементлар ёрдамида ясалиши ҳақида гапирилади. Ўзбек тилида *симон, парвар, фуруш, шунос, дўз, хўр* сўз (ўзак) лари бўлмагани ҳолда қандай қилиб *одамсимон, этикдўз, мевафуруш, ватанпарвар, шарқшунос* каби сўзларни бирдан ортиқ ўзакдан ташкил топган қўшма сўз дея оламиз? Хулоса тарзида яна бир марта айтиш керакки, бирор сўзнинг қўшма ёки содда сўзлигини белгилашда, у сўзнинг таркиби қанча мураккаб бўлишидан қатъий назар, неча ўзак-негиздан ташкил топганлиги асосга олиниши керак. Агар бу сўз ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан бирдан ортиқ ўзак-негиздан ташкил топган бўлса, қўшма сўз, акс ҳолда содда сўз ҳисобланади.

Қўшма сўзнинг сўз бирикмасидан фарқи

Ўзбек тилида қўшма сўзлар сўз бирикмасидан фарқланувчи формал белгига эга эмас. Қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан фарқлашдаги, шунингдек, қўшма сўзлар имло-

¹⁶ Б. Мадалиев, юқоридаги мақола, 7-бет.

¹⁷ Ўша мақола 11-бет.

сини белгилашдаги қийинчиликларнинг асоси ҳам ана шунда. Демак, бу қийинчиликлар ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқар экан, уни тўғри ҳал этиш учун ва ҳал этишни осонлаштириш учун шу тилнинг ўзига хос қонун-қоидаларига асосланиб иш кўриш лозим бўлади.

Қўшма сўзнинг сўз бирикмасидан асосий фарқи шуки, қўшма сўз, юқорида кўриб ўтганимиздек, бирдан ортиқ негиздан ташкил топади. Сўз бирикмаси эса бирдан ортиқ мустақил сўзнинг ўзаро грамматик алоқага киришувидан ҳосил бўлади. Лекин ташқи кўриниши билан қўшма сўз ҳам бирдан ортиқ сўздан ташкил топганга ўхшайди. Масалан, *белбоғ* қўшма сўзи таркибидаги *бел* ва *боғ* мустақил сўздек кўринади. Ҳақиқатда эса *белбоғ* қўшма сўзи доирасида *бел* ва *боғ* ўз мустақиллигини йўқотиб, шу қўшма сўзнинг қисмларига айланган. Шу нарса исботланса, қўшма сўз билан сўз бирикмасининг фарқи очиқ кўриниб қолади.

Қўшма сўзларнинг бирдан ортиқ сўздан эмас, балки бирдан ортиқ ўзак-негиздан ташкил топишини қандай исботлаш мумкин? Масалан, *белбоғ* қўшма сўзи доирасида *бел* ва *боғ* нинг сўз эмаслигини қандай исботлаш мумкин?

Бу нарса энг аввало шунда кўринадики, *белбоғ* сўзи доирасида *бел* ва *боғ* мустақил маънога эга эмас. *Белбоғ* сўзи *бел* ва *боғ* сўзларининг маъноларидан фарқланувчи янги бир маънони (бошқа предметнинг номини) билдиради. Демак, қўшма сўзларда унинг компонентлари ўз мустақиллигини йўқотади, улар шу сўзнинг қисмларига айланади. Сўз бирикмаларида эса ҳар бир сўз мустақил маъносини сақлайди. Масалан: *тинчлик тарафдорлари*, *ғалаба кун*, *катта уй*, *ширин қовун*, *тилнинг ички тараққиёти қонуни*, *тинчлик байрами*, *яхши китоб*, *одобли бола*, *артиллериячилар кун* каби.

Лекин янги маънонинг туғилиши қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан фарқловчи ягона белги бўла олмайди. Масалан, турғун сўз бирикмалари ҳам, бирдан ортиқ сўздан ташкил топишидан қатъий назар, бир бутун маъно ифодалайди: *молия министрлиги*, *қишлоқ хўжалик институти*, *ўлкасини қўлтиқламоқ*, *тили узун*, *қўлни ювиб қўлтиққа урмоқ*, *тўйдан олдин ноғора чалмоқ* ва бошқалар. Агар бир маъно ифодаланишига асослансак, у ҳолда турғун сўз бирикмасини ҳам қўшма сўзлар қаторига киритиш лозим бўлар эди. Ҳақиқатда эса уларни қўшма сўзлар қаторига киритиб бўлмайди.

Турғун сўз бирикмалари бир бутун маъно англатиши билан эркин сўз бирикмаларидан фарқланиб, қўшма сўзларга ўхшайди. Бироқ форма жиҳатидан эркин сўз бирикмала-

ридан фарқланмайди. Турғун сўз бирикмалари ҳам, эркин сўз бирикмалари каби, сўзлардан ташкил топади¹⁸.

Турғун сўз бирикмалари бир бутун маънони англатиши ва гапда бир синтактик вазифада келишидан қатъий назар, уларда (худди эркин сўз бирикмаларидаги каби) ички син-

тактик алоқа сақланади: *тўйдан олдин ноғора чалмоқ*. Бирикма таркибидаги сўзлар ўртасида синтактик алоқанинг сақланиши бирикманинг сўз бўлакларидан (ўзак-негизидан) эмас, балки сўзлардан ташкил топишини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмаларида (эркин сўз бирикмалари, шунингдек, турғун сўз бирикмаларида) бирикма таркибидаги ҳар бир сўз форма бутунлигига эга бўлади (шаклланган бўлади). Қўшма сўзларда бундай эмас. Қўшма сўзни ҳосил қилган компонентлар ўртасида синтактик алоқанинг йўқлиги қўшма сўз доирасида уларнинг сўз эмаслигини кўрсатади. Масалан: *Белбоғига тешасини қис-тириб олган боғбон...* Бу мисолдаги *белбоғига* қўшма сўзи икки ўзак (*бел-* ва *боғ-*) дан тузилган. Ташқи томондан қараганда *белбоғ* қўшма сўзи доирасида *бел* ва *боғ* ҳам мустақил сўздек кўринади. Ҳақиқатда эса сўз эмас. Чунки ҳар бир сўз нутқ ичида маълум формага эга бўлади. *Белбоғига* қўшма сўзи доирасида *бел* ҳеч қандай формага эга эмас ва ҳеч қандай грамматик маънони (масалан, эгалик, келишик ёки сон тушунчасини) ифодаламайди. Шундай экан *белбоғ* қўшма сўзи доирасида *бел* сўз эмас, балки унинг (*белбоғ* қўшма сўзининг) бир элементи ҳисобланади. Демак, *боғ* ҳам *белбоғ* қўшма сўзи доирасида унинг бир элементи ҳисобланади¹⁹. Чунки у ҳам ҳеч қандай формага эга эмас ва ҳеч қандай грамматик маъно ифодаламайди. *Белбоғига* қўшма сўзидаги эгалик ва келишик қўшимчаси *бел* ва *боғ* ўзакларига қарашли бўлмай, балки у *белбоғ* сўзига қарашлидир. *Белбоғ* икки ўзакдан ташкил топган бир сўз. Шунинг учун унинг элементлари ўртасида синтактик алоқа йўқ. Агар *белбоғига* қўшма сўзини морфемаларга ажратсак, қуйидаги ҳолатни кўриш мумкин:

белбоғ — ўзак (қўш ўзак),
и — учинчи шахс эгалик қўшимчаси,

¹⁸ Қаранг: О. С. Ахманова, К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц, „Труды института языкознания“ т. 4, Изд-во АН СССР, М., 1954, стр. 51.

¹⁹ Бу парса А. И. Смирницкийнинг „К вопросу о слове“ номли мақо-ласида жуда тўғри кўрсатилган. Қаранг: „Вопросы теории и истории языка...“, Изд-во АН СССР, М., 1952, стр. 192–193.

га — жўналиш келишиги қўшимчаси.

Эркин сўз бирикмасида маъно бутунлиги ҳам, форма бутунлиги ҳам бўлмайди (эркин сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз маъно ва форма бутунлигига эга бўлади). Қўшма сўзлар эса ҳам маъно, ҳам форма бутунлигига эга бўлади. Шу сабабли қўшма сўзлар эркин сўз бирикмасидан осон фарқланади.

Турғун сўз бирикмаси бир бутун маъно англатиши билан қўшма сўзларга ўхшайди. Лекин айрим-айрим сўзлардан ташкил топганлиги билан қўшма сўздан фарқланади. Демак, қўшма сўз маъно бутунлигига эгаллиги (бир маъно англатиши) билан турғун сўз бирикмасидан фарқланмайди-ю, эркин сўз бирикмасидан фарқланади; айрим-айрим сўз деб аташ мумкин бўлмаган қисмлардан ташкил топишига кўра, ҳар иккисидан ҳам — турғун сўз бирикмасидан ҳам, эркин сўз бирикмасидан ҳам — фарқланади. Шунга кўра, қўшма сўзни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик белгига нисбатан грамматик белги устун туради дея оламиз.

Баъзи тилшунослар қўшма сўз компонентлари ўртасида ҳам синтактик алоқа бўлади, деб қарайдилар. Масалан, В. И. Алатирев қўшма сўзларда ҳам, сўз бирикмаларидаги каби, унинг компонентлари ўртасида синтактик алоқа бўлади, лекин бу синтактик алоқанинг қўшма сўз ва сўз бирикмасидаги функцияси бир хил эмас дейди. Унинг кўрсатишича, қўшма сўзлардаги синтактик алоқа янги маъно, янги тушунчани ифодалаш учун хизмат қилса, сўз бирикмаларидаги синтактик алоқа сўзларни ўзаро боғлаш (алоқага киритиш) учунгина хизмат қилади²⁰. Лекин бу фикрга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Чунки қўшма сўз бирдан ортиқ негиздан ташкил топишидан қатъий назар, бир сўз ҳисобланади. Бир сўзнинг ўз ичида ҳеч вақт синтактик алоқа бўлмайди. Синтактик алоқа ҳамма вақт бирдан ортиқ сўз доирасида бўлади. Қўшма сўз эса бирдан ортиқ сўздан эмас, балки бирдан ортиқ негиздан ташкил топади.

Қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда, семантик ва грамматик белги (маъно ва форма) билан бир қаторда, фонетик белгига ҳам асосланилади²¹. Қўшма сўзлар бир асосий урғуга бўйсунди. Сўз бирикмасида эса бирикма тарки-

²⁰ В. И. Алатирев, Парные сложные слова, „Ученые записки Казанского университета“, т. 1, 1946, стр. 64—65.

²¹ А. Ф. Фуломов, Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, „А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари“, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 37—86-бетлар; „Ўзбек тили морфологиясига кириш“, Тошкент, 1953, 16-бет.

бидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Шу жиҳати билан ҳам қўшма сўз сўз бирикмасидан фарқланиб туради.

Қўшма сўзни сўз бирикмасидан фарқлашда имлони асосга олиш энг тўғри йўл деб қаровчилар ҳам бор. Лекин бу фикрга қўшилиб бўлмайди.

Имлода бир хилликни таъмин этиш мақсадида қўшма сўзларнинг айримларини қўшиб, айримларини ажратиб ёзиш тавсия этилади. Агар берилган қоидалар практикада талабга жавоб беролмаса, улар яна ўзгартирилади. Демак, қўшма сўзларнинг имлоси (уларни қўшиб ёки ажратиб ёзиш) кишилар (субъект) томонидан белгиланади, шунга кўра бу ҳодиса маълум даражада субъектив бўлади. Қўшма сўзнинг ўзи эса қандай ёзилишидан қатъий назар, тилнинг луғат бойлигида мавжуд бўлган субъектив бир ҳодисадир²². Агар қўшма сўзларни белгилашда имлога асосланадиган бўлсак (яъни ажратиб ёзилса, сўз бирикмаси; қўшиб ёзилса, қўшма сўз бўлади деб қаралса), у ҳолда ажратиб ёзилган қўшма сўзлар сўз бирикмаси ҳисобланиши ва улар луғат составига кирмаслиги лозим бўлади. Лекин қўшма сўзлар хоҳ ажратиб ёзилсин, хоҳ қўшиб ёзилсин, бари бир луғат составида бўлади, яъни қўшма сўзни ажратиб ёзган билан унинг сўзлик хусусияти йўқолмайди, у сўз бирикмасига айланмайди²³.

* * *

Биз юқорида барча сўз туркумларига оид қўшма сўзлар учун умумий бўлган томонлар ҳақида гапирдик. Бундан ташқари, қўшма сўзлар ҳар бир сўз туркуми доирасида турли кўринишга эга. Улар келиб чиқиш йўллари, тузилиши ва шу каби томонлари билан бир-биридан фарқланади. Баъзи сўз туркумларида қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан фарқлаш анча қийинчилик туғдиради. Шунинг учун қўшма сўзларни ҳар бир сўз туркуми бўйича ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

/ Қўшма отлар

Ўзбек тилидаги қўшма отлар тарихий жиҳатдан турли даврларда ва турли йўллар билан ҳосил бўлган. Шунга кўра, уларнинг изоҳланиш даражаси ва келиб чиқиш йўллари ҳам ҳар хил. Ҳатто, ҳозирги ўзбек тилида қўлланувчи баъзи қўшма отларни изоҳлаш, яъни қўшма от орқали ифодаланган

²² О. С. Ахманова, К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц. Труды института языкознания, т. 4, Изд-во АН СССР, М., 1954, стр. 52.

²³ Худди шу масалада Б. Мадалиевнинг Н. Маматовга қарши айтган фикри жуда тўғри. Қаранг: Б. Мадалиев, юқоридаги мақола, 8-бет.

предметнинг нима учун шундай аталишини белгилаш кўп ҳолларда мумкин бўлмай қолади. Масалан, *ойимқовоқ*, *кўксултон*, *эшакқурт*, *кўкйўтал*, *тўнғизтароқ*, *шайтонковуш* каби сўзларнинг этимологиясини аниқлаш жуда қийин. Бундай қўшма сўзларнинг этимологиясини аниқлаш маълум текшириш ишлари олиб боришни талаб этади. Лекин шундай бўлса ҳам, қўшма отларни умумий белгиларига қараб маълум группаларга ажратиш мумкин бўлади. Буларнинг асосий кўринишлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Сифатловчи + сифатланмиш типигаги бирикмалардан келиб чиққан қўшма отлар: *тошкўмир*, *туяқуш* каби. Бундай қўшма от компонентларининг ички маъно муносабати бир неча хил бўлади:

1) ўхшатишга асосланган бўлади: *карнайгул*, *духобагул*, *туяқуш*, *ойболта* каби. Демак, буларда қўшма отнинг иккинчи компоненти ифодалаган предмет биринчи компоненти ифодалаган предметга таққосланади. Бундай таққослашда қўшма отнинг иккинчи компоненти ифодалаган предметнинг бир турини билдирувчи қўшма сўз ҳосил бўлади. Масалан: *карнайгул* — гулнинг бир тури; *садарайҳон* — райҳоннинг бир тури.

2) сифатий белгисига асосланган бўлади: *кўкқарға*, *оққуш*, *қорақурт* каби.

2. Сифатловчи вазифасидаги бирикмалардан келиб чиққан қўшма отлар: *қирқбўғин*, *мингоёқ*, *олапўчоқ* каби. Булар асли сифатловчи бирикма бўлиб, ўз аниқланмиши (сифатланмиши) билан қўлланган: *қирқбўғин* — қирқ бўғинли ўт, *қизилуруғ* — қизил уруғли (уруғи қизил) қовун каби. Кейинчалик предметнинг умумий номини билдирувчи сўз (келтирилган мисолларда *ўт* ва *қовун* сўзи) қўлланмай, бирикма орқали ифодаланган маъно унинг сифатловчи бўлаги орқали ифодаланаверган. Натижада-ли аффикси ҳам тушиб қолган ва *қизилуруғ*, *қирқбўғин* сўзлари бир турдаги предметларнинг номларини билдирувчи қўшма сўзга айланган.

3. Қаратқич + қаралмиш типигаги сўз бирикмасидан келиб чиққан қўшма отлар: *олмақоқи*, *пиёзуруғ*, *ноғорачўп* каби. Бундай қўшма от компонентларининг ички маъно муносабати бир неча хил бўлади:

1) предметга хосликка асосланган бўлади: *сочпоук*, *қозонсоchiқ*, *лампамой*, *ошпичоқ*, *тоққайчи*, *молқўра* каби. Бундай қўшма отларнинг пайдо бўлишида баъзан унинг таркибидаги компонентлардан бири кўчма маънода қатнашган бўлиши мумкин. Масалан, *қўлқоп*, *ошқозон* қўшма отларида *қоп* ва *қозон* сўзлари ўз асл маъносига қатнашмаган.

2) ўринга хосликка асосланган бўлади: *чўлбақа, қашқар-гул* каби. Буларда аввал асосий диққат предметнинг қаердан келиб чиққанлиги, қаерда кўп тарқалганлигига қаратилган бўлиб, кейинчалик бора-бора бу ҳол кучсизланади, бирикма бир предметнинг номини англатувчи сўзга айланиб кетади. Масалан, *тоғолча* қўшма отида аввал шу предметнинг тоғда кўп бўлиши („тоғнинг олчаси“ эканлиги) англатилган бўлса, ҳозирда у *ҳўл* меванинг (олча, олхўри, шафтоли, ўрик каби) бир турини англатади. *Маккажўхори, қўқонгул* кабиларда ҳам худди шу ҳолни кўрамыз.

Қаратқич + қаралмиш муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан баъзи қўшма отлар таркибида учинчи шахс эгалик аффикси сақланиб қолган. Аммо бирикма бир сўз ҳолига келгач, бу аффикс ўз грамматик маъносини йўқотиб, қўшма сўз негизининг таркибий қисмига айланади. Шу сабабли бундай қўшма сўз қаралмиш бўлиб келганда, яна бир эгалик аффикси қўшилади. Масалан: *минг боши — минг бошиси, эллик боши — эллик бошиси*. Мисоллар: *Минг бошиси сўфинамо* (Муқимий). *Бир куни маҳалламизнинг эллик бошиси шаҳарга бориб келиб, . . .* (А. Қаҳҳор).

4. Эга + кесим муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан қўшма отлар. Булар кўпинча маросим номлари бўлади: *қор ёғди* каби.

5. Тўлдирувчи + кесим муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан қўшма отлар. Булар ҳам кўпинча маросим номлари бўлади: *кир ювди, оқкийди* каби.

6. Ҳол + кесим муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан қўшма отлар: *гурскетди* каби.

7. Қўшма гапдан келиб чиққан қўшма отлар: *тегманозик (бот.)* каби.

8. Кесим ва ундалмадан келиб чиққан қўшма отлар ҳам мавжуд. Булар, асосан, эртақ номлари бўлади: *ёрилтош, уртўқмоқ, очилдастурхон* каби.

9. Изофали бирикмалардан келиб чиққан қўшма отлар: *гулбеор* каби.

10. Сўз бирикмасига сўз ясовчи аффикс қўшиш орқали ясалган қўшма отлар: *беш йиллик, темир йўлчи* каби.

11. Ўзак ёки негизларни қўшиш орқали ясалган қўшма отлар: *қўзиқорин, қизилиштон* каби.

✓ Қўшма отлар материал жиҳатдан ҳам ранг-баранг кўри-нишларга эга. Буларнинг асосийлари:

1. От + от типиде ясалган қўшма отлар: *атиргул, ит-балиқ, оймқовоқ, ошқозон, қўлқоп, йўлпашша, токилон, томорқа, тоғолча, қўйтикан, илонтили, хотиноши, кўчабоғи* каби.

2 От + сифат типиди ясалган қўшма отлар: *нонкўр, най зақора* (бот.) каби. Бу типдаги қўшма отлар жуда кам учрайди.

3 От + сифатдош типиди ясалган қўшма отлар: *отбоқар, ўринбосар, ҳуснбузар* каби.

4. От + феъл типиди ясалган қўшма отлар: *қор ёғди, илигузилди, кир ювди* каби.

5. Сифат + от типиди ясалган қўшма отлар: *хомток, қизилиштон, оқсоқол, қизилуруғ, қорақурт, қорамол, оққуш, кўкқарға* каби.

6. Сон + от типиди ясалган қўшма отлар: *бирқозон* (зоол.), *мингоёқ, қирқбўғин, учбурчак, юз боши, минг боши* каби.

7. Феъл + от типиди ясалган қўшма отлар: *ёрилтош, уртўқмоқ, очилдастурхон* каби. Баъзан феъл + сифат кўриниши ҳам учрайди: *тегманозик* (бот.) каби.

7. Тақлидий сўз + от типиди ясалган қўшма отлар: *ҳаққуш, жиққамушт, чиябўри* каби.

Кўпчилик қўшма отлар сўз бирикмаларидан осонлик билан фарқланади. Масалан: *белбоғ, қўзиқорин, томорқа, итбалиқ, қўлқоп* ва бошқалар. Булардан *қўзиқорин* сўзининг *қўзи* ва *қорин* сўзларидан тамомила фарқланувчи янги сўз эканлиги, унинг компонентлари ўртасида грамматик алоқанинг йўқлиги аниқ сезилиб туради. Лекин барча қўшма отлар сўз бирикмаларидан шундай осонлик билан фарқланавермайди.

Қўшма отларнинг баъзиларида шу предметнинг умумий номини билдирувчи сўзнинг негизи қатнашмайди: *отқулоқ, қирқоғайни* каби. *Отқулоқ* ўтнинг бир турини билдиради, лекин унинг таркибида *ўт* негизи йўқ: *қирқоғайни* гулнинг бир тури, лекин бу қўшма сўзнинг таркибида *гул* негизи йўқ. Шу типдаги қўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлаш жуда осон. Мисоллар: *болтаютар, кўксултон, каттақўрғон, бўрикалла, қизилиштон, мингоёқ* ва бошқалар.

Баъзи қўшма отларнинг таркибида шу предметнинг умумий номини билдирувчи сўз қатнашади: *печакгул, эшакқурт, туяқуш, тентакқуш, ойимқовоқ, бақатерак* каби. *Печакгул* сўзи гулнинг бир турини, *туяқуш* сўзи қушнинг бир турини билдиради. Лекин *печакгул* сўзи доирасида *печак* ва *гул*, *туяқуш* сўзи доирасида *туя* ва *қуш* сўз эмас, балки сўзнинг (*печакгул* ва *туяқуш* сўзининг) элементи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу қўшма отларнинг таркибидаги элементлари ўртасида синтактик алоқа йўқ. Қуйидаги сўзлар ҳам шу типдаги қўшма отлардан ҳисобланади: *итқовун, мирзақуш, сувмошак, тентакқуш, карнайгул*.

бойчечак, бақатерак, кўзтикан, ойимқовоқ, япалоққуш ва бошқалар.

Бирор турга оид предметларнинг номини билдирувчи қўшма отларнинг баъзиларида унинг компонентлари ўртасида синтактик алоқа сақлангандек (қўшма сўз ҳосил бўлмагандек) кўринади. Бу ҳодиса кўпроқ биринчи компоненти ранг-тус билдирувчи сифатлардан ва иккинчи компоненти шу предметнинг умумий номини билдирувчи сўзлардан бўлган қўшма отларда кўринади. Масалан: *оққуш, қорақурт* кабилар. Лекин бундай ҳолларда ҳам семантик, грамматик ва фонетик белгиларга асосланиб ёндашилса, уларнинг қўшма сўз ёки сўз бирикмаси эканлиги аниқ белгиланади. *Оққуш* сўзи доирасида *оқ, қуш* сўзлари маъно мустақиллигини йўқотган ва улар ўртасида синтактик алоқа ҳам йўқ. Шунингдек, *оққуш* сўзи бир урғуга бўйсунди. *Оққуш* сўзи қушнинг бир турини билдиради. Бу сўз бир турга кирувчи қушларни бошқа турдаги қушлардан, шунингдек, оқ тусдаги барча қушлардан фарқлайди. Агар предметнинг тури ифодаланмай, умуман оқ тусдаги қуш назарда тутилса, у ҳолда *оқ* ва *қуш* сўзлари ўз маъно мустақиллигини сақлайди, улар ўртасида аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолати бўлади, шунингдек, *оқ* ва *қуш* сўзлари ўз мустақил урғусига эга бўлади. Шунга кўра, у (*оқ қуш*) сўз бирикмаси ҳисобланади. *Қорақурт, қорамой* қўшма отлари ҳақида ҳам худди шуларни айтиш мумкин²⁴.

Демак, бир турга оид предметларни билдирувчи қўшма отлар от + от типига ясалган бўлса, улар сўз бирикмасидан осон фарқланади. Қўшма отнинг биринчи компоненти сифатлардан бўлганда икки ҳолат бор: а) агар биринчи компоненти сифатлардан бўлган қўшма отлар таркибида шу турнинг умумий номини билдирувчи сўз бўлмаса, улар сўз бирикмасидан осон фарқланади: *оқуруғ, қизилиштон* кабилар, б) агар бундай қўшма отлар таркибида шу турнинг умумий номини билдирувчи сўз бўлса, уларни сўз бирикмасидан фарқлаш қийинроқ бўлади: *оққуш* каби. Лекин иккала ҳолатда ҳам семантик, грамматик ва фонетик белгиларга асосланиб, уларнинг қўшма от эканлигини фарқлаб олиш осон.

²⁴ Қўшма сўз билан сўз бирикмасининг ташқи кўринишдан бир хил бўлиши мумкинлигини назарда тутиб, Б. Мадалнев: „Айни бир сўз бирикмаси қўшма сўз бўлиши ҳам мумкин, сўз бирикмаси бўлиши ҳам мумкин“, — дейди (юқорида кўрсатилган мақола, 13-бет). Лекин шуни унутмаслик керакки, сўз бирикмаси қўшма сўз бўлмайди, агар у қўшма сўз бўлса, сўз бирикмаси эмас; сўз бирикмаси бўлса, қўшма сўз эмас.

Шуни айтиш керакки, бир турга кирувчи предметлар ўз доирасида ранги, мазаси, ҳажми ва бошқа белгиларига кўра бир-биридан фарқланиши мумкин: *оқ чиллаки, қора чиллаки* каби. *Чиллаки* — узумнинг бир тури. У оқ ёки қора рангли бўлиши мумкин. Демак, *оқ чиллаки, қора чиллаки* бирикмасида *оқ, қора* сўзлари *чиллаки* сўзини ранг-тус томондан аниқлаб келади. Бу нарса *оқ чиллаки, қора чиллаки*ларнинг қўшма сўз эмаслигини, унинг таркибидаги ҳар бир сўз маъно мустақиллигига эга эканлигини кўрсатади. Бундай бирикмаларда унинг аниқловчи ёки аниқланмиш бўлаги қўшма сўз бўлиши мумкин: *оқ атиргул, қизил атиргул* каби.

Бир предметнинг бошқа предметдан ясалганлигини ифодаловчи *духоба дўппи, сопол лаган, фишт девор, тош йўл, чарм пальто* каби бирикмалар ҳам баъзи адабиётларда турни билдирувчи қўшма отлар қаторига киритилади. Лекин буларда аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолати сақланади. Шунинг учун ҳам уларни қўшма сўзлардан кўра сўз бирикмалари қаторига киритиш тўғрироқ бўлади.

Маълум бир жойнинг, идора ва муассасаларнинг номлари, шунингдек, бирдан ортиқ сўздан тузилган терминлар ҳам баъзан қўшма сўзлар (қўшма отлар) қаторига киритилади: *Жанубий Украина, Шарқий Сибирь, Шимолий Америка, СССР Олий Совети, Совет Армияси, УзССР Фанлар академияси, қишлоқ хўжалиги, кўрак чувиш машинаси, тил билими* кабилар. Буларни қўшма сўз дейишдан кўра турғун сўз бирикмаси деб атаган тўғрироқ бўлади.

Баъзан қисқартмалар ҳам қўшма сўзлар қаторига киритилади. Лекин қўшма сўзларга қўйиладиган талабларни қисқартмаларга нисбатан қўйиб бўлмайди: *СССР, УзССР, райком, колхоз, совхоз, компартия, райсовет* кабилар.

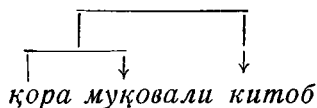
Қўшма сифатлар

Ўзбек тилида қўшма сифатларни сўз бирикмасидан (аниқроғи, сифатловчи бирикмалардан) фарқлаб олиш қўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлаб олишдан ҳам қийинроқ.

Қўшма сифатлар, содда сифатлар каби, предметнинг белгисини билдиради. Предметнинг белгиси эса сифатловчи бирикмалар орқали ҳам ифодаланади. Қўшма сифатлар билан сифатловчи бирикмаларни фарқлашдаги қийинчиликнинг сабаби ҳам ана шунда.

Предметнинг белгисини ифодалашига кўра, қўшма сифатлар билан сифатловчи бирикмалар ўртасида ўхшашлик борлиги учун уларни бир-биридан фарқлашда фақат маънонинг

ўзини (предметнинг белгисини билдиришни) асосга олиш билан ҳамма вақт тўғри хулосага келиш мумкин бўлавермайди. Буларни ўзаро фарқлашда формани асосга олиш (грамматик белгига асосланиш) тўғри бўлади. Масалан: **оммабоп китоб, қора муқовали китоб**. Биринчи мисолда китобнинг белгиси — оммабоп. Иккинчи мисолда эса унинг белгиси — қора муқова (муқоваси қора). Лекин **қора муқовали** бирикмаси китобнинг белгисини ифодалашидан ва гапда бир бўлак—аниқловчи вазифасида келишидан қатъий назар қўшма сифат эмас. Чунки у ўз ичида аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолатини сақлаган. Яъни китобнинг белгиси— қора муқовага эга, муқованинг белгиси — қора. Бу бирикма таркибидаги сўзларнинг ўзаро боғланишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Ички синтактик алоқанинг сақланганлиги **қора муқовали** бирикмасида **қора** ва **муқова** сўзларининг ўз мустақил маъносини сақлаганлигини кўрсатади. Биринчи мисолда эса бу ҳолатни кўрмаймиз, яъни китобнинг белгиси — оммабоп, лекин омманинг белгиси боп ёки бопнинг белгиси омма эмас. Демак, юқоридаги мисолнинг биринчиси (**оммабоп**) қўшма сифат, иккинчиси (**қора муқовали**) сўз бирикмаси (сифатловчи бирикма)дир.

Қўшма сифатлар билан сифатловчи бирикмаларнинг ўхшашлик томони ташқи синтактик алоқага кўрадир. Ички синтактик алоқага кўра, улар бир-биридан фарқланади (қўшма сифатларда ички синтактик алоқа бўлмайди).

Қўшма сифат билан сифатловчи бирикмаларни фарқлашдаги қийинчилик, айниқса, қўшма сифатларни охириги сўзи **-ли** аффиксини олган бирикмалардан фарқлашда кўринади.

Ўзбек тилига оид адабиётларда **-ли** аффиксини олган сўз бирикмалари нотўғри равишда қўшма сифатлар қаторига киритилиб келмоқда. Бу ҳол қўшма сифатларни ўрганиш ва уларнинг имлосини белгилашда яна ҳам қийинчилик туғдиради.

-ли аффиксини олган сифатловчи бирикмалар предметнинг белгисини билдириб, гапда бир бўлак вазифасида (аниқловчи вазифасида) келса ҳам, лекин унинг ўз ичида ҳамма вақт аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолати (ички синтактик алоқа) сақланади: **қора телпакли йигит**. Бунда йигитнинг белгиси — қора телпаги бор (қора телпак кийган). Лекин **қора телпакли** бирикмаси ҳам ўз ичида аниқловчи ва аниқ-

ланмишлик ҳолатига эга (*қора сўзи теллак сўзининг аниқ ловчиси*). *Беш қаватли* (бино), *оқ соқолли* (киши), *майин жузли* (қўй), *ўрта маълумотли* (йигит) кабиларда ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз.

Бундай бирикмаларда ҳар бир сўз ўз маъно мустақиллигини сақлагани туфайли унинг аниқланмиш бўлагини ўзгарتماган ҳолда аниқловчи бўлагини бошқа сўзлар билан алмаштиравериш мумкин: *оқ соқолли киши, қора соқолли киши, бир қаватли бино, икки қаватли бино, беш қаватли бино, ўн қаватли бино, ўн беш қаватли бино* ва ҳоказо. Қўшма сифатларда бундай қилиш мумкин эмас.

Юқоридаги типдаги бирикмаларни рус тилидаги ҳодисаларга таққослаш натижасида уларни қўшма сўз (қўшма сифат)лар қаторига киритадилар. Масалан, *оқ соқолли, беш қаватли* бирикмаларини рус тилидаги *седобородый, пятиэтажный* қўшма сифатларига таққослаб, уларни ўзбек тили нуқтаи назаридан ҳам қўшма сифат деб қарайдилар. Лекин буларнинг қўшма сўз ёки сўз бирикмаси эканлигини белгилашда ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиш керак. Акс ҳолда, албатта, нотўғри хулосага келинади.

Бирор тилда қўшма сўз орқали ифодаланган маъно бошқа тилларда ҳам қўшма сўз орқали ифодаланиши шарт эмас. Бу маъно содда сўз ёки сўз бирикмаси орқали ифодаланиши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги *оқ соқолли* ва *олий маълумотли* бирикмалари бир типда ясалган бирикмалардир. Лекин бу икки бирикма ифодалаган маъно рус тилида бир хил усул билан ифодаланмайди: *оқ соқолли — седобородый, олий маълумотли (киши) — человек с высшем образованием*. Шу мисолнинг ўзиёқ ўзбек тили фактларини текширганда, аввало, шу тилнинг ўз хусусиятларидан келиб чиқиш лозимлигини кўрсатади.

-ли аффиксини олган ҳолатнинг қўшма сифат эмас, балки сўз бирикмаси эканлигининг исботи сифатида яна қуйидагиларни айтиш мумкин.

Сифатлар қиёсий ва орттирма даража формаларига, шунингдек, интенсив формаларга эга (ҳамма сифатлар эмас, албатта). Даража ясовчи аффикслар эса форма ясовчилар қаторига киради. Қўшма сифатлар ҳам, содда сифатлар каби, даража формаларини қабул қила олади.

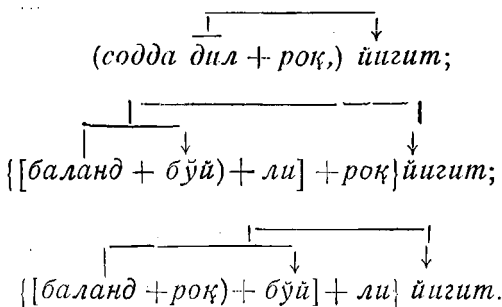
-ли аффиксини олган бирикмаларда унинг таркибидаги сифат мустақил ҳолда даражаланиши мумкин. Шунингдек, улар белгидаги кучсизликни (камликни) билдирувчи *-иш, -имтир* каби қўшимчаларни ҳам қабул қила олади. Мисоллар: *Шу вақт хонага қорачадан келган, баландроқ*

буйли бир йигит кириб келди (газета). Чувак юзли, сийрак сарғиш мўйловли, иржайган қувгина йигитга бир оз тикилди-да, бошини аста қуйи солди (Ойбек).

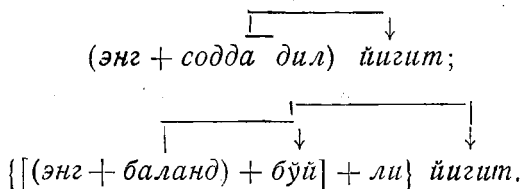
**Оқиш, сарғиш рангли сарин гуллар
Алвон-алвон бўлиб очилган.
(Уйғун)**

Қўшма сифатларда, унинг биринчи компоненти аслида сифат бўлишидан қатъий назар, мустақил ҳолда даражалана олмайди. Чунки у қўшма сўз доирасида сўз эмас, балки сўзнинг элементи ҳисобланади. Шунинг учун даража ясовчи формалар қўшма сифатнинг охирига қўшилади. Бу форма қўшма сифатнинг иккала компоненти учун умумий бўлади. Масалан, *хом хаёлроқ одам* дейилади, лекин *хомроқ хаёл одам* дейилмайди, *содда дилроқ йигит* дейилади, лекин *соддароқ дил йигит* дейилмайди ва ҳоказо.

Келтирилган мисоллардаги *содда дилроқ* қўшма сифати билан *баландроқ буйли* ва *баланд буйлироқ* бирикмаларининг ички синтактик ҳолати ва уларнинг бошқа сўзлар билан муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Орттирма даражада ҳам даража маъноси *-ли* аффиксини олган бирикма таркибидаги сифатга хос бўлади. Қўшма сифатнинг эса иккала компоненти учун умумий бўлади. Буни қуйидагича кўрсатиш мумкин.

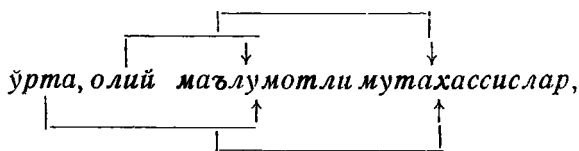


-ли аффиксини олган бирикма таркибидаги сифатнинг мустақил ҳолда даражалана олиши бирикма таркибидаги сўзларнинг маъно мустақиллигига эга эканлигини ва улар ўртасида синтактик алоқа мавжудлигини кўрсатади.

-ли аффиксини олган бирикмалар фақат икки сўздан эмас, балки ундан ортиқ сўздан ташкил топиши ҳам мумкин. Мисол: *Бу растада минг хил кийимли оломон йўқ, шошилиш йўқ...* (Ойбек). Бу мисолдаги *минг хил кийимли* бирикмасининг аниқловчи қисми (*минг хил*) ҳам ўз навбатида сўз бирикмасига тенг. Қўшма сифатларда бундай ҳолат йўқ.

-ли аффиксини олган бирикмаларда бир аниқланмишга бирдан ортиқ уюшиқ аниқловчи боғланиб келиши мумкин: *Шу чоқда қаердандир келиб қолган оппоқ, кўркам соқолли бир кекса одамларга қараб, дуо қилган каби кўл кўтариб, баланд қичқирди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Яқинда колхозларга ўрта, олий маълумотли агрономлар, зоотехниклар, ирригаторлар, механизаторлар раҳбарлик қилади* (Ш. Рашидов, Ғолиблар). *Майин ва ярим майин жунли қўйлар* (газета) ва бошқалар.

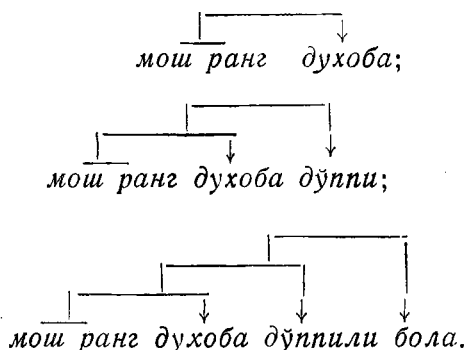
Уюшиқ аниқловчининг келиши аниқланмишни ўз-ўзидан яккалаб қўяди. Қўшма сифат таркибий қисмларини бундай аниқловчи келтириш билан ҳам ажратиб юбориш мумкин эмас. Масалан, *қизил, кўк, жигар ранг бўёқлар*. Қиёсланг:



-ли аффиксини олган бирикмаларнинг компоненти сифатида қўшма ёки жуфт сўз келиши мумкин. Мисол: *Мош ранг духоба дўппили тўққиз-ўн яшар бола болаларнинг энг каттаси эди* (Ойбек, Қутлуғ қон). *Ораларида ўн тўрт-ўн беш ёшли, хаста каби рангсиз, ориғ болалар,....бели букук чоллар ҳам бор эди* (Қутлуғ қон).

Биринчи мисолдаги сифатловчи бирикма (*мош ранг духоба дўппили*) таркибида қўшма сифат (*мош ранг*) қатнашган, иккинчи мисолдаги сифатловчи бирикма (*ўн тўрт-ўн беш ёшли*) таркибида жуфт сон (*ўн тўрт-ўн беш*) қатнашган. Қўшма сифатларда бундай ҳолат йўқ.

Мош ранг духоба дўппили бирикмасининг ички ва ташқи муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин:



Шу санаб кўрсатилган белгиларнинг ўзинёқ *-ли* аффиксини олган бирикмаларнинг қўшма сифат эмаслигини, *-ли* аффиксининг қўшма сифат ясай олмаслигини кўрсатади.

-ли аффиксининг қўшма сифат ясовчи бўла олмаслиги қуйидаги бир мисолда жуда очиқ кўринади:

*Яна юриб кетади саккиз тепки гул атлас,
Чивик беқасамларнинг олаговур бозори.*
(Ғафур Ғулом)

Бу гапдаги *саккиз тепки гул атлас* бирикмаси аслида *саккиз тепкили гулли атлас* бўлиши керак. *-ли* аффиксини иккала сўзда тушириб қолдирилганда ҳам маънонинг ўзгармаслиги бу аффиксининг қўшма сўз ясовчи бўла олмаслигини кўрсатади. Чунки сўз ясовчи аффикслар ўзи ясаган сўздан ҳеч вақт ажралмайди. Агар ажратилса, шу сўз йўқолади. Сўз ясовчи аффикслар ўзи ясаган сўз билан маъно томондан ажралмас бир бутунликни ташкил этади.

Аниқловчи + аниқланмиш ҳолатидаги бирикмаларда, асосан, предмет тушунчаси англашилади (бунда белги ҳам қатнашади). Шунинг учун ҳам бу бирикмалар бошқа сўз (ёки сўз бирикмаси)га нисбатан бевосита аниқловчи бўлиб кела олмайди. Ана шу аниқловчи вазифасида келиш талаби билан бундай бирикмалар *-ли* аффиксини қабул қилади. Масалан,

*қизил муқова китоб эмас, қизил муқовали китоб; қора телпак йигит эмас, қора телпакли йигит*²⁵.

Агар аниқловчи + аниқланмиш ҳолатидаги бирикмада бир бутун ҳолда белги маъноси англашилса, у ҳолда бундай бирикма ҳеч қандай аффикс олмасдан аниқловчи вазифасида келаверади. Бундай бирикмаларда унинг таркибидаги сўзлар ўз мустақиллигини йўқота бориб, қўшма сифатларга яқинлашиши ва охири бутунлай қўшма сифатга айланиши мумкин: *соф дил, қиммат баҳо, оёқ яланг, шалпанг қулоқ каби*.

Бу типдаги мисолларда *-ли* аффиксини ишлатмаган маъқул. Чунки бу типдаги қўшма сифатларда *-ли* аффикси қўлланса, улар сўз бирикмасига яқинлашади, элементлари ўртасидаги аниқловчи ва аниқланмишлик алоқаси жонланади. Мисол: *Қиммат баҳоли материалдан тикилган устбош кийган билан яхши кийиндим, деб ўйлаш тўғри эмас. Арзон баҳоли материаллардан тиктирилган костюм, пальто, кўйлақлар ўзингизга келишиб турадиган қилиб тикилса, шундан чиройлиги йўқ* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали, № 3, 1959, 30-бет). Бу мисолдаги *қиммат баҳоли* билан *арзон баҳоли* қўшма сўздан кўра, сўз бирикмасига яқин туради. Буларда аниқловчи + аниқланмишлик ҳолати ҳам сезилиб турибди. *Қиммат баҳоли* бирикмасида ҳар бир сўз мустақил урғу билан айтилади. *Қиммат баҳо* қўшма сифатида эса урғу охириги бўғинда.


Бу мисоллардан яна шундай хулоса чиқариш мумкинки, *-ли* аффиксини олган бирикма таркибидаги сўзлар бир маъно марказига бирлаша бориб, уларда предмет маъносига нисбатан белги маъноси кучая борган сари (яъни улар қўшма сифатларга айлана борган сари) *-ли* аффиксини қўллашга эҳтиёж кучсизлана боради. Қўшма сифатлик белгиси кучайган ҳолатларда *-ли* аффикси қўлланмайди. Демак, *содда дил, қиммат баҳо, қирра бурун, очиқ кўнгил* кабилар аслида *-ли* аффикси билан қўлланган бирикма бўлган. Буларнинг баъзилари бутунлай қўшма сифатга айланган бўлса, баъзилари қўшма сифатга ўтиш процессида бўлади²⁶. Буларнинг қўшма сифатга ўтиш процессида эканлиги шунда кўринадики, улар *-ли* аффиксини олган ҳолда ҳам, олмаган ҳолда ҳам аралаш қўлланаверади: *очиқ кўнгил — очиқ кўнгилли, қирра бурун — қирра бурунли* каби. Буларда *-ли*

²⁵ Жонли сўзлашувда иккала ҳолат ҳам учраши мумкин.

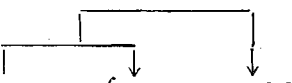
²⁶ Ўзбек тилида қўшма сўзлар, асосан, сўз бирикмаларидан келиб чиқиши сабабли уларда ўтиш ҳолатининг (сўз бирикмасининг қўшма сўзга айланиш процессининг) бўлиши ҳам табиийдир.

аффиксини олишга эҳтиёж қанчалик кучсиз бўлса, қўшма сифатлик белгиси шунчалик кучайган бўлади.

Баъзан *-ли* аффиксини олган бирикмаларда паузани ўзгартиш билан бирикма таркибидаги сўзларнинг ўзаро алоқаси ҳам ўзгаради. Масалан, *саккизта фонарли столба*. Паузани ўзгартиш билан сўз маъноларини икки хил группалаш мумкин: 1. *Саккизта|фонарли столба* (фонари бор саккизта столба); 2. *Саккизта фонарли|столба* (саккизта фонари бор бир столба):




1) *саккизта фонарли столба* (фонари бор саккизта столба).




2) *саккизта фонарли столба* (саккизта фонари бор бир столба).

Бундай ҳолларда пауза қўшма сўз ҳосил қилиш учун эмас, балки сўзларнинг ўзаро боғланишини кўрсатиш учун хизмат қилади²⁷. Пауза ўзгариши билан бирикма таркибидаги сўзларнинг ўзаро алоқаси ҳам (демак, лексик маънолар муносабати ҳам) ўзгаради. Бундай ҳолларда паузани ўзгартиш билан қўшма сўз ҳосил бўлмаслиги қуйидаги мисолда ҳам очиқ кўринади: *катта от қўшилган арава*. Паузани ўзгартиш билан икки хил маъно ифодаланиши мумкин:



1) *катта от қўшилган арава* (арава қўшилган от катта). Бунда араванинг катта ёки кичиклиги назарда тутилмайди.



2) *катта от қўшилган арава* (от қўшилган арава катта). Бунда отнинг катта ёки кичиклиги назарда тутилмайди. Кўриниб турибдики, иккала ҳолатда ҳам қўшма сўз ҳосил бўлмайди.

²⁷ Баъзи ўртоқлар бундай ҳолларда паузани ўзгартириш билан қўшма сифат ҳосил қилинади деб кўрсатадилар. Қаранг: Б. Мадалиев, *Сложные слова в современном узбекском языке*, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1956, 5-бет.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, *-ли* аффиксини олган бирикмаларни қўшма сўзлар қаторига киритиш тўғри эмас. Уларнинг қўшма сифатларга яқинлиги фақат синтактик вази-фасига кўрадир²⁸.

Баъзан *байрам олди, май олди, сайлов олди* каби би-рикувларни ҳам қўшма сифатлар қаторига киритадилар. Ле-кин таркибидаги сўзларнинг ўзаро боғланиши ва мустақил урғули бўлиши буларнинг қўшма сўз бўла олмаслигини кўрсатади: *Экиш олди ишларини тезда тугатайлик* (га-зета). *Декада олди кунлари* (газета). Аслида бундай конструкциялар рус тилидан калькалаш асосида воқе бўлган.

Баъзи адабиётларда *нафси бузуқ, ичи қора* типидagi би-рикмалар ҳам қўшма сифатлар қаторига киритилади²⁹. Ле-кин булар қўшма сўз эмас, балки фразеологик бирликлар ҳисобланади.

Қўшма сифатлар турли кўринишдаги сўз бирикмалари-дан келиб чиққан. Бунинг асосий кўринишлари қуйидагилар:

1. Аниқловчи + аниқланмиш муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан қўшма сифатлар: *соф дил, содда дил* каби. Бундай конструкцияларнинг қўшма сифат ёки сифатловчи бирикма эканлигини аниқ айтиш баъзан қийин бўлади: *қора қош* каби.

Бу типдаги қўшма сифат компонентларининг маъно муно-сабати қуйидагича:

1) ўхшатишга асосланган бўлади: *тош юрак, қил то-моқ, кул ранг, жигар ранг* каби.

Ранг сўзи отлар билан бирикканда, қўшма сифат ҳосил бўлади, сифатлар билан бирикканда сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Қиёсланг: *мош ранг духоба; қизил рангли духоба. Қизил рангли* бирикмасида *қизил* рангнинг белгиси, яъни *қизил* сўзи *ранг* сўзига нисбатан аниқловчи. Бироқ *мош ранг* қўшма сўзида *мош ранг*нинг белгиси эмас, яъни *мош* сўзи *ранг* сўзининг аниқловчиси эмас.

2) сифатий белгисига асосланган бўлади: *енгил табиат, яланг оёқ* каби.

2. Тўлдирувчи + бошқарувчи муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан қўшма сифатлар: *эрксевар, меҳнатсевар, ом-мабон* каби.

²⁸ Яна шу нарса ҳам маълум бўлдики, *-ли* аффиксини тўла маъно-да сўз ясовчилар қаторига киритиб бўлмайди, яъни у ҳамма вақт янги сўз ясайвермайди. Шунинг ҳисобга олиб бўлса керак, баъзи ўртоқлар *-ли* аф-фиксини сифат ясовчи аффикслар қаторида келтирмайдилар. Қаранг: Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, ч. 1, М., 1952, стр. 193.

²⁹ Б. Мадалиев, Сложные слова в современном узбекском языке, Автореферат, Ташкент, 1956, стр. 12.

Агар боп сўзи жўналиш келишигидаги сўз билан қўллан-
са, қўшма сифат ҳосил бўлмайди, балки бундай ҳолларда
ҳар бир қисм ўз маъно мустақиллигини сақлайди. Мисол:
Халқ коммунаси хитой деҳқонларининг дидига боп хў-
жалик бўлгани яққол кўриниб турибди (газета).

3. Ҳол+бошқарувчи муносабатидаги бирикмадан келиб
чиққан қўшма сифатлар: *эртанишар, тез юрар* каби.

4. Эга+кесим муносабатидаги бирикмадан келиб чиққан
қўшма сифатлар: *иш ёқмас, ўзи юрар, ёқавайрон* каби.

Аслида *оромбахш, ҳаётбахш* типидagi қўшма сифатлар
ҳам тўлдирувчи+бошқарувчи муносабатидаги бирикмадан
келиб чиққан деб қаралиши керак. Лекин *бахш* сўзи ҳо-
зирги ўзбек тилида мустақил ҳолда деярли қўлланмайди.
У этмоқ, айламоқ феъллари билан бирга қўшма феъл ҳо-
сил қилади (*бахш этмоқ, бахш айламоқ*). Шуни ҳисобга
олиб бу типдаги ясалишларни қўшма сифатлар қаторига
шартли равишда киритдик.

Қўшма сифатлар материал жиҳатдан ҳам турли кўриниш-
га эга:

1. От+от типида ясалган қўшма сифатлар: *дев сифат,*
хум жалла, тош юрак, кўкнори хаёл, туя пайпоқ, ҳаво
ранг, жигар ранг, кул ранг каби.

2. От+сифат типида ясалган қўшма сифатлар: *бош*
яланг, оёқ яланг, оммабон, ёқавайрон, ўйинбузуқи,
каби.

3. Сифат+от типида ясалган қўшма сифатлар: *оч кўз,*
ширин сўз, хушмуомала, хушфеъл каби.

4. Равиш+от типида ясалган қўшма сифатлар: *ҳозир-*
жавоб, ёлғиз оёқ, камҳосил, камқувват каби.

5. От+сифатдош типида ясалган қўшма сифатлар: *иш*
ёқмас, эрксевар, иссиқсевар, хуш ёқмас каби.

6. Олмош+сифат ёки от типида ясалган қўшма сифат-
лар: *ўзбилармон, ўзбошимча* каби.

Мураккаб сонлар

Ўзбек тилида предметларнинг сони (миқдори) бир сўз
(содда сўз) ёки бирдан ортиқ сўзларнинг бирикуви орқали
ифодаланади.

Ўзбек тилида содда сонлар йигирма иккита: *бир, икки,*
уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма,
ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон,
юз, минг, миллион, миллиард. Шу содда сонлар ифодала-
ган миқдор тушунчаларидан бошқа ҳар қандай миқдор ту-
шунчаси шу сўзларнинг ўзаро турлича комбинациялари ор-

қали ифодаланади. Ана шундай сонларни *қўшма сон* деб аташ керакми ёки бошқача ном билан аташ керакми, бу ҳақда турли фикрлар бор.

Бирдан ортиқ содда сонларнинг бирикувидан ҳосил бўлган *ўттиз беш, беш юз ўн, бир минг уч юз ўн тўрт* каби сонларни баъзилар *қўшма сон* деб атаса³⁰, баъзилар бунга қарши чиқади. Масалан, Б. Мадалиевнинг кўрсатишича, *ўн икки, йигирма саккиз, тўрт юз эллик, уч минг етти юз қирқ уч* каби сонларда унинг таркибидаги ҳар бир сўз ўз мустақиллигини сақлагани учун уларни *қўшма сўз* (*қўшма сон*) деб аташ мумкин бўлмайди³¹. Ҳақиқатда ҳам бундай сонларда бирдан ортиқ сўзнинг бирикувидан янги сўз ҳосил бўлмайди. Масалан, *ўн саккиз ўн* ва *саккиз миқдоридан бошқа миқдорни билдиради*. Лекин бунда *ўн* ва *саккиз сўзларидан фарқланувчи учинчи бир сўз ҳосил бўлмайди*. Шунга кўра, буларни *қўшма сўзлар қаторига киритиш мумкин эмас*. Ўзбек тилида *йигирма иккита содда сон ифодалаган миқдордан бошқа хоҳлаган миқдор тушунчасини шу содда сон (сўз)ларнинг турли комбинацияси орқали ифодалаш мумкинлиги бундай ҳолларда қўшма сўз ҳосил бўлмаслигини кўрсатади*.

Қўшма сўзлар (бирдан ортиқ негиздан ташкил топишидан қатъий назар) содда сўзлар каби луғат составига киради; содда сонларнинг бирикувидан ҳосил бўлган ўттиз уч, беш минг олти юз кабилар эса луғат составига кирмайди. Луғатга сон бирликлари сифатида *йигирма иккита содда сон* киради.

Б. Мадалиев содда сонларнинг бирикувидан ҳосил бўлган *ўн икки, қирқ саккиз, етти минг беш юз эллик тўққиз* типидagi сонларни „составли сон“ деб атайди. Бизнингча, бу термин унчалик мувофиқ эмас. Чунки, биринчидан, содда сонлар ҳам қисмларга (морфемаларга) бўлиниши (составли бўлиши) мумкин. Иккинчидан, содда сонларга қарама-қарши ҳолатни ё „қўшма сон“, ёки „мураккаб сон“ деб аташ тўғри бўлади. Буларни „қўшма сон“ деб аташ „қўшма сўз“ тушунчасига мос келмаслигини юқорида кўрдик. Шунга кўра, буларни „мураккаб сон“ деб аташ маъқулроқдир.

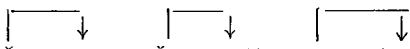
Мураккаб сонларда унинг таркибидаги сўзларнинг ўзаро муносабати бир неча хил.

³⁰ Қаранг: А. Н. Кононов, Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 120; Х. Комилова, Ўзбек тилида сон ва олмош, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1953, 3-бет.

³¹ Б. Мадалиев, Сложные слова в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс., 1956, стр. 13.

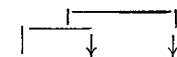
Ушликлар орасидаги миқдор бирликларини ифодаловчи сонлар таркибидаги сўзлар тенглик муносабатида бўлади: *ўн беш* *ўн* + *беш*, *йигирма уч*—*йигирма* + *уч*, *эллик олти*—*эллик* + *олти* каби. Буларни шартли равишда уюшма сон деб аташ мумкин.

Минг, *миллион*, *миллиард* сонларидан бошқа *ўн тўққизга* содда соннинг *юз*, *минг*, *миллион*, *миллиард* сўзлари билан бирикишидан ҳосил бўлган сонларда сўзлар ўзаро аниқловчи ва аниқланмиш ҳолатида бўлади:



тўрт юз, *ўн минг*, *юз миллион* каби.

Бундай сонларда аниқловчи қисм ўз ичида аниқловчи ва аниқланмишлик ҳолатига эга бўлиши мумкин:



беш юз миллион

Соннинг бу турини, шартли равишда, *бирикма сон* деб аташ мумкин.

Содда сон, уюшма сон ва бирикма сонларнинг ўзаро комбинациясида ҳосил бўлган *етти минг беш юз қирқ уч*, *олти миллион саккиз юз ўттиз минг тўққиз юз йигирма* каби сонларни шартли равишда қоришиқ сон деб аташ мумкин³².

Юқоридагилардан маълум бўладики, ўзбек тилида „қўшма сўз“ тушунчасига мос келадиган (яъни қўшма сон деб аташ мумкин бўлган) сонлар йўқ. Лекин Б. Мадалиев, нима учундир, *олтмиш*, *етмиш*, *саксон*, *тўқсон* сонларини қўшма сон деб атайди. Ваҳоланки, булар ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан содда сон ҳисобланади. Чунки қўшма сўзлар бирдан ортиқ негиздан ташкил топади. *Олтмиш*, *етмиш*, *саксон*, *тўқсон* сонлари эса бир негиздан ташкил топган. Тарихан эса бу сонлар ҳозирги ўзбек тилидаги бирикма сонлар каби ясалган: *саксон*—саккиз ўн (8×10), *тўқсон*—тўққиз ўн (9×10) каби. Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан *икки юз*, *беш минг* кабиларни қўшма сон дея олмас эканмиз, албатта, *саккиз ўн*, *тўққиз ўн* кабиларни

³² Мураккаб соннинг турлари Ш. Раҳматуллаевнинг „Ҳозирги замон ўзбек тилидаги сон туркуми ҳақида баъзи мулоҳазалар“ номли мақоласида тўла баён этилган. Қаранг: В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари, „Ўзбек тили масалалари“, САГУ нашриёти, Тошкент, 1957, 38—55-бетлар.

тарихий жиҳатдан ҳам қўшма сўз дея олмаймиз. Чунки булар бир типда ясалган. Демак, *олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон* сўзларини қўшма сон деб аташ ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан ҳам, тарихий нуқтаи назардан ҳам тўғри бўлмайди. Ўзбек тилида сонларни тузилишига кўра икки турга: содда сон ва мураккаб сонларга бўлиш ҳар жиҳатдан тўғридир.

Қўшма олмошлар

Олмошларда бирдан ортиқ негиздан ташкил топган қўшма сўзлар, асосан, белгилаш олмоши ва бўлишсизлик олмошларида учрайди: *ҳар ким, ҳар нима, ҳар нарса, ҳар қандай; ҳеч бир, ҳеч қайси* каби.

Алла элементи ёрдамида ясалган *аллаким, алланарса, аллақандай* каби гумон олмошларини қўшма олмош деб бўлмайди. Чунки қўшма сўзни ҳосил қилувчи компонентлар мустақил ҳолда ҳам қўлланиши керак.

Қўшма феъллар

Ўзбек тилига оид адабиётларда қўшма феълларнинг икки тури кўрсатилади: а) от + феъл типда (от билан феълнинг бирикувидан) ясалган қўшма феъллар: *тасдиқ қилмоқ, қўл қўймоқ, қулоқ солмоқ* каби; б) феъл + феъл типда (бирдан ортиқ феълнинг бирикувидан) ясалган қўшма феъллар: *ўқиб чиқмоқ, ёзиб олмоқ, айтиб қўймоқ* каби²⁸. Шунингдек, бу адабиётларнинг баъзиларида синтактик усул билан феъл яшаш феъл яшашнинг энг маҳсулдор усули деб кўрсатилади. Бу ҳақда С. Акбаров қуйидагиларни ёзади: „Ўзбек тилида феъл яшашнинг энг маҳсулдор усулларидан бири синтактик усулдир. Қўшма феъллар шу усул ёрдами билан, феълларнинг ўзаро бирикувидан тузилади. Унда айрим феъл ўзақлари ўзаро жуда бирикиб кетиб, бир бутун ҳолга келган бўлади. Шунга кўра, қўшма феъл составидаги ўзақлар алоҳида-алоҳида лексик маъноларни эмас, балки биргаликда, асосан, бир сўз маъносини англатади. Масалан, *ўқимоқ* ва *чиқмоқ* феълларининг бирикувидан тузилган *ўқиб чиқдим* қўшма феълидан *ўқидим* ва *чиқдим*, *ўқидим* сўнгра *чиқдим* каби алоҳида-алоҳида маънолар англашилмайди, балки *ўқиганлик* маъноси, *ўқимоқ* феълидан англа-

²⁸ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, Феъл. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1954, 72—73-бетлар; С. Акбаров, Ўзбек тилида қўшма феъллар, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1953.

шилган асосий иш-ҳаракатнинг тугалланганлиги, бажарилган-
лиги каби маъно англашилади³⁴. Лекин, биринчидан, синтак-
тик усул билан феъл яшаш ўзбек тилида феъл яшашнинг энг
маҳсулдор усуллари билан бўла олмайди. Иккинчидан, *ўқиб
чиқмоқ, кўриб қолмоқ, билиб олмоқ* каби етакчи + кўмак-
чи типдаги феъл конструкцияларини қўшма феъллар (уму-
ман қўшма сўзлар) қаторига киритиб бўлмайди.

Агар етакчи + кўмакчи типдаги феъл конструкциялари-
ни қўшма сўзлар (қўшма феъллар) қаторига киритиш
мумкин бўлганда, синтактик усул билан феъл яшашни
инфиксация усулига нисбатан ҳам жуда маҳсулдор усул
деб қараш мумкин бўлар эди. Чунки бир феъл бир
неча кўмакчи феъл билан бирикиб кела олиши мумкин.
Масалан, *ёзмоқ* феъли кўмакчи феълларнинг кўпи билан
бирга қўллана олади: *ёза бошламоқ, ёза бермоқ, ёзиб
бермоқ, ёзиб бўлмоқ, ёзиб ётмоқ, ёзиб кўрмоқ, ёзиб тур-
моқ, ёза олмоқ, ёзиб олмоқ, ёзиб ташламоқ, ёзиб юрмоқ,
ёзи қолмоқ, ёзиб қолмоқ, ёзиб келмоқ, ёзиб бормоқ, ёзиб
қўймоқ, ёза кетмоқ; ёзиб бера қолмоқ, ёзиб қўя қолмоқ,
ёзиб ола қолмоқ* каби. Бундан ташқари, биргина кўмакчи
феъл бир неча феъллар билан қўлланиши мумкин. Масала-
ни, олмоқ кўмакчи феъли жуда ҳам кўп феъллар доирасида
кўмакчи бўлиб кела олади: *бора олмоқ, кела олмоқ, ке-
та олмоқ, сўзлай олмоқ, ухлай олмоқ, кўриб олмоқ, сў-
риб олмоқ, ета олмоқ* ва ҳоказо. Кўриниб турибдики, кў-
макчи феълларнинг бошқа феъллар билан бирикуви орқали
уларнинг бир неча минг комбинациясини ҳосил қилиш мум-
кин. Агар етакчи + кўмакчи типдаги феъл конструкцияла-
рини қўшма сўз деб қаралса, яъни улар қўшма сўз бўла
олса, уларнинг ҳаммаси ҳам янги сўз (янги лексик бирлик)
сифатида луғат составига кириши керак. Бироқ улар янги
сўз ҳисобланмайди ва луғат составига кирмайди. Масалан,
ёзиб олмоқ, ёзиб бермоқ, ёзиб бўлмоқ, ёзиб кўрмоқ кон-
струкцияларидан луғат составига фақат *ёзмоқ, олмоқ, бермоқ,
бўлмоқ, кўрмоқ* феълларигина киради. Лекин шу констр-
кцияларнинг ўзи луғат составига кирмайди. Шунингдек, *ёзиб
олмоқ, ухлай олмоқ, билиб олмоқ, сўзлай олмоқ* кон-
струкцияларидаги *ёзмоқ, олмоқ, ухламоқ, билмоқ, сўзламоқ*
феъллари луғат составига киради. Лекин шу конструкция-
ларнинг ўзи луғат составига кирмайди.

Етакчи + кўмакчи типдаги феъл конструкцияларида бир
феъл ҳамма вақт ўз маъно мустақиллигини сақлагани ҳол-
да, бошқаси унга қўшимча маъно беради. Шунинг учун ҳам

³⁴ С. Акбаров, юқорида кўрсатилган иш, 3-бет.

уларнинг бири (сўз маъносини сақлагани) етакчи феъл, иккинчиси (қўшимча маъно ифодаладигани) кўмакчи феъл деб аталади. Масалан, *ёза олмоқ* феъл конструкциясида асосий ҳаракат *ёзиш* бўлиб, *олмоқ* феъли шу ҳаракатни бажаришга қодирлик маъносини билдиради. *Олмоқ* феъли кўмакчи вазифасида бошқа феъллар билан боғланиб келганда ҳам (етакчи феъл *-а*, *-й* аффиксли равишдош формасида бўлса) ҳамма вақт шу маънони ифодалайди. Масалан, *бора олмоқ*, *кела олмоқ*, *ўқий олмоқ*, *ишлай олмоқ*, *югура олмоқ* конструкцияларининг ҳаммасида *олмоқ* кўмакчи феъли қодирлик маъносини ифодалайди. Шунинг ўзиёқ етакчи + кўмакчи типидagi конструкцияларни қўшма сўзлар қаторига киритиш мумкин эмаслигини кўрсатади. Чунки қўшма сўзларда ҳеч вақт етакчи ва кўмакчилик ҳолати бўлмайди, яъни қўшма сўзларда унинг бирор компоненти асосий маънони, бошқа компоненти ёрдамчи маънони ифодаламайди. Қўшма сўзнинг компонентлари бир бутун ҳолда янги маъно ифодалайди. Қўшма сўз доирасида унинг компонентлари ўз маъно мустақиллигини йўқотади. Масалан, *кўксултон* (меванинг бир тури) қўшма сўзи ифодалаган маъно *кўк* ва *султон* сўзлари маъносининг оддий йиғиндисидан иборат эмас, яъни *кўксултон* қўшма сўзида *кўк* ва *султон* сўзлари ўз маъноси билан қатнашмаган. Етакчи + кўмакчи типидagi феъл конструкцияларида кўмакчи феъл ҳам, етакчи феъл ҳам ўз маъноси билан қатнашади, яъни бундай конструкциялар ифодалаган маънони унинг таркибидagi феълларга тақсимлаш мумкин. Масалан, *ишлай олмоқ* конструкциясида ишлаш ҳаракатини *ишламоқ* феъли ифодаласа, шу ҳаракатни бажаришга қодирлик маъносини *олмоқ* феъли ифодалайди.

Шуни айтиш керакки, ўзбек тилига оид адабиётларда етакчи + кўмакчи типидagi феъл конструкциялари ҳақида бир-бирини инкор этувчи икки хил фикр мавжуд. Баъзилар кўмакчи феъллар бошқа феъллар билан бирикиб вид шаклини ясайди деса³⁵, баъзилар қўшма феъл ясайди деб қарайди. Кўмакчи феълларнинг бошқа феъллар билан бирикувидан қўшма феъл (қўшма сўз) ҳосил бўлади деган фикр кўмакчи феъллар вид шаклини ясайди деган фикрни рад этади. Чунки қўшма сўз (қўшма феъл) бирор сўзнинг (бирор феълнинг) қандайдир шакли эмас, балки мустақил янги сўз ҳисобланади, аксинча, кўмакчи феъл феълнинг вид шак-

³⁵ Қаранг: С. Фердаус, Феълларнинг вид категорияси, „В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари“, САГУ нашриёти, Тошкент, 1957, 84—93-бетлар.

лини ясайдн деган фикр уларнинг бошқа феъллар билан бириктиб қўшма феъл ҳосил қилишини инкор этади. Чунки шундан катгорияси — грамматик категория. Бирор кўмакчи феъл қандайдир вид маъносини ифодалар экан, ўз-ўзидан, у янги сўз ясамайди деган хулоса чиқади.

Бу ўринда ёрдамчи феълларнинг маъноси ва улар ифодаланиши маънонинг вид тушунчасига қанчалик алоқадорлиги ҳақида тўхтамаймиз. Чунки бу нарса темага бевосита алоқадор эмас. Фақат шуни яна бир марта айтаманки, етакчи | кўмакчи типдаги феъл конструкцияларини қўшма феъл (умуман қўшма сўз)лар қаторига киритиб бўлмайди.

Юқорида айтиб ўтилганлардан ўзбек тилида бирдан ортиқ феълнинг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма феъллар йўқ деган хулоса чиқмайди, албатта. Ўзбек тилида бирдан ортиқ феълнинг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма феъллар бор. Лекин булар унчалик кўп эмас. Мисоллар: *Йўлчи уни эшик олдига олиб борди* (Ойбек). *Жондор вагончи икки йил ичида катта боғлар сотиб олди...* (Ойбек). *Демак, ғўза парваришидаги барча ишлар бир-бирига боғлаб олиб борилмоқда* (Ш. Рашидов). *Сергей Утапни, Қаматни, Ороловни... ва яна бир неча кишини суҳбатга олиб қолди* (Ҳамид Фулом) ва бошқалар. Келтирилган мисоллардаги *олиб борди, сотиб олди, олиб борилмоқда, олиб қолди* феълларини қўшма сўз (қўшма феъл) ҳисоблаш мумкин. Булар қўшма сўзларга қўйиладиган талабларга жавоб беради. Масалан, буларнинг компонентлари бир бутун ҳолда янги маъно ифодаляйди, шунингдек, бу феъллар компонентининг бири етакчи, бири кўмакчи эмас. Демак, ҳақиқий қўшма феълларда унинг компонентларидан бири асосий маънони, бошқаси ёрдамчи маънони ифодаламайди, балки улар бириликда янги маъно ифодалайди (янги сўз ҳосил қилади). Шунинг учун ҳам бундай қўшма феъллар ўрнида унинг синонимини (шу қўшма феъллар билан бир хил маъно ифодалайдиган содда феълларни) қўллаш мумкин бўлади. Мисол: *Тўнда мошхўрда олиб бораман* (Ҳамид Фулом). *Кўнгилга тегдим, яна ўз жойига элтиб қўямиз* (Ойбек). Биринчи мисолдаги *олиб бормоқ* феъли ўрнида *элтмоқ* феълини, иккинчи мисолдаги *элтмоқ* феъли ўрнида *олиб бормоқ* феълини қўллаш мумкин. Бу нарса *олиб бормоқ* феълнинг бир сўз (қўшма феъл) ҳолига келганлигини кўрсатади³⁶.

³⁶ Асосий мақсад бирдан ортиқ феълнинг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма феълларнинг етакчи + кўмакчи типдаги конструкциялардан фарқини кўрсатиш бўлганидан бу ўринда қўшма феълларнинг келиб чиқиш йўллари, уларнинг маъноси ҳақида тўхтамадик.

Күшма феълларнинг иккинчи тури от + феъл типида (от билан феълнинг бирикувидан) ясалган күшма феъллардир: *қойил қолмоқ, жавоб бермоқ, тасдиқ қилмоқ* каби. Бу типдаги күшма феъллар ўзларига хос хусусиятлари билан бошқа туркумга оид күшма сўзлардан фарқланади.

От + феъл типдаги бундай бирикувларни баъзилар сўз ясаш ҳодисаси сифатида қарамай, уларни сўз бирикмаси қаторига киритса, баъзилар сўз ясаш ҳодисаси сифатида қараб, күшма феъллар қаторига киритадилар. Бу иккала фикрнинг ҳам жони бор.

А. А. Йўлдошев бу типдаги бирикувларнинг күшма феъл (күшма сўз)лик белгилари сифатида уларнинг гапда бир бўлак вазифасида келиши, бир бутун ҳолда бир маъно ифодалаши ва бошқа хусусиятларини кўрсатади³⁷. Тўғри, булар бир тушунчани ифодалайди ва гапда бир бўлак вазифасида келади. Лекин фақат шу белгиларнинг ўзи уларни тўла маънода күшма сўзлар қаторига киритишга имкон бермайди.

Маълумки, күшма сўзнинг компонентлари күшма сўз доирасида ўз мустақиллигини йўқотади. У күшма сўз доирасида сўз эмас, балки сўзнинг элементи (ўзак-негиз) ҳисобланади. Шунинг учун ҳам күшма сўзнинг компонентлари ўрнини алмаштириш ёки улар ўртасига бошқа сўз киритиш мумкин бўлмайди. От + феъл типдаги күшма феълларнинг кўпларида ана шу ҳолатларнинг бузилиши учрайди.

От + феъл типдаги күшма феълларнинг компонентлари шеъриятда қофия ёки бошқа талабларга кўра ўрин алмашиши мумкин, яъни феъл + от шаклида қўлланиши мумкин: *Чекди имзо халқимиз тинчликка бирдамлик билан* (Собир Абдулла). Бошқа туркумга оид күшма сўзларда бу ҳодиса йўқ.

От + феъл типдаги күшма феълларнинг компонентлари ўртасида бошқа сўзлар қўлланиши мумкин:

*Тезроқ бита қолса деганинг Фарҳод,
Ширин дostonларда қилар сени ёд.*

(Ғафур Ғулом)

Компонентлари ўрнини алмаштириш мумкинлиги, улар ўртасида бошқа сўзлар қўллаш мумкинлиги иккала компонентнинг ҳар ҳолда мустақилликка эга эканлигини, уларнинг ўзак-негиз эмас, балки сўз эканлигини кўрсатади. Тўғри, уларни эркин сўз бирикмалари қаторига киритиш мумкин

³⁷ А. А. Юлдашев, Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке, М., 1958, стр. 55.

эмас. Лекни юқорида кўрсатилган хусусиятлари билан ҳақиқий маънодаги қўшма сўзлардан фарқ қилади. Булар сўз бирикмасидан қўшма сўзга айланаётган ҳолат бўлса керак.)

Қўшма равишлар

(Қўшма равишлар аниқловчи + аниқланмиш муносабатидан келиб чиққан бўлиб, материал жиҳатдан қуйидаги кўринишларга эга:

1. *Ҳар* сўзининг от, олмош, равиш билан бирикишидан ҳосил бўлган: *ҳар вақт, ҳар қачон, ҳар доим* каби.

2. *Ҳеч* сўзининг от, олмош билан бирикишидан ҳосил бўлган: *ҳеч вақт, ҳеч қачон* каби.

3. *Ҳамма* олмошининг от билан бирикишидан ҳосил бўлган: *ҳамма вақт* каби.

4. *Бир* сўзининг от, олмош, равиш билан бирикишидан ҳосил бўлган: *бир вақт, бир қанча, бир талай, бир оз* каби. Шунингдек, *бирйўла, биратўла, бирваракай* каби яслишлар ҳам учрайди.

Иккинчи компоненти макон келишиклари формасидаги *ер, ёқ* сўзлари бўлган ҳолатлар ҳам одатда қўшма равишлар қаторига киритилади: *у ерда, у ерга, у ердан, ҳар ерда, ҳар ерга, ҳар ердан; ҳамма ёқда, ҳамми ёққа, ҳамма ёқдан* каби.

Маълум бир келишик формасидаги сўзни равиш деб аташда унинг келишиклар системасидан узилиб қолганлиги, маълум бир келишик формасида қотиб қолганлиги, морфологик соддалашишга учраганлиги ҳисобга олинади: *бирдан, кунда* каби.

Макон келишигидан бирор ҳолат олти келишикли системанинг бири бўлса, равиш деб қаралмайди, балки сўзнинг макон келишигида турланиши деб қаралади. Масалан, *кунда* сўзи *кун, куннинг, кунни, кунда, кунга, кундан* қаторидаги формаларнинг бири бўлса, равиш эмас, отдир. Агар *кунда* сўзи келишиклар системасидан узилган ҳолда қаралса, равишдир.

Агар *бу ерда, бу ерга, бу ердан* кабилар шу нуқтаи назардан баҳоланса, уларни қўшма равиш (қўшма сўз) дейиш қийин бўлиб қолади. Чунки олти келишикли ҳолатнинг учтасинигина сунъий равишда ажратиб олган бўламиз. Бунинг устига ҳар уч формада ҳам келишик ўз маъносини сақлаган. Акс ҳолда бир конструкциянинг ўзи, ҳар хил келишик формасида бўлишига кўра, туркум жиҳатдан ҳар хил баҳоланади. Масалан, *Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-тарозу* гапидаги *ҳар ерни* от деб, *ҳар ерда* равиш деб баҳоланиши лозим бўлиб қолади. Ваҳоланки, бу мисолда *ҳар* сўзи олмош, *ерни, ерда* сўзлари отдир.

ЖУФТ СЎЗЛАР

I б о б

ЖУФТ СЎЗЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА

„Жуфт сўз“ термини ҳақида

Туркологик адабиётларга назар ташласак, уларда жуфт сўзларга нисбатан турлича термин қўлланиб келаётганини кўрамиз. Рус тилида ёзилган адабиётларда жуфт сўзларга нисбатан „парные слова“¹, „парные словосочетания“², „парные сочетания“³ каби терминлар қўлланиб келмоқда. Ўзбек тилида ёзилган адабиётларда эса фақат „жуфт сўз“ термини қўлланади⁴.

„Словосочетание“ терминининг ўзбекча таржимаси сўз бирикмасидир. Сўз бирикмаси деганда бирдан ортиқ мустақил сўзнинг ўзаро грамматик алоқага киришувидан ҳосил бўлган, ўзича мустақил фикр ифодалай олмайдиган тил бирлиги тушунилади⁵. Сўз бирикмасини ҳосил қилувчи элементлар (сўзлар) ўзаро тобе ва ҳоким муносабатда бўлади. Масалан, *қизил олма* сўз бирикмасида *олма* сўзи ҳоким, *қизил* сўзи тобедир. Жуфт сўзнинг компонентлари эса ўзаро ҳоким ва тобе муносабатида эмас, балки тенглик муносабатида бўлади. Иккинчидан „парные словосочетания“ термини ни ўзбекчага таржима қилинса, „жуфт бирикмалар“ бўлади. Бундан икки сўзнинг жуфтлашини эмас, балки икки сўз бирикмасининг жуфтлашини тушунилади.

Демак, *эсон-омон*, *қовун-тарвуз*, *катта-кичик* каби жуфт сўзларга нисбатан „парные словосочетания“ терминини қўллаш тўғри эмас.

¹ Е. И. Убрятова, Парные слова в якутском языке, „Язык и мышление“, т. XI, 1948, стр. 297 — 328.

² Н. К. Дмитриев, Парные словосочетания в банкирском языке, Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук, № 7, 1930.

³ Р. А. Аганин, Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, М., 1959.

⁴ А. Ғ. Ғуломов, Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 37 — 81-бетлар.

⁵ Қаранг: „Грамматика русского языка“, т. II, синтаксис, ч. 1, М., 1954, стр. 10

Р.А. Аганининг юқоридаги асарида кўрсатилишича, *отана, яхши-ёмон, баланд-паст* каби жуфт сўзлар ўз хусусиятига кўра сўзлардан (содда сўзлардан) фарқлангани сабабли уларга нисбатан „парные слова“ (жуфт сўзлар) терминини қўллаш ҳам мувофиқ эмас. У жуфт сўзларга нисбатан „парные сочетания“ терминини қўллашни маъқул кўради⁶. Ҳақиқатда ҳам бундай ҳодисаларга нисбатан „парные словосочетания“ терминидан кўра „парные сочетания“ терминини қўллаш тўғри. Лекин бу терминнинг ўзбекча таржимаси шу ҳодисаларга нисбатан унчалик мувофиқ келмайди, яъни *ақл-ҳуш, дашт-биёбон, аста-секин* кабиларга нисбатан „жуфт бирикма“ ёки „жуфт боғланиш“ каби терминларни қўллашни мувофиқ кўрмадик. Иккинчидан, бундай ҳодисаларга нисбатан „жуфт сўз“ терминини қўллаш, бизнингча, жуда мувофиқ: Бунда („жуфт сўз“ термини остида) икки сўздан ясалган бир сўз эмас, балки икки сўзнинг ўзаро тенг боғланишидан ҳосил бўлган бирикма назарда тутилади.

Жуфт сўз ясалиши янги сўз ясаш эмас

Туркологик адабиётларда, шунингдек, ўзбек тилига оид адабиётларда жуфт сўз ясалиши сўз яшашнинг бир усули сифатида қаралади, яъни жуфт сўз ясаш орқали янги сўз ҳосил қилинади деб қаралади⁷. Лекин ўзбек тили фактлари ҳақиқий ҳолатнинг бирмунча бошқача эканлигини кўрсатади.

Сўз ясаш, қандай усул билан бўлмасин, янги сўз ҳосил қилишидир⁸. Бунда бир неча усул бор⁹.

Ҳозирги ўзбек тилида сўз яшашнинг энг маҳсулдор усули аффиксация усулидир. Аффиксация усулида ўзак-негизларга сўз ясовчи аффикслар қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилинади: *хизмат + чи, оч + иқ, ўй + ла* каби.

Жуфт сўзлар синтактик усул (композицион усул) билан сўз яшашнинг бир тури деб кўрсатилади. Лекин жуфт сўзларда ҳақиқий маънодаги сўз ясалиши (янги сўз ҳосил бўлиши) кўринмайди, яъни икки сўзни ўзаро жуфтлаш (боғлаш) орқали янги сўз ҳосил қилиш ҳодисаси ҳозирги ўзбек тилида

⁶ Р. А. Аганин, юқорида кўрсатилган асар, 8-бет.

⁷ Қаранг: А. Кайдаров, Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата, 1958, стр. 7; А.Ф. Фуломов, юқорида кўрсатилган мақолага қаралсин.

⁸ Қаранг: А.Ф. Фуломов, юқорида кўрсатилган мақола, 37-бет.

⁹ Сўз ясаш усуллари ҳақида қаранг: К.А. Левковская, Словообразование, Изд-во Московского университета, 1954; А.Ф. Фуломов, юқорида кўрсатилган мақола; Н.М. Шанский, Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1959,

йўқ. Жуфт сўзларда унинг компонентлари кўпинча ўз маъносини сақлайди. Масалан, *ҳол-аҳвол, бахт-саодат, она-сингил, қозон-товоқ, ақл-ҳуш, катта-кичик, баланд-паст, оёқ-қўл* кабиларда икки сўзнинг жуфтлашишидан учинчи бир сўз ҳосил бўлгани йўқ.

Тўғри, баъзи жуфт сўзлар компонентлари маъносидан фарқланувчи янги маъно ифодалайди. Масалан: *рангба-ранг, дамба-дам* каби. Лекин буларда компонентлари маъносидан фарқланувчи янги маънонинг ифодаланиши жуфт сўз яшаш билан боғлиқ эмас. Булар жуфт сўз сифатида қўллана бошлаганда, унинг компонентлари ўз маъносини сақлаган ҳолда қатнашган. Кейинчалик тил тараққиёти процессида унинг компонентлари бир маъно марказига бирлаша бориб, янги маъно ифодалай бошлаган. Демак, *ранг-баранг, дамба-дам* кабиларнинг жуфт сўз сифатида қўлланиши биринчи босқич деб қаралса, тил тараққиёти процессида иккала компонентнинг бир маъно (янги маъно) ифодалай бошлаши кейинги босқич деб қаралиши керак. Худди шу ҳодисани қўшма сўзларда ҳам кўриш мумкин.

Қўшма сўз ясалиши, одатда, бирдан ортиқ сўзни қўшиш орқали янги сўз яшаш усули деб тушунтирилади. Ҳақиқатда эса икки ёки ундан ортиқ сўзни қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилиш ўзбек тилида деярли учрамайдиган ҳодиса. Ўзбек тилида сўзларни ўзаро боғлаш (грамматик алоқага киритиш) орқали сўз бирикмаси ҳосил қилинади (ҳоким ва тобе муносабатдаги боғланиш назарда тутилади). Бундай бирикмаларнинг баъзилари тил тараққиёти процессида компонентларининг бир маъно марказига бирлашиши, улар ўртасида синтактик алоқанинг йўқолиши натижасида бир сўз (қўшма сўз) ҳолига келиб қолиши мумкин. Лекин икки сўзнинг ўзаро грамматик алоқага киришуви натижасида сўз бирикмаси ҳосил бўлиши билан бирикманинг қўшма сўзга айланиши тамомила бошқа-бошқа ҳодисадир. Буни икки сўзни ўзаро қўшиш (боғлаш) орқали янги сўз ҳосил қилиш дея олмаймиз. Демак, бирдан ортиқ сўзнинг ўзаро грамматик алоқага киришуви натижасида сўз бирикмаси ҳосил бўлиши билан бу бирикманинг қўшма сўзга айланиши бошқа-бошқа ҳодиса бўлгани каби, жуфт сўз ясалиши ҳодисаси билан шу жуфт сўзнинг кейинчалик компонентлари маъносидан фарқланувчи янги маъно ифодалаши ҳам бошқа-бошқа ҳодисадир.

Маълумки, аффикслар ўз хусусиятларига кўра, уч турга бўлинади. Сўз ясовчилар, форма ясовчилар, форма ўзгартувчилар. Сўз ясовчилар ўзак-негизларга қўшилиб, янги сўз ҳосил қилади. Масалан: *бош + ла — бошла, ишон + ч — ишонч*

каби. Форма ясовчилар сўзнинг маъносини ўзгартирмаган ҳолда унга қўшимча маъно (грамматик маъно) беради. Масалан, *бола — болалар, яхши — яхшироқ* каби. Форма ўзгартувчилар сўзга грамматик маъно бериш билан бирга, сўзларнинг ўзаро боғланишини ҳам кўрсатади. Масалан: *дарахтнинг барги* каби.¹⁰ Шу жиҳатдан қараганда ҳам жуфт сўз ясаллигини янги сўз ясаш ҳодисаси ҳисоблаб бўлмайди. Масалан, *бош сўзига -лиқ* аффиксини қўшиш орқали янги маъноли сўз (*бошлиқ сўзи*) ясалади. *Бахт-саодат, узун-қисқа* каби жуфт сўзларда компонентлари маъносидан фарқланувчи янги сўз ҳосил бўлмайди.

Жуфт сўз ҳосил бўлишини сўз ясаш ҳодисаси билан аралаштириб бўлмаслигини яна шунда ҳам очиқ кўриш мумкинки, кўпгина жуфт сўзлар уюшиқ ҳолда ҳам қўлланади. Масалан, *катта-кичик* формаси билан *катта ва кичик* формасининг параллель қўлланиши кўп учрайди. Лекин иккала формада ҳам бир хил маъно ифодаланади. *Яхши ва ёмон* формасини *яхши-ёмон* формасида қўллаш билан янги маъноли сўз ҳосил бўлмайди. Мисоллар: *Клубга дўст-ўртоқлари ҳамроҳлигида куёв билан келин кириб келди. Куёв-келин никоҳлаш столига яқинлашдилар* („Қизил Ўзбекистон“ газетаси).

Келин-куёв — Зайнаб ва Омон
Боқардилар маъсум ҳар томон.

(Х. Олимжон)

Якка-ёлғиз қорайган уйлар, дарахтлар дераза кўзидан лип-лип ўтиб турарди (Парда Турсун).

Ер устида якка ва ёлғиз
Яхши шаҳар — биз турган шаҳар.

(Миртемир) ва

бошқалар.

Тўғри, икки сўзнинг уюшиқ ҳолда қўлланиши билан жуфт сўз ҳолида қўлланишида маълум фарқлар бўлади. Лекин, гап шундаки, иккала ҳолатда ҳам янги сўз ҳосил бўлмайди. Мисол: *Ҳозир ҳам бир-бирини итар-итар қилиб атир-упа харид қилаётган кишилар олдидан кўнгли алланечук бўлиб ўтиб кетди* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). *Дастурхон ясатилган, столча устида қизил коробка. Меҳри шошиб коробкани очди. Атир, упа, совун* (шу

¹⁰ Қаранг: „Грамматика русского языка,“ т. I, фонетика и морфология, М., 1953, стр. 17; А.Ф. Фуломов, Ўзбек тили морфологиясига кириш, Тошкент, 1953.

журнал). Биринчи мисолда (*атир-упа* жуфт сўзида) умумлаштириш маъноси бор, яъни атир-упа деганда атир, упa, совун ва бошқа нарсалар ифодаланади. Кейинги мисолда (атир, упa, совун) умумлаштириш маъноси йўқ. Бунда ҳар бир предмет алоҳида-алоҳида таъкидланади.

Юқоридагилардан кўринадики, жуфт сўз ясалиши янги сўз яшаш ҳодисаси бўла олмайди.

Ўз-уздан шундай савол туғилиши мумкин: жуфт сўзлар сўз бирикмаси ҳисобланмаса, буларда икки сўзнинг боғланишидан янги сўз ҳосил бўлмаса, у ҳолда жуфт сўзларнинг тилда мавжудлигини нима билан изоҳлаш мумкин ва аҳамияти нимадан иборат?

Жуфт сўз ясалиши сўз яшаш ҳодисаси бўла олмаслигидан қатъий назар улар тилда ортиқча ҳодиса эмас. Ўзбек тилида жуфт сўзларнинг мавжудлиги шу тилнинг тараққиёт даражасини кўрс тувчи белгилардан бири ҳисобланади. Чунки бирор тилнинг тараққиёт даражаси шу тилнинг лугат составининг қанчалик бойлиги, унда сўз ясовчи воситаларнинг қанчалик кўплиги билангина белгиланмайди, балки фикр алмашувда турли маъно ва оттенкаларини, стилистик оттенкаларни тўла ва очиқ ифодалайдиган воситаларга қанчалик бойлиги билан ҳам белгиланади. Бундай воситалар турмушда фикр алмашувда бўлган талаблар натижасида пайдо бўлади. Лекин бундай воситалар барча тилларда бир хил эмас, улар турли тилларда турлича бўлиши мумкин. Ўзбек тилидаги жуфт сўзлар ана шундай талаб натижасида пайдо бўлган ва шу тилнинг тараққиёт даражасини кўрсатувчи ҳодисалардан бири ҳисобланади. Ўзбек тили тараққиёти давомида жуфт сўзларнинг тобора кўпайиб бораётганлиги ҳам бунинг яққол далилидир. Ўзбек тилида жуфт сўзлар жамлик, умумлаштириш каби маънолардан ташқари, фикр алмашувда энг нозик маъно оттенкаларини ифодалаш учун хизмат қилади.

Жуфт сўз ясалиши

Жуфт сўз ясалишини сўз яшаш ҳодисаси билан аралаштирмаслик лозимлиги юқорида айтилди. Шунингдек, жуфт сўзлар композицион усул билан (ёки синтактик усул билан) ясалади деган фикр ҳам унчалик тўғри эмас. Чунки ҳар қандай икки сўзни ўзаро боғлаш (яъни грамматик воситалар ёрдамида тенг алоқага киритиш) билан жуфт сўз ҳосил бўлавермайди. Сўзларнинг тенг боғланишидан ҳосил бўлган бирикмаларнинг ҳар бир қисми гапда уюшиқ бўлак бўлиб келади. Жуфт сўзлар ана шундай икки сўзнинг тенг

боғланишидан ҳосил бўлган бирикмалардан келиб чиқади. Лекин бундай бирикмаларнинг ҳаммаси ҳам жуфт сўзга айланавермайди. Уларнинг жуфт сўзга айланиши учун маълум шароитлар бўлиши керак. Бунда бирикманинг иккала компонентининг маъно жиҳатдан бири-бирига яқин, бир-бири билан алоқадор бўлиши ва шу бирикманинг тилда қанчалик кенг қўлланиши катта роль ўйнайди.

Жуфтлашиш, асосан, қуйидаги ҳодисаларда учрайди.

Синонимлар жуфтлашади

Ҳозирги ўзбек тилида икки синонимдан ташкил топган жуфт сўзлар жуда кўп учрайди. Масалан: *аста-секин, эсон-омон, шод-хуррам* каби. Лекин шуни айтиш керакки, ҳар қандай икки синонимдан жуфт сўз ҳосил қилинавермайди. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланувчи жуфт сўзларнинг кўрсатишича, уюшиқ ҳолда қўллана оладиган синонимлардангина жуфт сўз ҳосил бўлиши мумкин. Шунинг билан бирга бу синонимлар уюшиқ ҳолда ҳам кўпроқ қўлланадиган бўлиши керак. Чунки бундай синонимлар бир неча вақт давомида уюшиқ ҳолда қўлланиб, сўнгра жуфт сўз каби қўлланиши (жуфт сўзга айланиши) мумкин. Масалан: *сарсону саргардон (сарсон ва саргардон) — сарсон-саргардон, фаҳму фаросат (фаҳм ва фаросат) — фаҳм-фаросат, бахт ва саодат — бахт-саодат* ва бошқалар.

Агар бирор синонимик уяга кирувчи сўзлар уюшиқ ҳолда қўлланмайдиган бўлса, улардан ҳеч вақт жуфт сўз ҳосил бўлмайди. Масалан, *ўлка, ватан, давлат* сўзлари уюшиқ ҳолда деярли қўлланмайди. Шунинг учун ҳам булардан жуфт сўз ҳосил бўлмаган. Бундай хусусиятга эга бўлган синонимлар ҳозирги ўзбек тилида жуда кўп учрайди. Масалан: *тур, нав, хил; секин, суст; пок, тоза; чиройли, гўзал; кучли, бақувват* ва бошқалар. Бундай синонимлардан ҳеч вақт жуфт сўз ҳосил бўлмайди. Бир мисол: *Бобонинг отлар дупурига ҳамоҳанг бўлган товуши бричкадагиларга қандайдир ором, ҳузур бағишлагандай бўларди* (Мумтоз Муҳамедов). Бу мисолдаги *ором* ва *ҳузур* сўзлари маъно жиҳатдан бир-бирига ҳар қанча яқин бўлмасин, улар жуфт сўз ҳосил қила олмайди. Чунки булар шундай уюшиқ ҳолда жуда кам қўлланади. Демак, синонимлардан жуфт сўзнинг ҳосил бўлиш-бўлмаслиги шу сўзларнинг қўлланиши билан изоҳланади.

Баъзи сўзлар тўла маънода синоним бўлмаса ҳам, лекин уларнинг маъносида умумийлик, боғланиш бўлади. Масалан, *соя ва салқин, хат ва ҳужжат, от ва улов* сўзлари си-

ноним эмас. Лекин от ҳам уловнинг бир тури (оти бор кишидан „уловинг борми“ деб сўралса бўлади). Шу жиҳатдан *от* ва *улов* сўзларининг маъносида умумийлик бор. Ана шундай хусусиятга эга бўлган сўзлар уюшиқ ҳолда қўлланиши ва маълум даврлар ўтиши билан жуфт сўзга айланиши (жуфт сўз ҳолида ҳам қўлланиш хусусиятига эга бўлиши) мумкин: *хат-хабар*, *соя-салқин*, *ёзиш-чизиш*, *от-ул* ва кабилар худди шундай характердаги жуфт сўзлардир.

Араб тилидан кирган сўзларнинг бирлик ва кўплик формасидан ташкил топган *ҳол-аҳвол*, *расм-русм*, *фақир-фуқаро* каби жуфт сўзларнинг иккинчи компоненти ҳам биринчи компонентнинг маъносини кенгайтириб, умумлаштириб ифодалайди. Бу ҳол уларнинг ёнма-ён (уюшиқ ҳолда) қўлланиши ва жуфт сўзга айланиши учун шароит ҳисобланади.

Баъзи жуфт сўзларнинг иккинчи компоненти биринчи компоненти ифодалаган маънони бўрттириб, кучайтириб кўрсатади. Бундай жуфт сўзларнинг иккала компоненти ё синоним бўлади, ёки маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган сўзлардан бўлади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида *йиғлаб-сиқтаб* жуфт сўзи жуда кўп қўлланади. Унинг иккинчи компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланмайди. Лекин Алишер Навоийнинг „Муҳокаматул луғатайн“ асарида кўрсатилишича, *йиғламоқ* ва *сиқтамоқ* сўзлари синоним бўлган ва *сиқтамоқ* сўзи *йиғламоқ* сўзига нисбатан муболағали бўлган¹¹. Шундай характердаги жуфт сўзларга мисол сифатида *оқизмай-томизмай*, *титраб-қақшаб*, *таг-томир* (и), *қон-зардоб*, *қизариб-бўзариб* кабиларни кўрсатиш мумкин.

Келтирилган мисоллардаги *йиғлаб* ва *сиқтаб*, *қон* ва *зардоб*, *оқизмай* ва *томизмай* каби сўзларнинг бири иккинчисининг маъносини бўрттириб, кучайтириб кўрсатиши уларнинг ҳамма вақт кетма-кет қўлланишига, натижада жуфт сўзга айланишига имкон берган.

Баъзи сўзларнинг туб ҳолати билан унинг бирор аффикс олган ҳолати ўзаро синоним сифатида қўлланади. Унинг аффиксли шакли туб шаклига нисбатан маънони кучайтирироқ ифодалайди. Бу нарса уларнинг жуфт сўз ҳолида қўлланишига имкон беради. Масалан:

*Халқлар биродарлигин чин-чинакам маъноси
Советлар оиласин тузумида барқарор.*

(Ғафур Ғулом)

¹¹ А. Навоий, Танланган асарлар, 3-том, Тошкент, 1948, 179 — 181-бетлар.

..., тоқчадан асал турган чинни косани олиб, пайшан-балик чонлар билан пок-покиза туширди („Афанди латифалари“).

Юзаки қарашда *чин-чинакам*, *пок-покиза* сўзлари такрорий сўзларга ўхшаб кетади. Ҳақиқатда эса такрорий сўз (такрорий сифат) эмас. Чунки такрорий сифатлар аниқланмиш вазифасида келганда ҳамма вақт кўплик маъноси ифодаланади (такрорий сифатлар бўлимига қаралсин). Буларда эса кўплик маъноси йўқ.

Антонимлар жуфтлашади

Ҳозирги ўзбек тилида антонимлардан ташкил топган жуфт сўзлар анчагина бор. Лекин ҳар қандай антонимлардан жуфт сўз ҳосил бўлавермайди. Антоним сўзлардан жуфт сўз ҳосил бўлиши шу сўзларнинг маъноси ва уюшиқ ҳолда қанчалик кенг қўлланиши билан чамбарчас боғлиқ. Масалан, *яхши* ва *ёмон* сўзлари турли предметларнинг белгисини билдириб келади. Бу сўзлар одам, ҳайвон, ҳатто, жонсиз предметларга нисбатан ҳам қўлланаверади (унинг белгисини билдириб келади). Натижада предметнинг ижобий ва салбий (*яхши ёки ёмон*) белгисини ифодалаш учун бу сўзлар жуда кенг қўлланади; *яхши ва ёмон одам*, *яхши ва ёмон гап* каби. Бу нарса (*яхши* ва *ёмон* сўзларининг уюшиқ ҳолда кўп қўлланиши) шу сўзларнинг жуфт сўз каби қўлланишига имкон беради. Ана шундай хусусиятга эга бўлмаган антонимлардан жуфт сўз келиб чиқмайди. Масалан, *қалин*, *сийрак*, *юпқа*, *қаттиқ*, *юмшоқ*, *тез*, *секин* антонимларидан ҳеч вақт жуфт сўз келиб чиқмайди.

Бирор тўдага, турга оид тушунчаларни ифодаловчи сўзлар жуфтлашади

Баъзи сўзлар ифодалайдиган тушунчалар маълум турга, тўдага оид бўлади. Бундай сўзларнинг баъзилари уюшиқ ҳолда кўп қўлланиши ва жуфт сўзга айланиши мумкин бўлади. Масалан, *қозон-товоқ*, *кўрна-ёстиқ* каби.

Бир тўдага оид тушунчаларни ифодаловчи сўзлардан жуфт сўз ҳосил бўлишида шу сўзлар ифодалаган нарсаларнинг ўз тўдасидаги бошқаларига муносабати, уларга нисбатан қай даражада аҳамиятли эканлиги ҳам катта роль ўйнайди. Масалан, *қозон*, *товоқ*, *лаган*, *чўмич*, *капгир*, *човли*, *коса* сўзлари овқатланишда қўлланидиган асбобларни билдиради. Лекин булардан фақат *қозон-товоқ* ва *товоқ-қошиқ* жуфт сўзларигина ҳосил бўлган. Бу нарса *қозон*, *товоқ* ва *қошиқ*

сўзлари ифодалаган предметларнинг қолганларига нисбатан асосий қурол бўлганлиги билан изоҳланади.

Айтиб ўтилганлардан маълум бўлдики, жуфт сўзларнинг ясалишида қатъий бир принцип йўқ. Шунинг учун ҳам жуфт сўзларнинг ясалиши ҳақида аниқ (ягона) қоида-таъриф бериб бўлмайди. Ўзбек тилида жуфт сўз яшаш учун қўлланилган (жуфт сўз ясовчи) воситалар йўқ¹². Шунинг учун ҳам, *жуфт сўз яшаш* дейишдан кўра, *жуфт сўзнинг ясалиши* ёки *жуфт сўзнинг ҳосил бўлиши* дейиш ҳар жиҳатдан тўғри бўлади.

Икки сўзни уюшиқ ҳолда қўллаш билан жуфт сўз ҳолида қўллаш ҳар вақт қандайдир маъно ифодалаш талабига кўра бўлади. Синонимлар ёки бирор тўдага, турга оид тушунчаларни ифодаловчи сўзларни кетма-кет қўллашда умумлаштириш, жамлик маъноси ифодаланмоқчи бўлса, синонимлар (ёки бир-бирига маъно жиҳатдан яқин бўлган сўзлар), шунингдек, бирор тўдага, турга оид тушунчаларни ифодаловчи сўзлар жуфт сўз ҳолида қўлланади. Агар бу сўзларнинг ҳар бирининг маъноси алоҳида-алоҳида таъкидланмоқчи бўлса, улар уюшиқ ҳолда қўлланади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида *меҳр*, *муҳаббат*, *хавф*, *хатар*, *сабзи*, *пиёз* сўзлари кетма-кет келганда, улар деярли ҳамма вақт жуфт ҳолда қўлланади: *меҳр-муҳаббат*, *хавф-хатар*, *сабзи-пиёз* каби. Лекин ёзувчи (ёки сўзловчи) шу жуфт сўз таркибидagi ҳар бир сўзнинг маъносини алоҳида-алоҳида таъкидламоқчи бўлса, уларнинг ҳар бирини алоҳида пауза билан талаффуз қилади. Бундай ҳолларда ёзувда дефис эмас, балки вергул қўлланади. Мисоллар:

Йўл узоқ... йўлда зўр хавф, хатар ва ўт.

Ёв маккор, ёв айёр, ёв йиртқич бўри.

(Ҳасан Пулат)

Меҳр, муҳаббат деган нарсадан қирқ газ йироқда бўлган тош юрак Ильдус Фахриддинов... хотин, бола-чақасига ҳам гинг демай, тўғри Сурхондарё областига қочиб кетган экан („Муштум“). Афанди қазноқчасида бир нарса ахтариб юрган эди, юқори токчадаги ғалвир сабзи, пиёз, лавлагилари билан унинг бошига тушиб кетди („Афанди латифалари“). Демак, айнан икки сўзни уюшиқ бўлак ҳолатида ёки жуфт сўз ҳолатида қўллаш маъно талабига кўра бўлади.

Юқорида жуфт сўзларнинг тенг боғланишга асосланган бирикмалардан келиб чиққанлиги ва бундай бирикмаларнинг

¹² *Кетма-кет*, *бетма-бет* кабилар -ма элементи ёрдамида ясалган. Булар кўпчилик адабиётларда жуфт сўзлар қаторига киритилади. Лекин булар ўз хусусиятлари билан жуфт сўзлардан фарқланади („-ба ва -ма элементлари ҳақида“ номли пунктга қаранг).

жуфт сўзга айланиши учун маълум шароитларнинг бўлиши ҳақида гапирилди. Шунингдек, *яхши-ёмон, бахт-саодат, қозон-товоқ, катта-кичик, ота-она, оёқ-қўл* каби жуфт сўзлар билан параллель ҳолда *яхши ва ёмон, бахт ва саодат, катта ва кичик, ота ва она, қўл ва оёқ* каби бирикмаларининг қўлланиши ҳам кўрсатиб ўтилган эди. Лекин жуфт сўзларга хос белгиларга эга бўлмаган (жуфт сўз сифатида қўллаш мумкин бўлмаган кўпгина ҳодисалар ҳозирги вақтда ёзувда жуфт сўз сифатида қўлланмоқда.

Аввало шунини айтиш керакки, *яхши-ёмон, бахт-саодат ака-ука, баланд-паст* каби жуфт ҳолда қўллаш билан *яхши ва ёмон, бахт ва саодат, ака ва ука* каби уюшиқ ҳолда қўллашнинг маълум фарқлари бор. Биринчидан, *яхши-ёмон* формасида икки сўз орасидаги пауза *яхши ва ёмон* формасидагига нисбатан қисқа бўлади. Иккинчидан, уюшиқ ҳолда қўлланганда, умумлаштириш маъноси бўлмайди. Жуфт ҳолда қўлланганда эса умумлаштириш, жамлик маъноси бўлади. Ана шу ҳолатлар бўлмаса, у ҳолда уюшиқ ҳолатни жуфт сўз сифатида қўллаш мумкин бўлмайди. Жуфт сўз сифатида қўлланса, унинг сунъийлиги (нотўғрилиги) аниқ сезилиб туради. Уюшиқ ҳолда қўлланиши лозим бўлган ҳодисаларнинг нотўғри равишда жуфт сўз сифатида қўлланганлиги қуйидаги мисолларда аниқ сезилади: *Акация гули ҳиди билан тўлган ҳаводан тўйиб-яйраб нафас олди* (Н. Сафаров). *Пишиқ харилар солинган, бақувват устунлар қўйилган, кенг-мўл икки уй, бир айвон* (Ойбек). *Квадрат-уялаб экиш, ғўза қатор ораларини узунасига-кўндалангига культивация қилиш пахтачиликнинг механизациялаш даражасини оширишда ҳал қилувчи роль ўйнайди* (Газета).

*Булар борар ғўза оралаб,
Эгатларнинг ичи иссиқ-дим.*

(Шукрулло)
Саримсоқхўжа тинч-гапсиз ўтира олмади (Ҳ. Шамс) ва бошқалар. Келтирилган мисоллардаги *тўйиб-яйраб, кенг-мўл, узунасига-кўндалангига, иссиқ-дим* кабиларни жуфт сўз сифатида қўллаш (уларни дефис орқали ёзиш) тўғри эмас. Буларни вергул орқали (*тўйиб, яйраб; кенг, мўл* каби) ёзиш ёки улар ўртасида *ва* боғловчисини қўллаш (*узунасига ва кўндалангига* каби) ҳар жиҳатдан тўғри бўлади.

Баъзан ёзувчи бирор маънони кучайтириб, бўрттириб кўрсатиш учун бир сўз кетидан унинг маъносини бўрттириб, кучайтириб ифодаловчи бошқа сўзни келтиради. Бунда маънони таъкидловчи, кучайтирувчи сўз алоҳида пауза билан, ўзидан олдинги сўздан ажратиб талаффуз этилади. Агар бундай ҳолларда маъно жиҳатидан бир-бирига боғлиқ бўлган ик-

ки сўз дефис орқали ёзилса, яъни улар жуфт сўз сифатида қўлланса, маънони кучайтириш бутунлай йўқолади, маъно кучайиши ёзувчи ифодаламоқчи бўлган даражада бўлмайди. Мисоллар: *Бизнинг севгимиз чўққиларнинг қоридай, булоқнинг сувидай тоза-покиза* (Ш. Рашидов). *Кўнгилни беҳузур қилиб илиқ-ёқимсиз шабада эсиб қолди* (Ғайратий). Бу мисоллардаги *тоза-покиза, илиқ-ёқимсиз* ларни жуфт сўз сифатида қўллаш тўғри эмас. Буларни вергул орқали (уюшиқ ҳолда) ёзилса (*тоза, покиза; илиқ, ёқимсиз* каби), маъно алоҳида-алоҳида таъкидланади, маънонинг кучайиши ёзувчи ифодаламоқчи бўлган даражада бўлади.

Жуфт сўзларнинг уюшиқ ҳолдаги сўзлардан келиб чиқиши юқорида айтилди. Лекин ҳозирги вақтда ёзувда ҳар хил грамматик кўрсаткичга эга бўлган ва гапнинг бошқа-бошқа бўлаги вазифасида келувчи сўзлар ҳам нотўғри равишда жуфт сўз сифатида қўлланмоқда.

Мисоллар: *Зокир ота менинг нима учун газандалар қўлига тушиб қолганимни ипидан-игнасиғача суриштириб билди* (Ғайратий). *Барча документларни бошдан-оёқ ўрганиб чиқдик* (Газета). Лекин *ипидан игнасиғача, бошдан оёқ* (*бошдан охир*) типдаги боғланишлар жуфт сўз бўла олмайди. Буларда ҳар бир сўз ўз формасига эга бўлади.

Юқорида айтилганлар шуни кўрсатадики, жуфт сўз компонентлари ўртасида қўлланадиган дефис (-) белгиси жуфт сўз компонентларининг ўзаро тенг алоқада эканлигини кўрсатади. Бу дефис ва боғловчиси ёки вергул вазифасини бажаради. Бундай ҳолларда ёзувда икки сўз ўртасида дефисни қўллаш ёки қўлламаслик маънони ҳам ўзгартириб юборади. Мисоллар: *Ҳукумат камбағал қўшчи-батрақлар бойларнинг оғилхонасида моллар билан бирга ётмасин, ерли, қўш-ҳўкизли бўлсин, дейди* (А. Қаҳҳор). *Шундай қилиб Ғаффор қўрбошининг тинкаси қуриб йиқилди, қашқир думидан тутилди, бева-бечора қутулди* (Н. Сафаров). *Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотини сотиб бераман, деб ўтирибди* (А. Қаҳҳор).

Келтирилган мисоллардаги *қўш-ҳўкизли, бева-бечора, бор-бисотини* каби ларни дефис орқали (жуфт сўз ҳолида) ёки дефиссиз (уюшиқ ҳолда) қўллаш маънони ўзгартиради. Масалан, *қўш* ва *ҳўкиз* сўзларини жуфт сўз ҳолида (дефис орқали) ёзсак, *қўшли* ва *ҳўкизли* деган маъно ифодаланади. Дефиссиз ёзилганда эса (*қўш ҳўкизли* каби) икки *ҳўкизли* деган маъно англашилади. Бу нарса қуйидаги мисолда жуда очиқ кўринади: *Бирда-ярим сени кўролмаган қиз-хотинлар душманлик билан ёмонласа ёмонлагандир* (Ҳ. Ҳа-

к и м з о д а). Келтирилган мисолда *қиз* ва *хотин* сўзлари ўртасида дефиснинг қўлланиши қиз ва хотинлар (умуман аёллар) деган маънони ифодалашга олиб келади. Ваҳоланки, ёзувчи бу ўринда қиз ва хотинлар (аёллар) демоқчи эмас, балки у (ёзувчи) ёш бўлса ҳам ҳар нарсага аралашаверадиган, катта аёлларга хос хусусиятларга эга бўлган қизларни назарда тутаяди. Жонли сўзлашувда бундай қизларни кесатиш тарзида *она хотин* ҳам дейилади.

Ҳозирги орфография қоидасига кўра, *нуқтаи назар*, *балойи нафс* каби изофали бирикмалар ажратиб ёзилади. Бироқ нима учундир ҳозирги вақтда ёзувда изофали бирикмалар кўпинча жуфт сўзлар каби дефис орқали ёзилмоқда. Мисоллар: *Узининг кичкина ҳовлиси эшигидан кириб келувчи*, *ҳар кўрганда кўнглини ўстирувчи нури-дийдасининг қадди-қоматини соғиниб йиғлайди* (Ҳ. Шамс) *Унинг аъзойибадани меҳнатдан пай бўлиб кетганига шубҳа қилмадим* (Шухрат). Лекин буларни жуфт сўзлар қаторига қўшиш ва дефис билан ёзиш тўғри эмас. Буларда икки сўзни ўзаро боғловчи изофа (-и, йи) бор. Бундай ўринларда яна дефис ҳам қўллаш бутунлай ортиқчадир.

Айтиб ўтилганлардан маълум бўладики, жуфт сўзлар икки сўзнинг тенг боғланишига асосланган бирикмалардан келиб чиқади. Икки хил грамматик кўрсаткичга эга бўлган сўзлар ҳеч вақт жуфт сўз бўла олмайди. Жуфт сўз компонентларининг орасига қўйиладиган дефис (-) компонентларнинг тенг боғланганлигини кўрсатувчи белгидир.

Мавжуд грамматик адабиётларда жуфт сўз ясалиши сўз яшашнинг бир тури сифатида қаралиб, улар (жуфт сўзлар) кенг маънода қўшма сўзлар қаторига киритилади¹³. Бунда, албатта, жуфт сўзнинг бирдан ортиқ сўздан ташкил топиши назарда тутилса керак. Лекин, жуфт сўзлар ҳосил бўлишини сўз яшаш ҳодисаси ҳисоблаш мумкин бўлмагани каби, уларни қўшма сўзлар қаторига ҳам киритиб бўлмайди.

Қўшма сўзлар содда сўзлардан фақатгина бирдан ортиқ ўзак-негиздан ташкил топиши билан фарқланади. Бошқа томонлари билан содда сўзлардан фарқланмайди. Масалан, қўшма сўзлар ҳам бир тушунчани ифодалайди ва бир бош урғуга бўйсунаяди, қўшма сўз компонентлари ўртасида грамматик алоқа бўлмайди ва ҳоказо. Ана шундай хусусиятлар жуфт сўзларда йўқ. Жуфт сўзнинг қўшма сўздан фарқли белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

¹³ В. И. Алатирев жуфт сўзларни „сложные слова сочинительного типа“ деб атайди. Қаранг: В. И. А л а т ы р е в, Парные и сложные слова, „Ученые записки Карело-финского гос. университета,“ том I, 1946, стр. 67.

1. Қўшма сўзнинг компонентлари аслида тобе-ҳокимлик муносабатига асосланган бўлади: *қизилуруғ, белбоғ* каби. Жуфт сўзнинг компонентлари эса тенглик муносабатида бўлади: *эр-хотин, катта-кичик, аста-секин* каби.

2. Қўшма сўзларда компонентларнинг ўрнини алмаштириш мумкин эмас (бу уларнинг аслида ҳоким ва тобелик муносабатига асосланган сўз бирикмаларидан келиб чиққанлиги билан изоҳланади). Жуфт сўзларнинг баъзиларида эса компонентларнинг ўрнини алмаштириш мумкин бўлади: *оёқ-қўл — қўл-оёқ, аста-секин — секин-аста* каби¹⁴.

3. Қўшма сўзларда унинг компонентларини бошқа сўз билан алмаштириш мумкин эмас. Жуфт сўзларда эса баъзан унинг бирор компонентини шу сўзнинг синоними билан алмаштириш мумкин бўлади: *юз-қўлини ювди, бет-қўлини ювди* каби. Мисол: *Вали юз-қўлини ювиб, чой ичгани ўтирди* (Одил Ёқубов). *Бет-қўлини ювгач, қумғон қайнатиб, кампирга чой тутди* (Ғайратий).

4. Қўшма сўзнинг компонентлари тилда мустақил ишлатилувчи негиз бўлиши шарт. Акс ҳолда содда сўз ҳисобланади. Масалан, *ошпаз, калтабин* сўзлари ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан содда сўз ҳисобланади. Жуфт сўзларда эса иккала компоненти мустақил сўзли ҳолатдан ташқари, бир компоненти, ҳатто иккала компоненти мустақил ҳолда қўлланмайдиган сўзлардан ташкил топганлари ҳам кўп: *ёлғон-яшиқ, майда-чуйда, икир-чикир* каби.

5. Жуфт сўзларда унинг иккала компоненти бир сўз туркумига оид бўлади¹⁵: *ака-ука, наст-баланд* каби¹⁶. Қўшма сўзнинг компонентлари турли сўз туркумига оид бўлиши мумкин: *кўксултон* (сифат ва от), *мингоёқ* (сон ва от) каби.

6. Жуфт сўз ҳамма вақт икки компонентдан иборат бўлади. Қўшма сўзларда уч компонентлилари ҳам бор: *гултожхўроз, ҳардамхаёл* каби.

7. Қўшма сўзларда компонентлари маъносидан фарқланувчи янги бир маъно ифодаланади (янги сўз ҳосил бўлади). Масалан *қўлқоп* сўзи *қўл* ва *қоп* сўзларидан фарқланувчи янги сўздир. Жуфт сўзларда эса, асосан, умумлаштириш, жамлик, такрор, давомийлик маънолари ифодаланади, янги сўз ҳосил бўлмайди: *қозон-товоқ, кўрпа-ёстиқ* каби.

8. Қўшма сўзлар бир бош уругга бўйсунди. Жуфт сўзнинг ҳар бир компоненти мустақил уругли бўлади: *отқулоқ, ота-она* каби.

¹⁴ Жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида кейинроқ тўхтаймиз.

¹⁵ Қаранг: Е.И. Убрятова, Парные слова в якутском языке, „Язык и мышление“, т. XI, М — Л., 1948, стр. 302.

¹⁶ Жуфт сўзнинг компоненти турли сўз туркумига оид бўлган ҳолларда унинг бир компоненти бошқа сўз туркумига кўчган бўлади. Масалан, *ширин-шакар* жуфт сўзнинг иккинчи компоненти аслида от. Лекин шу ўринда кўчма маънода қўлланиб, белгини билдиради.

ЖУФТ СЌЗЛАРНИНГ СЕМАНТИК ЖИХАТДАН ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Компонентларининг мустақил маънога эга ёки эга эмаслигига кўра, жуфт сўзлар уч турга бўлинади: 1) иккала компоненти мустақил маънога эга бўлган жуфт сўзлар; 2) бир компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар; 3) иккала компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар¹.

Жуфт сўзлар ифодаляйдиган маъноларни иккала компоненти мустақил маънога эга бўлган жуфт сўзлар мисолида текширамиз.

Иккала компоненти мустақил маънога эга бўлган жуфт сўзлар

Синонимлардан ташкил топган жуфт сўзлар. Синонимлардан ташкил топган жуфт сўзлар, асосан, от, сифат, феъл ва равиш туркумларида учрайди.

Маълумки, синонимлар бир асосий тушунчани ифодаловчи сўзлар бўлса-да, лекин улар ифодалаган маъно бир-бирига абсолют тенг бўлмайди. Улар ўзларига хос маъно оттенкалари билан бир-биридан фарқланади². Агар синонимлар маъно жиҳатидан (шунингдек, қўлланиш жиҳатидан) бир-бирига мутлақо тенг бўлганда, бизнингча, синонимлардан жуфт сўзлар ҳосил бўлмас эди. Чунки маъно жиҳатидан тамомила тенг бўлган икки сўзни жуфт ҳолда қўллаш билан шу сўзларнинг маъносига қўшимча маъно (маъно оттенкаси) ифодалаб бўлмайди. Шундай экан, уларни жуфт сўз ҳолида

¹ Туркий тилларнинг кўпчилигида жуфт сўзлар шу кўринишларга эга. Қаранг: Е.И. Убрятова, Парные слова в якутском языке, „Язык и мышление“, XI, М. — Л., 1948; Ж. Ш. Шукуров, Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955; Р. Бердиев, Сложные слова в современном туркменском языке, Автореферат канд. дисс., М., 1955 ва бошқалар.

² Қаранг: А.А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1955, стр. 63.

қўллашга эҳтиёж ҳам бўлмайди. Синонимларни жуфт ҳолда қўллаш ва бу орқали қандайдир маъно ифодалашда уларнинг (синонимларнинг) маъно ва қўлланиш жиҳатидан, қисман бўлса-да, бир-биридан фарқланиши асосий роль ўйнайди.

Синонимлар жуфтлашганда, маъно умумлаштирилади, маъно кучайтирилади. Мисоллар: *Йўқ, Қодировга тинчлик-осойишталик, кайф-сафо, иззат-ҳурмат, шон-шухрат бўлса бас* (Ш.Рашидов) *Ҳуринисо яна тўй, келини Манзурахон, унинг ҳусни-жамоли тўғрисида гапирди* (А. Қаҳҳор). *Топсам ейман, топмасам сабр-қаноат қиламан* „(Афанди латифалари“). *Дўснат сўраб-суриштиришга киришди* (Парда Турсун) ва бошқалар.

Баъзи сўзлар синоним бўлмаса ҳам, маъно жиҳатидан уларнинг бир-бирига яқинлиги бўлади. Буларда икки ҳолат бор: а) маъно жиҳатдан яқин бўлган икки сўзнинг бири иккинчисининг маъносини бўрттириб, кучайтириб кўрсатади; б) икки сўздан бирининг маъноси иккинчисининг маъносига нисбатан кенг бўлади. Шунга кўра, биринчи типдаги сўзлар жуфтлашганда, бири иккинчисининг маъносини бўрттириб, кучайтириб кўрсатади. Мисоллар: *Мана шуларнинг ҳаммаси қон-зардоб ютиб ётибди* (С. Зуннунова). *Турғунбой бутун айбни қўлида боласини кўтариб турган хотинига тўнкаб, уни сўкди ва қизариб-бўзариб меҳмонлар билан сўраша кетди* (П. Турсун). *Октябрь қуёши кишилар онгини ёритиб, қишлоққа тобора баракали нур сочар, жабр-зулм, адолатсизликни таг-томири билан куйдирарди* (Ёқубжон Шукуров) ва бошқалар. Иккинчи типдаги сўзлар жуфтлашганда, бир-бирининг маъносини тўлдирарди, кенгайтиради, маъно умумлаштирилади. Мисоллар: *Лекин балиқчи булоқ ҳовузи бўлган бу соя-салқин тамошабоғда эртаю кеч одам армайди* (Ҳаким Назир). *Биров от-уловда, биров яёв бояги сирли маърака бўлаётган ҳовлига шошиларди* (Мустум). *Шчербаков меҳмонхонага кирди-да, Ҳожика ва унинг шерикларининг яширган хат-ҳужжатларини топиб, олиб чиқди* (Файратий) ва бошқалар.

Юқоридагилардан маълум бўладикки, синонимлар ва бир-бири билан яқин маъноли сўзларнинг жуфтлашиши (жуфт сўз сифатида қўлланиши) турли маъно ифодалаш талабига кўра бўлади. Бунда, асосан, умумлаштириш, кучайтириш, тўлдириш маъноси бўлади. Синонимларнинг жуфт сўз сифатида қўлланишидан ҳеч вақт янги сўз ҳосил бўлмайди.

Антонимлардан ташкил топган жуфт сўзлар. Қарама-қарши маъноли сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар жамлик, умумлаштириш маъноларини ифодалайди. Мисоллар:

яхши-ёмон гапирган бўлсам кечиринг (жонли сўзлашувдан). *Душман бор-йўғини бой берди* (Н. Сафаров). *Овқат устида Хадича хола қишлоқда бўлиб ўтган ҳамма катта-кичик ҳодисалар ҳақида гапириб берди* (А. Қаҳҳор).

Ўша кундан бери қиз тутқун,
Хилват уйда сақланар тун-кун.

(Миртемир) ва бошқалар.

Катта-кичик бино деганда, катта бино, кичик бино, шунингдек, катта билан кичик орасидаги турли ҳажмдаги бинолар тушунилади. *Қишин-ёзин ишламоқ* деганда, қишда ҳам, баҳорда ҳам, ёзда ҳам, кузда ҳам ишлаш назарда тугилади.

Антонимлардан ташкил топган жуфт сўзларда умумлаштириш маъноси борлиги туфайли улардан олдин ёки кейин умумлаштириш маъносини билдирувчи сўзнинг қўлланиши ҳам мумкин бўлади. Мисоллар: *Мажлис ёпилиши билан ҳамма катта-кичик баравар ўрнидан турди* (Парда Турсун). *Дўст-душман ҳаммасини айтинглар, тўкиб-сочиб едиришлар* (Парда Турсун) ва бошқалар. Келтирилган мисоллардаги *катта-кичик*, *дўст-душман* жуфт сўзларининг умумлаштириш маъноси ҳамма олмоши билан яна таъкидланади.

Антонимлардан ташкил топган жуфт сўзларнинг баъзилари компонентларининг маъносидан фарқланувчи янги маъно ифодалаши мумкин. Масалан: *Орадан кўп ўтмай, у дурустгина ўқийдиган ва унча-мунча ёзадиган бўлиб қолди* (А. Қаҳҳор). *Отам ҳам уйғонгач, нари-бери чой ичиб, кўчага чиқдик* (Ғайратий).

Айни бир феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формаси жуфт ҳолда қўлланиши мумкин (бўлишли ва бўлишсизлик маъноси ҳам қарама-қарши маъно ҳисобланади). Бу ҳолиса асосан *-р* аффикси билан ясалган сифатдош формаси ва шарт майли формасида учрайди.

Феълнинг *-(а)р* аффикси билан ясалган сифатдош формаси бўлишли ва бўлишсиз формасида (бўлишсизлик формаси *-ма+с*) жуфт сўз сифатида қўлланганда, қуйидаги маънолар ифодаланади:

1. Феълдаги ҳаракатнинг амалга ошишига (бажарилиши, тугалланишига) сал қолганлик, ҳаракатнинг амалга ошиши арафасида бошқа ҳаракатнинг юз бериши ифодаланади. Мисоллар: *Аҳмад полвон. уни олиб қолди-ю, қўрбоши шаҳардан чиқар-чиқмас чопиб ташлади* (А. Қаҳҳор). *У, жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас уйғонди,...* (А. Қаҳҳор) ва бошқалар.

2. Ҳаракатнинг кучсизлиги, наст даражада, сезиларсиз эканлиги, нормал ҳолатга етмаганлиги ифодаланади. Мисоллар: *Орада озгинагина жимлик ҳукм сургач, билинар-билимас чуқур нафас олди* (Ҳусайн Шамс). *Коля ҳам кутубхонани истар-истамас Раҳимга топшириб келди* (Ҳаким Назир).

Бўлишли-бўлишсиз формада қўлланган *-р, -мас* аффиксли жуфт сўзлар кўчма маънода қўлланиши ёки бошқа сўз туркумига кўчиши мумкин. Масалан: *Бўлар-бўлмас ишга уринаверма* (жонли сўзлашувдан). *Хасис кўзлардан ёш унар-унмасга чиқавермайди* (Шухрат). Буларда ҳам умумлаштириш маъноси бўлади, яъни *бўлар-бўлмас иш* — ҳар қандай иш, *унар-унмасга* — ҳар нарсага ва ҳоказо.

Шарт майли формасидаги феъл бўлишли-бўлишсиз формада қўлланганда, *бари бир, ҳар қандай бўлса ҳам* деган маъно ифодаланади: *билса-билмаса уринаверади. Келса-келмаса шу ишни қиламан* каби.

Маълум тўдага, турга оид тушунчаларни ифодаловчи сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар. Бирор тўдага, турга оид тушунчаларни билдирувчи сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар жамлик, умумлаштириш маъносини ифодалайди. Масалан, *қозон-товоқ, товоқ-қошиқ* — ошхона, овқатланиш асбоблари, *хотин-қизлар* — аёллар, *қовун-тарвуз* — полиз экинлари. Мисоллар: *Эркаклар, хотинлар кўрпа-ёстиқларини кўтариб дала шийпонларига чиқишди* (Ҳаким Назир). *Шунда қозон-товоққа боғланиб қолган сингилчаси Раънони, невараларини ёлғизлатиб қўйган бувисини уйлаб кетди* (Ҳаким Назир) ва бошқалар. Бу типдаги жуфт сўзлар от туркумида учрайди. Булардаги умумлаштириш маъноси шундаки, масалан, *кўрпа-ёстиқ* деганда, кўрпа, ёстиқ, адёл, кўрпача, чойшаб ва бошқалар; *қозон-товоқ* деганда, қозон, товоқ, коса, лаган, чўмич, човли, қошиқ ва шу каби ошхона асбоблари назарда тутилади.

Албатта, бундай жуфт сўзлар дастлаб умумлаштириш маъносига эга бўлмаган, балки буларда компонентларнинг ўз маъноси ифодаланган, холос. Буларнинг умумлаштириш ва жамлик маъноларини ифодалаши кейинчалик юз берган деб қаралиши керак. Бизнингча, бундай жуфт сўзларнинг умумлаштириш, жамлик маъноларини ифодалаши бевосита кўпликни билдирувчи *-лар* аффиксига боғлиқ бўлса керак, яъни бундай жуфт сўзларда жамлик, умумлаштириш маъноларининг ифодаланишида, албатта, *-лар* аффикси қўлланган бўлса керак. Кейинчалик *-лар* аффикси қўлланмаганда ҳам жамлик, умумлаштириш маъноси ифодаланаверган бўлиши

керак. Бу типдаги жуфт сўзларнинг ҳозирда кўп ҳолларда *-лар* аффикси билан қўлланиши фикримизнинг исботи бўла олади. Масалан: *Улмас идиш-товоқларни йиғиштирди* (Ёқубжон Шукуров). Бу типдаги жуфт сўзларнинг жамлик, умумлаштириш маъноларининг асида *-лар* аффикси (кўпликни билдирувчи аффикс)га алоқадорлигини яна шу нарса билан изоҳлаш мумкинки, бундай жуфт сўзлар, асосан, от туркумида учрайди, кўпликни билдирувчи *-лар* аффикси ҳам отларга хос қўшимча (отлардаги кўпликни билдирувчи қўшимча) дир.

Хулоса қилиб айтганда, антонимлардан ташкил топган жуфт сўзларда ҳамма вақт жамлик, умумлаштириш маъноси ифодаланади.

Бир компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар

Бир компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар ҳозирги ўзбек тилида жуда кўп учрайди. Бундай жуфт сўзларнинг биринчи ё иккинчи компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил маъносини йўқотган, мустақил ҳолда қўлланмайдиган бўлади: *ажойиб-ғаройиб, боғ-роғ, гап-гаштак, нест-нобуд, онда-сонда, тавба-тазарру, темир-терсак, турқ-тароват, тўс-тўполон, ула-элик, феъл-атвор, хотин-халаж, нон-пон, амал-тақал, бозор-ўчар, важ-карсон, кўча-кўй, маза-матра, латта-путта, мева-чева, авраб-савраб* ва бошқалар.

Бир компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзларда икки ҳодисани кўриш мумкин:

1) иккала компоненти ҳам асида мустақил маънога эга бўлиб, ҳозирда бир компоненти ўз маъносини йўқотган жуфт сўзлар. Буларга мисол сифатида *боғ-роғ, гап-гаштак, гинакудурат, турқ-тароват, қавм-қариндош, қари-қартаг, ранг-рўй* кабиларни кўрсатиш мумкин.

2) иккинчи компоненти биринчи компонентни фонетик ўзгартиш орқали ҳосил қилинган жуфт сўзлар. Масалан: *майда-чуйда, ош-пош, оз-моз, алдаб-сулдаб, чила-чулла, калта-култа, яримта-юримта, авраб-савраб* кабилар.

Бир компоненти ҳозирги вақтда мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзларнинг шу компоненти асида мустақил маънога эга бўлган ёки эга бўлмаганлигини қуйидагича билиш мумкин.

Агар жуфт сўзнинг биринчи компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил маънога эга бўлмаса (мустақил қўлланмаса), бу сўз асида мустақил маъноли бўлган деб қаралиши ке-

рак. Чунки жуфт сўзнинг ҳосил бўлишида ушнинг биринчи компоненти ҳамма вақт мустақил маъноли сўзлардан бўлади. Бунинг сабаби, юқорида кўриб ўтганимиздек, жуфт сўзлар икки сўзнинг тенг боғланишидан ҳосил бўлган бирикмалардан келиб чиқади. Бундай бирикма таркибидagi иккала сўз мустақил маъноли бўлади ва гапнинг бирор бўлаги вазифасида келади. Бу типдаги жуфт сўзларга мисол сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: *чор-ночор, тўс-тўполон, сохт-сумбат, нест-нобуд, ўнқир-чўнқир, аланг-жаланг* каби.

Жуфт сўзнинг иккинчи компоненти мустақил маънога эга бўлмаса, унинг тарихан (аслида) мустақил маънога эга бўлган ёки эга бўлмаганлигини қуйидагича билиш мумкин.

Агар жуфт сўзнинг иккинчи компоненти биринчи компонентини фонетик жиҳатдан ўзгартиш орқали ҳосил қилинган бўлса (*нон-пон, бурда-сурда* каби), у аслида мустақил маънога эга бўлмаган деб қаралиши керак. Акс ҳолда унинг иккинчи компоненти аслида мустақил маънога эга бўлган бўлади. Чунки жуфт сўзлар дастлаб ё икки мустақил маъноли сўздан ташкил топади, ёки улар биринчи компонентини фонетик ўзгартиш орқали ҳосил қилинади. Ҳозирги ўзбек тилида қўлланувчи *афт-ангор, амал-тақал, бозор-ўчар, маза-матра, темир-терсак, хом-хатала, шох-шаба, эски-туски, ола-қура, қуда-анда, тавба-тазарру, ҳаёт-мамом, хулқ-атвор* каби жуфт сўзларнинг иккинчи компоненти ҳам аслида мустақил маъноли бўлган. Булар тил тараққиёти процессида аста-секин истеъмолдан чиқиб кетган ва фақат шу жуфт сўзларнинг таркибидагина сақланиб қолган. Демак, бундай сўзларнинг ҳозирда мустақил маънога эга эмаслиги уларнинг истеъмолдан чиқиб кетганлиги билан изоҳланади. Лекин шуни айтиш керакки, бу сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетиш даври бир хил эмас. Ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, бундай сўзларнинг баъзиларининг истеъмолдан чиқиб кетганига анча давр ўтган бўлса, баъзилари яқин вақтларга қадар мустақил сўз сифатида қўлланиб келган. Шунга кўра, уларнинг тарихан қандай маъно ифодалаганини белгилаш баъзан жуда қийин бўлади.

Жуфт сўз таркибидаги ҳозирги ўзбек тилида мустақил маънога эга бўлмаган сўзларнинг тарихан қандай маъно ифодалаганини белгилашда қуйидагиларга аҳамият бериш лозим.

1. Шу сўз тарихан мустақил маъноли сўз бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиқиб кетган бўлади. Бундай сўзларнинг аслида қандай маъно ифодалаганини тарихий адабиётлардан, тарихга оид турли ҳужжатлар ёрдамида белги-

лаш мумкин. Масалан, *аччиқ-тирзиқ* жуфт сўзининг кейинги компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил маънога эга эмас (мустақил ҳолда қўлланмайди). Тарихан эса бу сўз бир-бирига муносабатсиз равишда бириккан сўзлар, келишмаган сўзлар деган маънони билдирган³. *Боғ-роғ* жуфт сўзининг кейинги компоненти тоғ этаги, ўтлоқ, сабзор, боғча маъносини билдирган⁴.

2. Жуфт сўзнинг мастақил маънога эга бўлмаган компоненти аслида бошқа тилга мансуб бўлиб, ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланмаслиги, лекин ўзи мансуб бўлган тилда ҳозирда ҳам мустақил маъноли сўз сифатида қўлланиши мумкин. Демак, бундай сўзларнинг маъноси ана шу ўзи мансуб бўлган тил материаллари асосида белгиланади. Масалан, *талон-тороғ* жуфт сўзининг кейинги компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил маънога эга эмас (мустақил ҳолда қўлланмайди). Лекин тожик тилида талончилик, босқинчилик, ўғирлик маъноларини билдиради. *Гап-гаштак* жуфт сўзининг иккинчи компоненти ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил ҳолда қўлланмайди. Тожик тилида эса бу сўз эркакларнинг тўкмасини (қишда бўладиган гапни) билдиради.

3. Жуфт сўзнинг ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил ҳолда қўлланмайдиган компоненти бошқа туркий тилларда ёки ўзбек тилининг айрим шеваларида мустақил маънога эга бўлиши ва мустақил ҳолда қўлланиши мумкин. Масалан, *ярим-ёрти* жуфт сўзининг кейинги компоненти ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил ҳолда қўлланмайди⁵. Лекин ўзбек тилининг хоразм шеvasида ва бошқа туркий тилларда (масалан, татар тилида) мустақил ҳолда қўлланади ва *ярим* маъносини билдиради.

4. Баъзи жуфт сўзларнинг бирор компоненти ўз асл маъносидан бошқа маъно касб этган бўлиши (бошқа маънода қўлланиши) мумкин. Масалан, *бола-чақа* жуфт сўзининг иккинчи компоненти аслида бола, гўдак маъносини билдирган. Ҳатто, баъзи туркий тилларда, масалан, туркман тилида, ҳозир ҳам шу маънода қўлланади. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз мисдан (мис қотишмасидан) ясалган пулни билдиради. Унга *-лоқ* аффиксини қўшиш орқали ясалган *чақалоқ* сўзи эса гўдак маъносини билдиради. Демак, *чақа* сўзининг ҳозирги маъноси билан бошланғич маъноси ўртасида боғланиш борлигига шубҳа йўқ.

³ Қаранг: *Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат*, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1953, 340-бет.

⁴ Шу луғат, 279 бет.

⁵ Фақат *икки ёрти* — бир бутун мақолида қўлланади.

5. Баъзи жуфт сўзларнинг бирор компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланмаса-да, ундан ясалган сўзлар мустақил сўз сифатида қўлланиши мумкин. Масалан, *аланг-жаланг* жуфт сўзининг иккала компоненти ҳам ҳозирги ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланмайди. Лекин унинг биринчи компоненти — *аланг* сўзига -ла аффиксини қўшиш орқали ясалган *алангламоқ* сўзи бор. Демак, *аланг* сўзи ҳам мустақил маъноли бўлган.

6. Баъзи жуфт сўзларнинг бирор компоненти фонетик ўзгаришга учраган бўлиши ва шу кўринишда мустақил ҳолда қўлланмаслиги мумкин. Масалан, *эгри-бугри* жуфт сўзининг иккинчи компоненти ҳозирги ўзбек тилида шу формада қўлланмайди. Бу *букри* сўзидаги *к* товушининг *г* товушига айланган ҳолатидир. *Букри* сўзи эса ҳозирги ўзбек тилида мустақил сўз сифатида қўлланади (*букмоқ* феълига -ри аффиксини қўшиш орқали ясалган сифат). *Қўйни-қўнжи* жуфт сўзининг биринчи компоненти (*қўйни* сўзи) ҳозирги вақтда *қўни* формасида ҳам қўлланади:

*Урушдан қайтган ғолиб отадек
Қўни-қўнжи тўлиб сахий куз келди.
(Ғафур Ғулом).*

Лекин *қўни* формаси ҳозирги ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланмайди.

Жуфт сўзнинг ҳозирги вақтда мустақил ҳолда қўлланмайдиган компонентининг аслида қандай маъно ифодалаганлигини белгилашда ана шуларни ҳисобга олиш керак.

Биринчи компонентини фонетик ўзгартиш орқали ҳосил қилинган жуфт сўзларда қуйидаги ҳодисаларни кўриш мумкин: а) бир товуш (биринчи товуш) ўзгаради: *нон-пон, мева-чева, бурда-сурда*; б) бир товуш орттирилади: *ирим-сирим (ирим-чирим), онда-сонда*; в) унли товуш ўзгартирилади: *хашак-хушак, калта-култа, жар-жур*; г) бир товуш орттирилади ва унли ҳам ўзгаради: *ора-сира, алдаб-судаб, майда-чуйда* каби.

Юқорида келтирилган типдаги жуфт сўзларнинг иккинчи компоненти фонетик жиҳатдан биринчи компонентлардан бутунлай ўзгариб кетмайди, балки унга яқин, унга ўхшаш кўринишга эга бўлади. Шунинг учун ҳам *мева-чева* жуфт сўзи мева ва шунга яқин, шунга ўхшаш нарсалар деган маънони ифодалайди.

Жуфт сўзларда умумлаштириш, жамлик маъноси мавжудлиги юқорида айtilган эди. Ҳақиқий маънодаги умумлаштириш мана шу типдаги жуфт сўзларда (иккинчи компоненти

биринчи компонентининг фонетик ўзгаришидан ҳосил бўлган жуфт сўзларда) кўринади, яъни бу типдаги жуфт сўзларда ҳамма вақт умумлаштириш маъноси бўлади.

Иккинчи компоненти биринчи компонентини фонетик ўзгартиш орқали ҳосил қилинган жуфт сўзлар такрорий сўзларга ўхшаб кетади⁶. Лекин улар ўзларига хос хусусияти билан такрорий сўзлардан фарқланади.

Такрорий сўзлар кўплик, давомийлик каби маъноларни ифодалайди: *баланд-баланд иморатлар, арава-арава қовунлар, юра-юра чарчамоқ* кабилар. Иккинчи компоненти биринчи компонентини фонетик ўзгартиш йўли билан ҳосил қилинган жуфт сўзлар умумлаштириш маъносини ифодалайди. Масалан, *баланд-баланд* иморат деганда айнан бир предметнинг (иморатнинг) кўплиги ифодаланса, *нон-нон* деганда ноннинг кўплиги эмас, балки нон ва шунга ўхшаш егулик нарсалар ифодаланadi. Шу томони билан *нон-нон, мева-чева, хашак-хушак* кабилар такрорий сўзлардан фарқланади ва жуфт сўзлар қаторига киради. Бундан ташқари, такрорий сўзлар деярли барча сўз туркумида учрайди. Иккинчи компоненти биринчи компонентини фонетик ўзгартиш йўли билан ҳосил қилинган жуфт сўзлар эса от, феъл, ундов ва тақлидий сўзлардагина учрайди⁷.

Иккала компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар

Иккала компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар ҳозирги ўзбек тилида, жуда кўп бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда учраб туради: *алпон-тилпон, ўлда-жўлда, фиди-биди, икир-чикир, хаш-паш, ади-бади, аzza-баzza, апил-тапил, ажи-бужи, аланг-жаланг, апоқ-чапоқ, воти-кути, ими-жимида, лак-пак, лаш-луш* ва бошқалар.

Бу типдаги жуфт сўзларнинг иккала компоненти аввал ҳам (аслида) ҳеч қандай маънога эга бўлмаган деб қараш мумкин эмас. Бизнингча, бундай жуфт сўзларда уч ҳолат бор: 1) уларнинг иккала компоненти ҳам аслида мустақил маъноли бўлган бўлиши мумкин; 2) иккинчи компоненти биринчи компонентини фонетик ўзгартиш йўли билан ҳосил қилинган бўлиб, ҳозирги вақтда биринчи компоненти ҳам ўз маъносини йўқотган (мустақил ҳолда қўлланмайдиган)

⁶ Бу типдаги жуфт сўзлар баъзи адабиётларда такрорий сўзлар қаторига киритилади. Қараңг: А. Қайдаров, юқорида кўрсатилган асар, 61—68-бет; Р. А. Аганин, юқорида кўрсатилган асар, 95—96-бетлар.

⁷ Е. И. Убратованинг юқоридаги мақоласида ҳам бундай сўзлар жуфт сўзлар қаторига киритилади (321—324-бетлар).

бўлади. Масалан, *азза-базза, апил-тапил, ўлда-жўлда, аланг-жаланг* жуфт сўзларининг иккинчи компоненти биринчи компоненти олдидан бир товуш орттириш йўли билан ҳосил қилинган. Шу хусусияти билан улар *онда-сонда, ирим-сирим* жуфт сўзларига ўхшайди. Фарқ шундаки, *ирим-сирим, нон-пон* жуфт сўзларининг биринчи компоненти ҳозирги ўзбек тилида ўз маъносини сақлаган. *Азза-базза, ўлда-жўлда* жуфт сўзларининг биринчи компоненти эса истеъмолдан чиқиб кетган. Бу ҳодисани қуйидаги мисолда очиқ кўриш мумкин: *аланг-жаланг*. Бу жуфт сўзнинг иккинчи компоненти биринчи компоненти олдидан бир товуш (*ж* товуши) орттириш йўли билан ҳосил қилинган. *Аланг-жаланг* жуфт сўзи ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан иккала компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар қаторига киради. Лекин *аланг* сўзига *-ла* аффиксини қўшиш орқали ясалган *алангламоқ* сўзининг ҳозирги ўзбек тилида мавжудлиги *аланг* сўзининг тарихан мустақил маънога эга бўлганлигини кўрсатади; 3) бундай сўзларнинг иккала компоненти тақлидий сўзлардан бўлиши мумкин: *харс-хурс, ғиди-биди, ўпир-тўпир* каби.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, жуфт сўзнинг ташкил топишида унинг биринчи компоненти ҳамма вақт мустақил маъноли сўзлардан бўлади. Лекин бу сўз (жуфт сўзнинг биринчи компоненти) тил тараққиёти процессида истеъмолдан чиқиб кетиши мумкин ва у фақат шу жуфт сўзнинг таркибида қўлланади. Агар жуфт сўзнинг иккинчи компоненти мустақил маънога эга бўлмаса, бу ҳол икки хил изоҳланади: а) иккинчи компонент биринчи компонентни фонетик ўзгартиш орқали ҳосил қилинган бўлади; б) акс ҳолда у ҳам тарихан мустақил маънога эга бўлган сўз бўлади.

Шуни айтиш керакки, бир компоненти ёки иккала компоненти ҳозирги вақтда мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзларнинг тарихан қандай маъно ифодалаганини ва товуш жиҳатдан қандай кўринишга эга бўлганлигини аниқ билмаслик натижасида бундай сўзлар ҳозирги вақтда турлича ёзилиб келмоқда. Бунинг исботи учун қуйидаги икки жуфт сўзнинг ҳозирги вақтда неча хил ёзилаётганини кўрсатиш кифоя: *Кейин олмалардан саралаб узиб, этакни тўлдириб, супага келади-да, даккам-дуккам бесўнақай тишлари билан роса ғажийди* (Ойбек). *Домла кўзлари ҳайратдан бақрайиб, яккам-дуккам узун сариқ тишли оғзи анқайиб, тинглаб турди-да, кейин сўради* (Парда Турсун). *Саёҳатчилар диққатини арчалар ва ҳаккам-дуккам қайрағочлар остидаги қайнар булоқлар жалб этган эди* (Ҳаким Назир). *Даромад тақсимотдан кейин Ўрмон-*

жон бола-чақаси билан, энг зарур кўч-кўронини олиб келиб, Қўғазордаги собиқ водокачка харобасини Бўтабой аканинг ёрдами билан ўзига уй қилиб олди (А. Қаҳҳор). Буйруғим шундай: кўч-қўронларингизни йиғингда, дарҳол далага, қишлоққа жўнанг (Ш. Рашидов). Ҳамма кўч-кўранини аравага ортиб кўчганда, Афанди бир шолча, икки кўрпа, икки болишни орқалаб йўлга тушди („Афанди латифалари“). Ана шу Алимов деганингиз ўтган йил июнь ойида кўч-кўлонни кўтариб „Ангренстрой“га қарашли коммунал уйлардан бирига кўчиб кирган эди (Муштум). Келтирилган мисолларда айнан бир жуфт сўзнинг уч-тўрт хил ёзилиши шу сўзнинг тарихан товуш жиҳатдан қандай кўринишга эга бўлганлиги ва қандай маъно ифодалаганлигини аниқ билмасликдан келиб чиқади. Демак, бир ёки иккала компоненти ҳозирда мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзларнинг шу компоненти тарихан қандай маъно ифодалагани ва унинг товуш жиҳатдан қандай кўринишга эга бўлганлигини белгилаш фақат лексика ёки фонетика учунгина эмас, балки ҳозирги имло учун ҳам катта аҳамиятга эга.

III боб

ЖУФТ СЎЗЛАРНИНГ ГРАММАТИК ХАРАКТЕРИСТИКАСИ ВА КОМПОНЕНТЛАРИНИНГ ТАРТИБИ

Жуфт сўзларнинг грамматик характеристикаси

Сўзнинг грамматик характеристикаси деганда унинг (сўзнинг) таркиби, қандай сўз туркумига оидлиги ва шу туркумга хос сўз ясовчи ва форма ўзгартувчи қўшимчаларни қабул қила олиши, шунингдек, гапдаги вазифаси ҳақида гапирилади.

Жуфт сўзларда ҳам ана шулар ҳақида гапириш мумкин, яъни жуфт сўзлар ҳам маълум бир сўз туркумига оид бўлади, шу туркумга хос грамматик формаларни қабул қила олади ва гапнинг бирор бўлаги вазифасида кела олади. Лекин жуфт сўз ҳақида гапирганда, унинг таркиби ҳақида, яъни унинг компонентларининг туб ёки ясама бўлиши ҳақида гапириш шарт эмас. Чунки жуфт сўз компонентининг туб ёки ясама бўлиши шу жуфт сўз ҳосил бўлгунга қадар бўлган ҳодиса ҳисобланади. Унинг жуфт сўз ҳосил бўлишига дахли йўқ. Масалан, *тинч-тотув* жуфт сўзининг биринчи компоненти ясама сўз (*тин* феълига *-ч* аффиксини қўшиш орқали ясалган). Лекин бундаги сўз ясовчи *-ч* аффиксининг жуфт сўз ясалишига дахли йўқ, яъни *-ч* аффикси ёрдамида жуфт сўз ҳосил қилинаётгани йўқ. Бу аффикс фақат биринчи компонентнинг ўзига хос.

Шунга кўра, жуфт сўзларнинг таркиби ҳақида гапирилганда, жуфт сўз компонентларининг туб ёки ясама бўлишини эмас, балки жуфт сўзнинг иккала компоненти учун умумий бўлган аффиксларнинг жуфт сўз компонентларининг қайси бирига қўшилиши ва унинг сабабини очиб бериш лозим бўлади. Бу ҳодисани аниқроқ баён қилиш учун жуфт сўзларни ҳар бир сўз туркуми (муस्ताқил сўз туркуми) бўйича олиб текшириш мақсадга мувофиқдир.

Жуфт отлар

Сўз ясовчи қўшимчалар жуфт сўзнинг иккала компоненти учун бир хил бўлган ҳолларда унинг жуфт сўзга қўшилиши икки хил:

1) Агар жуфт сўз сўз ясовчи қўшимчани олмаган ҳолда жуфт сўз сифатида қўлланмайдиган бўлса сўз ясовчи аффикс жуфт сўзнинг иккала компонентига қўшилади. Масалан: *йиғим-терим*, *бақирӣқ-чақирӣқ* каби. Ҳозирги ўзбек тилида *йиғ-тер* жуфт сўзи йўқ. Шунинг учун ҳам *йиғим-терим* жуфт сўзида от ясовчи *-им* аффикси жуфт сўзнинг иккала компонентига қўшилган. Лекин бунда от ясовчи *-им* қўшимчаси жуфт сўзнинг иккала компонентига қўшилишидан қатъий назар жуфт сўз ясовчи эмас, яъни *йиғим-терим* жуфт сўзи шу *-им* аффикси орқали ясалаётгани йўқ. *-им* аффикси *йиғ* ва *тер* феълларидан от ясаган (*йиғим* ва *терим* отлари). *Йиғим* ва *терим* сўзлари маълум вақт уюшиқ ҳолда қўлланиб, сўнг жуфт сўзга айланган.

2) Агар иккала компоненти учун умумий бўлган сўз ясовчи аффиксга эга бўлган жуфт сўз шу аффиксни олмаган ҳолда ҳам жуфт сўз сифатида қўлланадиган бўлса, бундай ҳолларда сўз ясовчи аффикс жуфт сўзнинг кейинги компонентига қўшилади. Мисоллар: *Маст-аластлик билан пойма-пой ашулалар авжга чиқди* (Ғайратий). *Тожибой оқсоқол қариндош-уруғчилик йўли билан кўтарилиб қолган эканда?* (Парда Турсун). *Бу ишда ошна-оғайнигарчиликка йўл қўйилмасин* (газета).

Келтирилган мисолларда *-лик*, *-чилик*, *-гарчилик* аффиксларининг «уфт сўзнинг кейинги компонентига қўшилиш сабаби *маст-аласт*, *қариндош-уруғ*, *ошна-оғайни* жуфт сўзлари ҳозирги ўзбек тилида ҳамма вақт шундай бир бутун ҳолда қўлланади, яъни булар *маст ва аласт*, *қариндош ва уруғ*, *ошна ва оғайни* каби уюшиқ ҳолдагига нисбатан *маст-аласт*, *қариндош-уруғ*, *ошна-оғайни* каби жуфт сўз ҳолида жуда кўп қўлланади.

Сўз ясовчи *-лик*, *-чилик*, *-гарчилик* аффиксларни жуфт сўзнинг ҳар бир компонентига алоҳида-алоҳида қўшиб қўллаш мумкин. Лекин бу аффиксларнинг жуфт сўзнинг охирига қўшилиши билан ҳар бир компонентга алоҳида қўшилишида катта фарқ бор. *-лик*, *-чилик*, *-гарчилик* аффикслари жуфт сўзнинг кейинги компонентига қўшилганда, жуфт сўзларга хос барча белгилар сақланади. Масалан, жуфт сўзнинг компонентлари орасида пауза қисқа бўлади, умумлаштириш маъноси ҳам бўлади ва ҳоказо. Агар *-лик*, *-чилик*, *-гарчилик* аффикслари жуфт сўзнинг ҳар бир компонентига алоҳида-алоҳида қўшилса, жуфт сўзларга хос белгилар йўқолади ва жуфт сўзнинг компонентлари уюшиқ бўлакка айланади. Масалан, *маст-аластлик* жуфт сўзи *мастлик*, *аластлик* формасида қўлланганда, ҳар бир сўз алоҳида-

алоҳида таъкид билан талаффуз этилади ва икки сўз орасидаги пауза узайиб, жуфт сўзлик белгиси йўқолади.

Шуни ҳам айтиш керакки, *-лик, -чилик, -гарчилик* аффикслари жуфт сўзнинг компонентлари уюшиқ ҳолда қўлланганда ҳам фақат кейинги сўзнинг ўзига қўшилиши мумкин: *ошна-оғайнигарчилик — ошна ва оғайнигарчилик* каби.

Ўзбек тилига оид грамматик адабиётларда *-даги* аффикси отларга қўшилиб, сифат ясайди деб кўрсатилади, яъни бу аффикс сифат ясовчилар қаторига киритилади. Ана шу *-да + ги* аффикслари жуфт сўзнинг иккинчи компонентига қўшилади. Мисоллар: *Мен турган масжиднинг шимол томонидаги бир тепаликда ҳафтасига бир марта бозор бўлар, шаҳардан ва теварак-атроғдаги бозорлардан бу ерга чор бозорчилар йиғиларди* (Мўминжон Муҳаммаджонов). *Челакни ерга қўйиб, дастрўмолча билан ўзини елиб, юз-кўзидаги чанглари арта бошлади* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали).

Бизнингча, *-даги* аффикси сўз ясовчи (сифат ясовчи) аффикс эмас. Бунинг исботи сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин.

Биринчидан, аффиксларнинг ўзак-негизларга қўшилиш тартиби ўзбек тилида қуйидагича: ўзак-негизга аввал сўз ясовчи, сўнгра форма ясовчи, ундан кейин форма ўзгартувчи аффикслар қўшилади¹. Шу қонуннинг ўзиёқ *-даги* сўз ясовчи аффикс эмаслигини кўрсатади. Чунки, масалан, *уйимдаги* сўзида *-даги* биринчи шахс эгалик аффикси (*-им*) дан сўнг қўшилган. Эгалик аффикслари эса форма ўзгартувчилар қаторига киради. Агар *-даги* сўз ясовчи бўлганида форма ясовчи ва форма ўзгартувчи аффикслардан олдин қўшилган бўлар эди.

Иккинчидан, *-даги* бир аффикс эмас, балки ундаги *-да* ва *-ги* аффиксларининг ҳар бири ўзига мустақил (*-да* аффикси ўрин ёки пайт маъносини билдирса, *-ги* ўринга ва пайтга муносабатни билдиради)².

Маълумки, от туркумида уч грамматик категория бор: сон категорияси, эгалик категорияси, келишик категорияси. Сон, эгалик ва келишик тушунчалари маълум аффикслар воситаси билан ифодаланади.

¹ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, Морфологияга кириш, Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 293-бет.

² *ги* аффикси дарсликларда сўз ясовчи сифатида берилди. Лекин тил фактларининг кўрсатишича, унинг бошқа функцияси ҳам бор. Масалан, *чўнтагимдаги* сўзида у ўринга муносабатни билдиради (янги сўз ясамайди). Темадан чиқиб кетмаслик учун бу ҳақда тўхтаб ўтирмаймиз.

Кўпликни ифодаловчи *-лар* аффикси жуфт сўзнинг иккинчи компонентига қўшилади. Бунда *-лар* аффикси ифодалаган кўplik маъноси жуфт сўзнинг биринчи ёки иккинчи компонентигагина хос бўлмай, балки шу жуфт сўз ифодалаган тушунча доирасига кирувчи барча нарсаларга тааллуқли бўлади, яъни жуфт сўз ифодалаган предметнинг кўп эканлиги ифодаланади. Масалан: *Жамиланинг ойиси ўрин-кўрпаларини йиғиб, ҳамма ёқни саранжомлагач...* (Ғайратий). Бу мисолда *-лар* аффикси ифодалаган кўplik маъноси фақат *ўрин* ва *кўрна* сўзларига хос бўлмай, балки ёстиқ, адёл кабиларга ҳам хосдир. Чунки *ўрин-кўрна* жуфт сўзи ёстиқ, адёл, чойшаб каби тушунчаларни ҳам ўз ичига олади, яъни умумлаштиради. Агар *-лар* аффикси жуфт сўзнинг иккала компонентига қўшилса, икки сўз орасидаги пауза узаяди, умумлаштириш маъноси йўқолади. Демак, жуфт сўз ҳам жуфт сўзлик белгиларини йўқотади. Масалан: *Кўсак қуртини йўқотиб, ҳосилни сақлашда колхозчи ота-оналаримизга ёрдам берайлик!* (Ҳаким Назир). *Тақсир, у киши тўртинчи осмонда бўлсалар, нон-сувларидан ким хабар олиб туради?* („Афанди латифалари“) Келтирилган жуфт сўзларда *-лар* аффикси ҳар бир компонентга алоҳида қўшилса, икки сўз орасидаги пауза узаяди, умумлаштириш маъноси йўқолиб, жуфт сўз компонентлари ўртасида қўлланадиган дефис (-) ўрнида ва боғловчиси ёки вергул қўллаш лозим бўлади: *ота-оналар — оталар ва оналар* каби.

*Хипча белга боғлаб яшил ранг камар,
Гуллар-чечаклардан тақсин гулчамбар,...*
(Миртемир)

Бу мисолда *-лар* аффиксининг *гул* ва *чечак* сўзларига алоҳида-алоҳида қўшилиши икки сўз (*гул* ва *чечак* сўзи) ўртасидаги паузани узайтиради — иккала сўз алоҳида-алоҳида интонация билан айтилади. Шунинг учун ҳам улар ўртасида дефис эмас, балки вергул қўллаш тўғридир: *гуллар, чечаклардан тақсин гулчамбар* каби.

Эгалик аффикслари ҳам жуфт сўзнинг иккинчи компонентига қўшилади. Бунда эгалик маъноси жуфт сўзнинг биринчи ёки иккинчи компонентигагина хос бўлмай, жуфт сўз ифодалаган предметларнинг ҳаммасига хос бўлади. Мисоллар: *Бувинисо энди фарзандининг жасади устида жигарбағри эзилиб, кўзларидан сел-сел ёш тўкди* (Парда Турсун). *Номусни бой беришга тоб-тоқатим йўқ* (Ҳ. Ҳакимзода).

*Буларнинг ҳаммаси сен Ватаним-онам,
Фидо бўлсин сен учун жон-танзим, онам.*

(Ҳасан Пўлат)

*Саодатхон енгига қистириб қўйган қор сингари оллоқ
рўмолчасини олиб, шошмасдан юз-кўзини артди* (Н. Сафаров).

Агар эгалик аффикси жуфт сўзнинг иккала компонентига қўшилса, икки сўз орасидаги пауза узаяди, умумлаштириш маъноси йўқолади, жуфт сўзнинг компонентлари уюшиқ бўлакка айланади. Шунинг учун ҳам эгалик аффикси иккала сўзга қўшилган вақтда улар ўртасида дефис эмас, балки вергул ёки *ва* боғловчиси қўлланиши лозим. Лекин эгалик аффикси иккала сўзга қўшилганда ҳам улар ўртасида дефис қўллаш ҳоллари ҳозирги вақтда ёзувда жуда кўп учрайди. Мисоллар:

Белимдаги мадорим кетди,

Бутун кучим-мадорим кетди.

(Файратий).

Сенга банд одамзод хаёли-ўйи (Миртемир). Бу мисолларда эгалик аффикси ҳар бир сўзга алоҳида-алоҳида қўшилган. Бунинг натижасида эгалик аффиксини олган сўзнинг маъноси алоҳида-алоҳида таъкидланади, умумлаштириш маъноси бўлмайди. Буларда жуфт сўзларга хос белгилар йўқ. Шунинг учун ҳам, келтирилган мисолларда жуфт сўз сифатида ёзилган *кучим-мадорим, ўйи-хаёли* ларни вергул орқали ёзиш (*кучим, мадорим; ўйи, хаёли* каби) ҳар жиҳатдан тўғридир.

Баъзи жуфт сўзларда эгалик аффикси унинг иккала компонентига қўшилгандек кўринади. Бу ҳодиса учинчи шахсда учрайди. Мисоллар: *Шохи-бутоғи йўқ силлиқ нарсага чиқишдан олдин тушишни ўйлаш керак эди* („Афанди латифалари“).

Шунда қадри-қиймати ортди,

Шунда иззат-хурмати ортди.

(Ҳ. Олимжон).

— *Турғуннинг таги-тубини бундоғ суриштирдингми?*

— *Менга таги-туби нимага керак?!* (Н. Сафаров).

Келтирилган мисоллардаги *қадри-қиймати, шохи-бутоғи, таги-туби* жуфт сўзларининг биринчи компоненти ҳам эгалик аффиксини олгандай кўринади. Ҳақиқатда эса улардаги „и“ унлиси эгалик аффикси эмас, балки орттирилган унли деб қаралиши керак. Агар биринчи компонентнинг охири-

даги „и“ эгалик аффикси бўлса, у ҳолда ҳар бир сўз алоҳида пауза билан талаффуз қилинар ва улар ўртасида дефис эмас, балки вергул ёки *ва* боғловчисини қўллаш лозим бўлар эди.

Жуфт сўзнинг биринчи компоненти ундош билан тугаган ва иккинчи компоненти ундош билан бошланган бўлса, кўп ҳолларда талаффузда биринчи компонент охиридан бир „и“ унлиси орттирилади. Лекин бу унлини учинчи шахс эгалик аффикси деб қарамаслик керак. Мисоллар: *Худди шу аҳди-паймонга кўра совхоздан яна олти хўжалик Мустафоқул қаватига кўчиб келди* (Ҳаким Назир). *Норбувигга қарши ҳар ерда фисқи-фасод гаплар сотар, айниқса, ёппа колхоз бўлиш тўғрисида гап чиққандан бери у тили билан юриб кетган эди* (Ҳ. Шамс). Бу мисолдаги *аҳди-паймон*, *фисқи-фасод* сўзларидаги „и“ эгалик аффикси эмас, балки уларнинг биринчи компоненти охиридан бир „и“ унлиси орттирилган.

Жуфт сўзнинг биринчи компоненти охиридан орттирилган „и“ унлисининг эгалик аффикси эмаслиги қуйидаги мисолни қиёслаганда аниқ кўринади: *Мен уни ҳоли-жонига қўймадим* (Иброҳим Раҳим). *Хонпошшайимникидан киши келиб, тез юрасиз, деб ҳоли-жонимга қўймай олиб кетди* (Ҳ. Ҳакимзода). Келтирилган иккала мисолда ҳам *ҳол* сўзининг охирида „и“ унлиси бор. Биринчи мисолда (*ҳоли-жонимга* жуфт сўзида) жуфт сўзнинг иккинчи компоненти учинчи шахс эгалик аффикси (и) ни олган. Шунга кўра, биринчи компонентнинг охиридаги „и“ унлиси ҳам учинчи шахс эгалик аффиксига ўхшаб кўринали. Лекин унинг эгалик аффикси эмаслиги кейинги мисолда очиқ кўринади. *Ҳоли-жонимга* жуфт сўзидаги биринчи шахс эгалик аффикси (-им) иккинчи компонентга қўшилган бўлишидан қатъий назар, биринчи компонентга ҳам тааллуқли. Биринчи компонентдаги „и“ эса орттирилган унли бўлиб, унинг шахсга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Қуйидаги мисолларда ҳам худди шу ҳодисани кўриш мумкин: *Мен сендай қорин бойларни тахти-бахтинг билан ўзимнинг камбағал эримнинг ҳаром тукига олмасман!* (Ҳ. Ҳакимзода) .., *бўлмаса ўзимни ўлдираман. Номусни бой беришга тоби-тоқатим йўқ* (Ҳ. Ҳакимзода); *агар юзингизда етмиш қават парда бўлса-ю, бир қаватини очиб қўйсангиз ҳам ҳусни-жамолингизга ўттиз икки касава чирроғ ёқмасдан ишлайверадия!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Бўйи-бастинг теракдек, мўйлавинг панасида бир тўп қиз салқинласа бўлади* (С. Анорбоев) ва бошқалар.

Демак эгалик аффикслари ҳамма вақт жуфт сўзнинг ик-

кинчи компонентга қўшилади. Иккала компонентга қўшилган ҳолатлар жуфт сўз эмас.

Келишик аффикслари ҳам ҳамма вақт жуфт сўзнинг иккинчи компонентига қўшилади. Бунда келишик аффикси жуфт сўзнинг иккала компоненти учун умумий бўлади. Мисоллар: ... *лекин бу фикри ҳам ўзига маъқул келмай, шундан кейин салом-аликни ҳам йиғиштирди* (Х. Шамс).

*Пахтача қадрӣ йўқ олтин-кумушнинг,
Пахта инсон жонин иситган оташ.*

(Ғафур Ғулом)

Онанг ҳар келганда ҳоли-жонимга қўймай қистайди (Иброҳим Раҳим). *Вали юз-қўлини ювиб, чой ичгани ўтирди* (Одил Ёқубов) ва бошқалар.

Агар келишик аффикслари жуфт сўзнинг иккала компонентига қўшилса, икки сўз ўртасидаги пауза узаяди, умумлаштириш маъноси йўқолади, жуфт сўз жуфт сўзлик белгиларини йўқотиб, унинг компонентлари уюшиқ бўлакка айланади. Шунинг учун ҳам келишик аффикслари иккала сўзга қўшилганда, улар ўртасида дефис эмас, балки вергул ёки *ва* боғловчисини қўллаш тўғри бўлади. Масалан, *юз-қўлини ювди* гапида *юз-қўли* жуфт сўзи жуфт сўзларга хос белгиларга эга — компонентлари орасида пауза жуда қисқа, умумлаштириш маъносига эга (юзини, қўлини, бўйнини ва ҳоказо). Агар келишик аффикси ҳар бир сўзга қўшилса, пауза узаяди, ҳар бир сўз алоҳида таъкидланади, умумлаштириш маъноси бўлмайди: *юзини, қўлини ювди* ёки *юзини ва қўлини ювди* каби.

Баъзи жуфт отлар борки, улар ҳамма вақт бир бутун ҳолда қўлланади. Шунинг учун ҳам эгалик ва келишик аффикслари иккала компонент учун умумий ҳолда ҳамма вақт иккинчи компонентга қўшилади. Буларда эгалик ва келишик аффиксларининг иккала сўзга алоҳида-алоҳида қўшилган ҳоллари деярли учрамайди. Мисоллар: *Душман бор-йўғини бой берди* (Н. Сафаров). *Ҳей, орқа-олдинга қараб гапир!* (Парда Турсун). *Онанг ҳар келганида ҳоли-жонимга қўймай қистайди* (Иброҳим Раҳим). *Муҳаммаджон бригадасининг аъзолари шу кеча-кундузда зўр ғайрат ва ишонч билан меҳнат қилмоқда* (газета). *Қудрат электрни дадасига гапиравериб, колхоз монёри Андрейга зир югуравериб, уларнинг қулоқ-миясини еди* (Ҳаким Назир). Келтирилган мисоллардаги *бор-йўғини, орқа-олдинга, ҳоли-жонига, кеча-кундузда, қулоқ-миясини* жуфт сўзлари ҳеч вақт *борини-йўғини, орқанга-олдинга, ҳолимга-жонимга, кечада-кундузда, қулоғини-миясини* формасида қўлланмайди.

Ёзувда баъзан эгалик ва келишик аффикси иккала сўзга қўшилганда, уларни жуфт сўз каби дефис билан ёзиш ҳоллари учрайди: ... қандай сўз борки, бунинг кўнглини юмшатиб олса, менинг дардимни-юрагимни очиб беролса? (Ҳ. Ҳакимзода). Бу мисолдаги *дардимни, юрагимни* сўзларининг дефис билан ёзилиши нотўғри. Чунки эгалик ва келишик аффиксларининг ҳар бир сўзга алоҳида қўшилишининг ўзиёқ жуфт сўз ҳосил бўлмаганлигини кўрсатади. Шунга кўра бу икки сўз вергул орқали ёки *ва* боғловчиси билан ёзилиши лозим: *дардимни, юрагимни ёки дардимни ва юрагимни* каби. Шунда ҳар бир сўз алоҳида-алоҳида таъкидланиб, маъно кучайиши ҳам ёзувчи ифодаламақчи бўлган даражада бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганлардан маълум бўладикки, жуфт отларда жуфт отнинг иккала компоненти учун умумий бўлган аффикслар ҳамма вақт иккинчи компонентга қўшилади. Бу нарса жуфт сўзларнинг умумлаштириш маъносига эга эканлиги билан изоҳланади. Жуфт отнинг иккинчи компонентига қўшилган кўплик, эгалик ва келишик аффикслари маъноси жуфт от ифодалаган тушунчалар учун умумий бўлади.

Жуфт отлар, содда отлар каби, гапнинг турли бўлаги вазифасида кела олади. Мисоллар:

Чўлга шарбат оқди, тил кирди чўлга

Чўлга гул-лолалар ярашди биздай (Туроб Тўла); *гул-лолалар* — эга.

— *Мулла Насриддин, бола-чақангиз кўпми?*

— *Болам кўп-у, чақам камроқ* („Афанди латифалари“).

Бола-чақангиз—эга. *Норбувига қарши фисқи-фасод гаплар сотар, айниқса, ёппа колхоз бўлиш тўғрисида гап чиққандан бери у тили билан юриб кетган эди* (Ҳ. Шамс). *Фисқи-фасод* — аниқловчи. *Шуни штаб бошлиғи қилиб ола қолсанг бўлмайdimи? Оёқ-қўлликкина кўринади* (Шуҳрат). *Оёқ-қўлликкина кўринади* — кесим. *Мухаммаджон бригадасининг аъзолари шу кеча-кундузда зўр ғайрат ва ишонч билан меҳнат қилмоқда* (газета). *Кеча-кундузда* — ҳол.

Жуфт сифатлар

Жуфт сифатларнинг деярли ҳаммаси антонимлардан ташкил топади (жуфт отларга *-ли, -сиз* қўшимчаларини қўшиб ясалган *азоб-уқубатли* каби сифатлар мустасно): *яхши-ёмон, катта-кичик, оқ-қора, баланд-паст, узун-қисқа* каби.

Ўзбек тилига оид баъзи адабиётларда ранг-тус билдирувчи сифатлар ёнма-ён келиб, бири иккинчисининг белги-

сини аниқлаб келган ҳолатлар баъзан жуфт сўзлар, баъзан қўшма сўзлар қаторига киритиб келинмоқда. Масалан, *оқ сариқ, қора, қизил* кабилар баъзан қўшма сўз деб берилса, баъзи ўринларда жуфт сўзлар қаторига киритилиб, дефис билан ёзилмоқда. Мисол: *Хола неча йилдан бери қурт боқасиз,—қизиқиб сўради оқ-сариқдан келган ун олти-ўн етти ёшлар чамасидаги бир қиз* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). Бу мисолдаги *оқ* ва *сариқ* сўзлари ўзаро аниқловчи ва аниқланмиш ҳолатида, яъни қиз нормал, сариқ ҳам эмас, сап-сариқ ҳам эмас, балки оққа мойил сариқ. Бунда *оқ* сўзи сариқликнинг қай даражада эканлигини белгилаб келяпти, унинг оққа яқинлигини кўрсатяпти. Демак, бу ўринда *оқ* ва *сариқ* сўзларидан жуфт сўз ҳосил бўлаётгани йўқ. Буларда жуфт сўзларга хос умумлаштириш маъноси ҳам йўқ. Шунга кўра улар ўртасида дефис қўллаш тўғри бўлмайди.

Қуйидаги мисоллар ҳам шундай характерга эга: *Арилар яшиқлардан тўғри учушиб бориб худди ғўзаларнинг оқиш-пушти гулларига қўнардилар* (Ҳ а к и м Н а з и р). *Зокир энди кўзини яшил дарахтлардан олиб, Мирсаиднинг кўк-кимтир-қора юзига тикди* (П и р и м қ у л Қ о д и р о в). *Уктам қора-сарғиш сочли, сузик кўзли, оғзи ғунчадек, бўйдор, кучли қизга бир зум тикилиб, сўради...* (О й б е к). *Якка-дуққа, қолгани ҳам уқаланиб турган қора-сариқ тишларини ушлаб кўрсатди* (С. А н о р б о е в). *Ичкарида атрофи одамлар билан қуршалган ва ранги мурдликидек сарғиш-кўк тусга кирган Акбаров оқ халатли кишилар ёрдамида дивандан аста кўтарилмоқда эди* (П и р и м қ у л Қ о д и р о в).

Келтирилган мисолларда жуфт сўз сифатида қўлланган *оқиш-пушти, кўкимтир-қора, қора-сарғиш, қора-сариқ, сарғиш-кўкларнинг* бирортаси ҳам жуфт сифат эмас. Буларда биринчи сўз ўзидан кейинги сифатнинг белгисини турли томондан аниқлаб келади. Масалан, *оқиш пушти* бирикмасида *оқиш* сўзи *пушти* рангининг оққа яқинлигини билдирса, *сарғиш кўк* бирикмасида *сарғиш* сўзи *кўк* белгисининг (*кўк* рангининг) сариққа яқинроқ эканлигини билдиради. Шунга кўра булар ўртасида дефис ҳам, вергул ҳам қўлланмай *оқиш пушти, кўкимтир қора, қора сарғиш, қора сариқ, сарғиш кўк* тарзида ёзилиши керак.

Жуфт сифатларда ҳам жуфт сўзнинг иккала компоненти учун умумий (бир хил) бўлган аффикслар иккинчи компонентга қўшилади. Мисоллар: *Бу вазифаларни кам-кўст-сиз бажаришни звено аъзоларининг зиммасига юклаган эди* (Н. С а ф а р о в) ... *кураш йўли шундай оғир, шундай*

азоб-уқубатли бўлади (Ойбек). *Рост айтасиз! Жуда сабр-тоқатли бўлса керак* („Афанди латифалари“). *Совхоз дирекцияси она-болали бир говмиш сигир билан мукофотлади*³ (Н. Сафаров). Бу мисоллардаги *кам-кўст-сиз, азоб-уқубатли, сабр-тоқатли* жуфт сифатларидан сифат ясовчи *-ли* ва *-сиз* аффиксларини олиб ташланганда ҳам улар жуфт сўз (жуфт от) сифатида қўлланаверади.

Шундай жуфт сифатлар борки, уларнинг иккала компоненти ҳам бир аффикс ёрдамида ясалган, яъни иккаласида ҳам сифат ясовчи аффикс бир хил. Лекин улардан шу сифат ясовчи аффикс олиб ташланса, қолган қисми жуфт сўз сифатида қўлланмайди. Масалан, *аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ, эгри-бугри* каби жуфт сифатларнинг сифат ясовчи аффикслари (*-ик, -иқ, -уқ, -ри* қўшимчалари) олиб ташланса, қолган қисми *ачи-чучи, иси-сови, эг-бук* каби жуфт сўз ҳолида қўлланмайди. Бунинг сабаби шундаки, *аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ, эгри-бугри* жуфт сифатлари сифат ясовчи *-ик, -иқ, -уқ, -ри* аффикслари ёрдамида ясалаётгани йўқ. Аввал шу аффикслар ёрдамида *аччиқ, чучук, иссиқ, совуқ, эгри* ва *бугри* (букри) сифатлари ясалган. Кейинчалик ана шу сифатлардан *аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ, эгри-бугри* жуфт сўз (жуфт сифат)лари ҳосил бўлган. Шунинг учун ҳам буларда сифат ясовчи аффикс сўз (сифат)нинг ҳар бир компонентига алоҳида қўшилган бўлади.

Бирор предметни турли томондан аниқлаб келувчи сифатлар ҳеч вақт жуфт сўз (жуфт сифат) ҳосил қила олмайди. Бир мисол: *Тўхтасин ориқ-ифлос кучук баччани кўтариб, ҳаммадан кейин чиқди* (Ойбек). Бу мисолдаги *ориқ, ифлос* сўзлари *кучук* сўзини ҳар хил белгиси нуқтаи назаридан аниқлаб келади. Биринчиси *кучук*нинг белгисини *ориқ-семизлигига* кўра ифодаласа, иккинчиси *тоза* ва *ифлослигига* кўра белгисини кўрсатади. Шунга кўра, *ориқ* ва *ифлос* сўзларининг жуфт сўз ҳосил қилиши учун ҳеч қандай шароит йўқ. Бунда *кучук*нинг ҳар бир белгиси (*ориқ* ва *ифлослиги*) алоҳида-алоҳида таъкидланади. Шунинг учун улар вергул ёки *ва* боғловчиси орқали (*ориқ, ифлос* ёки *ориқ ва ифлос* каби) ёзилиши ҳар жиҳатдан тўғридир.

Жуфт отларга қўшилиб, сифат ясовчи *-ли* ва *-сиз* аффиксларининг жуфт сўзнинг иккинчи компонентига қўшилишини юқорида кўрдик. Агар бу аффикслар ҳар бир сўзга

³ Жонли тилда *она-болали сигир* деганда боласи бор сигир тушунилади. Тўғриси эса *болали сигир* дейилиши керак. Чунки *она-болали сигир* деганда икки сигир ва бир боласи ифодаланади, яъни болали сигирнинг ҳам онаси борлиги ифодаланади.

алоҳида қўшилса, улар орасидаги пауза узаяди, умумлаштириш маъноси бўлмайди ва жуфт сўзнинг компонентлари уюшиқ бўлакка айланади. Шунинг учун ҳам улар ўрта-сида дефис эмас, вергул қўлланади. Мисоллар: *Улар дала госпиталини, қўлсиз, оёқсиз қолган ярадорларни эслашди* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). *Хўкиздан ажраб, қўлсиз, оёқсиз бўлиб қолдим* (Ҳаким Назир) ва бошқалар.

Сифатларга хос грамматик категория даража категория-сидир. Сифатлар орттирма ва қиёсий даражаларга эга. Орттирма даража *энг, жуда* каби сўзлар ёрдами билан, қиёсий даража *-роқ* аффикси ёрдами билан ифодаланади. Лекин жуфт сифатларда ана шу даражалар деярли ифодаланмайди. Бунинг сабаби бор, албатта.

Бирор предметнинг белгиси нормал ҳолатга нисбатан паст (кучсиз) ёки юқори (ортиқ, кучли) бўлиши мумкин. Ана шу нормал ҳолатга қиёслаш орқали унинг белги даражаси (белгидаги ортиқ-камлиги, кучли-кучсизлиги, юқори-пастлиги) белгиланади ва бирор восита орқали ифодаланади. Масалан: *қизил олма, қизилроқ олма, энг қизил (жуда қизил) олма*. Бунда *қизил олма*—нормал ҳолат, *қизилроқ олма*—қизиллик нормал ҳолатга нисбатан кучсиз, *энг қизил олма*—қизиллик нормал ҳолатга нисбатан кучли (ортиқ).

Юқорида кўрдикки, жуфт сифатлар асосан антонимлардан ташкил топади. Антонимлардан ташкил топган жуфт сифатларда ҳамма вақт умумлаштириш маъноси бўлади. Масалан: *Тўйга катта-кичик—ҳамма келди*. Бу мисолдаги, *катта-кичик* жуфт сифати энг каттани ҳам, каттани ҳам, каттароқни ҳам, кичикни ҳам, кичикроқни ҳам, шунингдек, энг кичикни ҳам ўз ичига олади. Демак, жуфт сифат белги жиҳатдан ҳар қандай қўринишни ўз ичига олар экан, албатта, унда қиёслаш бўлмайди. Шунинг учун ҳам жуфт сифатлар деярли даража кўрсаткичига эга бўлмайди.

Жуфт сифатлар содда сифатлар каби гапда, асосан, аниқловчи ва ҳол, кесим вазифасида келади. Жуфт сифатлар отлашганда эга, тўлдирувчи вазифасида келади. Мисоллар *тинка-мадорсиз, бели букук чоллар ҳам бор* (Ойбек). *Тинка-мадорсиз*—аниқловчи. *Иккинчи Сибирь полкани шовқин-суронсиз қуролсизлантира олдик*. (Н. Сафаров). *Шовқин-суронсиз*—ҳол. Унинг чилдирма билан *ялла айтиб, ёш-яланглари уйинга солганини Қудратнинг ўзи ҳам кўрган эди* (Ҳаким Назир). *Ёш-яланглари*—тўлдирувчи. *Ой нурига фарқ бўлган жимжит кеча қўйнида ҳамма нарса, жонли-жонсиз бари уйқуда*. (Саид Аҳмад). *Жонли-жонсиз*—эга.

Жуфт сонлар

Жуфт сонлар сон турларидан асосан саноқ сон, дона сон, тақсим сонларда учрайди. Жуфт сонлар аниқ бир миқдорни ифодаламайди. Буларда чама, тахминий миқдор ифодаланади. Масалан, *беш-олти (киши)* деганда, беш, олти атрофидаги миқдор ифодаланади (кишилар сони етти, саккиз, ҳатто, тўққизта бўлиши ҳам мумкин).

Саноқ сонлар билан қўлланадиган нумератив сўзлар ҳамма вақт жуфт соннинг кетидан келади. Бу нумератив сўз жуфт сўзнинг иккала компоненти учун умумий бўлади: *уч-тўрт кило мева, беш-олти яшар бола, етти-саккиз туп кўчат* каби. Мисол: *Шунақанги бузилишлардан ҳар кун и уч-тўрт марта бўлиб турса, бир-икки метр газламани камроқ тўқишга тўғри келади* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). *Кокилени бошига ўраб олган ўн етти-ўн саккиз ёшдаги бир қиз чиқиб, Мирзаев билан сўрашди-ю, яна кириб кетди* (А. Қаҳҳор).

Агар нумератив сўз ҳар бир сондан сўнг қўлланса, жуфт сонга хос белгилар йўқолади, маъно ҳам ўзгаради. Шунинг учун бундай ҳолларда икки сўз (сон) ўртасида дефис эмас, балки *ёки* боғловчисини қўллаш лозим бўлади. Масалан, *беш кило-олти кило* эмас, балки *беш кило ёки олти кило* тарзида ёзиш лозим. Бунда чама, тахмин маъноси бўлмайди, балки фақат беш ва олти миқдори ифодаланади. Агар чама, тахмин маъноси ифодаланмоқчи бўлса, ҳамма вақт *беш-олти кило* шаклида ёзиш лозим.

Йирик миқдорни билдирувчи *юз, минг, миллион, миллиард* сўзларининг кичик миқдорни билдирувчи сўз (сон)лар билан алоқага киришувидан янги миқдор ифодаланади. Бунда йирик миқдорни билдирувчи *юз, минг, миллион, миллиард* сўзлари аниқланмиш, кичик миқдорни билдирувчи сўзлар аниқловчи вазифасида келади: *беш юз, ўн минг, йигирма миллион* каби. Ана шундай бирикма типидagi сонлар жуфт сўз (жуфт сон) ҳолида қўлланганда, унинг аниқловчи қисмигина жуфт сон сифатида қўлланиб, аниқланмиш қисми аниқловчи қисмнинг иккала компоненти учун умумий бўлади: *уч-тўрт юз, беш-олти минг, етти-саккиз миллион* каби. Мисол: *Қирқ-эллик минг колхозчи „Фарҳод“га ялли ишга чиқишади-ю, пахта теримига яна уйларига қайтишади* (Ойбек). Бундай сонларда аниқланмиш сўз (сон) аниқловчи қисмнинг ҳар бир компоненти билан қўлланса, ҳар бир миқдор алоҳида-алоҳида таъкидланади, жуфт сўзларга хос белгилар йўқолади. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда дефис эмас, вергул қўллаш лозим бўлади. Маса-

лан, *беш минг-олти минг* эмас, балки *беш минг, олти минг* каби ёзиш тўғри бўлади.

Аниқловчи+аниқланмиш типдаги сонларда юқори миқдорни билдирувчи сўзлар бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳам юқори миқдорни билдирувчи сўзлар аниқланмиш, кичик миқдорни билдирувчи сўзлар аниқловчи бўлиб келади. Шунингдек, фақат кичик миқдорни билдирувчи қисм жуфт сўз ҳолида қўлланади: *беш-олти юз минг* каби. Бунда *беш-олти* сўзи, *юз минг* га нисбатан аниқловчи. *Юз минг* ҳам ўз ичида аниқловчи+аниқланмиш ҳолатига эга, яъни *юз* сўзи *минг* сўзига нисбатан аниқловчи. Бу типдаги сонларда ҳам аниқланмиш қисм жуфт сўз (сон)нинг ҳар бири билан қўлланса, уларни вергул орқали ёзиш лозим бўлади: *беш юз минг, олти юз минг* каби.

Дона сон ясовчи *-та*, чама сон ясовчи *та+ча*, тақсим сон ясовчи *-та+дан* аффикслари жуфт соннинг иккинчи компонентига қўшилади: *уч-тўртта, уч-тўрттача, уч-тўрттадан* каби. Мисол: *Ихтиёрингда пионер қизларинг бор-ку, бир-иккитасини юборсанг, яхши бўларди-да* (Ҳаким Назир).

Юқорида жуфт сонлар чама, тахмин маъносини ифодалашини кўрдик. Жуфт сонларга чама сон қўшимчаси қўшилганда чама, тахмин маъноси икки қайта ифодаланади, яъни *беш олти*та деганда ҳам чама, тахмин маъноси бор. *Беш-олти*тача дейилса, шу маъно яна таъкидланади.

Жуфт сонлар гапда, асосан, аниқловчи вазифасида келади. Отлашганда эса эга, тўлдирувчи вазифасида ҳам келади. Мисоллар: *Биз уйига меҳмон бўлиб борган ҳонадонга ҳам тўрт-беш ҳўкизли, олти-етти соғин сигирли, тўрт-беш отли бой деҳқон экан* (Мўминжон Муҳаммаджонов). *Олинг, иссиқ бир-икки луқма енг, шояд ҳордифингиз кўтарилса* (Ҳ. Ҳакимзода).

Жуфт олмошлар

Ўзбек тилида жуфт олмошлар олмош турларидан кишилик ва кўрсатиш олмошларида учрайди. Мисоллар: *Ҳукумат сиз-бизга ўхшаган активларга ишонади-ку!* (Ҳ. Шамс). *Кел энди, шулар билан сан-манга бориб ўтирайми?* (Нурмат Мақсудий). *Наҳотки бир йилдан берли „ана-мана“ билан орқага судраб келсангиз!* (Нурмат Мақсудий). *Машина юборсам, у-буларимни бериб юборасиз* (А. Қаҳҳор). *Афанди бозор айланиб бекорчиликдан уни-муни томоша қилган эди, қилич кўтариб*

юрган одамни кўриб қолди („Афанди латифалари“). *Одамлар тўплангач, ундан-бундан сўз бошланди* (газета).

Жуфт ҳолда қўлланган у, бу олмошлари ўрин-пайт келишиги қўшимчасини қабул қилганда, шунингдек, *-ча* қўшимчасини қабул қилганда, равишга кўчади. Мисол: *Унда-мунда бу манзараларни хира қилиб турган қамишзор тўқайлар, кўкатлари қовжсираган шўрхок ерларга кўзи тушаркан...* (Ҳаким Назир), *Ҳайтовур, уришиб-талашиб хат танидим. Унча-мунча китоб ва журналларни таталайман* (Ойбек).

Жуфт феъллар

Жуфт феъллар ҳаракат номи формасида, сифатдош ва равишдош формасида, шунингдек, шарт майли формасида бўлади, яъни шу формадаги феълларгина жуфт ҳолда қўллана олади. Мисоллар: *Улар уйга келгач, енгил кийиниб, супириш-сидириш, пишириш-куйдириш* каби ишлар билан машғул бўладилар („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). *Улар-тириларига қарамай ишлайверди* (жонли сўзлашувдан). *Хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб юраверинг* (газета). *Ҳушёр бўлсак-бўлмасак аҳвол оғир* (Ёқубжон Шукуров).

Ўтган замон аниқлик феъли формасидаги ва иккинчи шахс буйруқ майли формасидаги баъзи феъллар жуфт ҳолда қўлланади. Лекин бунда улар бошқа сўз туркумига (масалан, от ёки сифат туркумига) кўчган бўлади. Масалан, *куйди-пишди* (одм), *олди-қочди* (гап), *келди-кетдидан хабар олмоқ, қуйди-чиқди бўлмоқ, олди-сотди қилмоқ* каби. Мисоллар: *Аmmo у гўдак эди, дунёнинг борди-келдисиини ҳам, бу одамларнинг чақирқиқларида самимият йўқлигини ҳам билмасди* (Парда Турсун). *Шу ерда оломон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўпайиб, кечгача ур-йиқит бўлибди* (А. Қаҳҳор).

Булар от ёки сифат туркумига кўчганлиги сабабли кесим вазифасида келиш учун ёрдамчи феъл ёки боғлама қабул қилади. Мисол: *Балиқларни у ёқдан бу ёққа ағдар-тўнтар қилиб текшира кетди* („Муштум“). Булар бошқа сўз туркумига кўчмай, ўтган замон аниқлик феъли маъносида қўлланса, жуфт сўз бўлмайди. Масалан: *келди-кетдидан хабар олмоқ* да *келди-кетди*—жуфт от. Лекин бирор шахснинг шу ҳаракатни бажарганлиги (яъни келган ва кетганлиги) ифодаланса, *келди ва кетди* ёки *келиб кетди* форма-сида ёзилади ва у жуфт феъл ҳисобланмайди.

Баъзи жуфт феълларнинг биринчи компоненти равишдош

формасида (-и'б аффикси билан ясалган равишдош формасида), иккинчи компоненти ҳаракат номи, сифатдош ёки бирор майл формасида бўлиши мумкин. Мисоллар: *Дўс-мат сўраб-суриштиришга киришди* (Парда Турсун). *Жумладан, юқорида кўрсатилган ташаббус областимизнинг ҳамма районларида ҳам қўллаб-қувватланилаётгани йўқ* (газета). *Қўйинг, энди қариб қолдим..., шу униб-ўсса бас* (С. Зуннунова). Келтирилган мисоллардаги *сўраб-суриштиришга, қўллаб-қувватланилаётгани, униб-ўсса* сўзларини жуфт феъл деб қараш шунинг учун ҳам мумкинки, бунда равишдош формасидаги биринчи компонент (*сўраб, қўллаб, униб* феъллари) иккинчи компонентнинг (*суриштирмоқ, қувватланилмоқ, ўсмоқ* феълларининг) белгисини билдириб келаётгани йўқ, балки биринчи компонент равишдош формасида бўлишидан қатъий назар, иккинчи компонентдаги формалар унга ҳам хос, яъни: *сўраб-суриштиришга – сўрашга, суриштиришга, қўллаб-қувватланилаётгани—қўлланилаётгани, қувватланилаётгани, ўсиб-унса—ўсса, унса*. Бундай ҳолларда жуфт феълнинг компонентлари синоним ёки бир-бирига яқин маъноли сўзлар бўлади.

Агар равишдош формасидаги феъл кейингисининг белгисини билдириб келса ёки иккала феъл мустақил кесим бўлса, ҳеч вақт улар жуфт феъл бўла олмайди. Мисол: *Кейин у, нимадандир чўчиб, кўз очиб-юмгунча ғойиб бўлди* (Ҳаким Назир). Бу мисолдаги *кўз очиб, юмгунча* жуфт феъл эмас. Тўғри, „кўз очиб, юмгунча“ ибораси „жуда тез“ деган маънода қўлланади. Лекин бу маънонинг жуфт сўз ҳосил бўлишига алоқаси йўқ. Бу иборадаги *очмоқ* ва *юммоқ* сўзлари мустақил феъл бўлиб олдинма-кейин бўладиган ҳаракат ифодаланади. Шунга кўра улар жуфт феъл бўла олмайди ва уларни дефис орқали ёзиш ҳам нотўғри. Бу жиҳатдан қуйидаги мисол жуда характерли: *Сенинг бақариб-чақиршингни кошки Содиқ эшитса* (Иброҳим Раҳим). Бу мисолдаги *бақариб-чақиршингни* шу шаклда жуфт сўз бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Агар биринчи феъл (*бақариб*) иккинчи феълнинг белгисини (қандай бажарилишини) билдирса (яъни чақиршиннинг овоз жиҳатдан қай даража бўлаётганини билдирса), у ҳолда жуфт сўз эмас ва дефиссиз (*бақариб чақиршингни* тарзида) ёзилиши керак: *Қандай чақиршингни? Бақариб чақиршингни*. Агар *бақирмоқ* феъли *чақирмоқ* феълнинг белгисини билдирмай, ўзи ҳам чақирмоқ маъносида қўлланган бўлса, у ҳолда кейинги компонентдаги формалар *бақирмоқ* феълига ҳам хос бўлади (*бақиршингни, чақиршингни*) ва бақи-

риб-чақиришингни жуфт феъл ҳисобланади. Демак, бундай ҳолларда ёзувда дефисни қўйиш ёки қўймаслик маънони ўзгартириб юборади. Дефис қўйилмаса, ҳаракатнинг қандай бажарилганлиги ифодаланиб, биринчи сўз равишдош, иккинчи сўз шахсли феъл ҳисобланади; дефис қўйилса, жуфт сўз (жуфт феъл) ҳисобланади.

Шарт майли формасидаги жуфт феълларда ҳамма вақт унинг биринчи компоненти бўлишли, иккинчи компоненти бўлишсиз формада бўлади. Буларда жуфт сўзларга хос белгилар бўлади (масалан, улар умумлаштириш маъносига эга: *билса-билмаса*—бари бир). Бу ҳақда иккинчи бобда гапирилган эди.

Лекин ҳозирги вақтда шарт майли формасидаги феъл бошқа формадаги феъл билан ёнма-ён келганда, улар дефис орқали ёзилмоқда. Мисоллар: *Ашир чўчқабоқар бўлганидан бери колхоз чўчқачиликдан зарар кўрса-кўрдик, фойда кўрмади* (С. Анорбоев). *Бирда-ярим кўнгил қорларлик ўтса-ўтгандир, қорлар ёғди, излар босилди* (Ш. Рашидов). *Хотини ўлганда бир чорак бугдой сўраб келувди, берсам-берай, ўзимнинг ҳамқишлоғим деб берганман* (М. Исмоилӣ). *Лекин тузалса-тузалди, тузалмаса...* (Яшин). *Маннонов бюрони бармоққа ўхшатганда, мен қўйчига ўхшатсам-ўхшатибман-да* (П. Қодиров) ва бошқалар. Аввало шунга айтиш керакки, *кўрса-кўрдик, ўтса-ўтгандир, берсам-берай, тузалса-тузалди, ўхшатсам-ўхшатибман-да* кабиларни дефис орқали ёзиш бирор ерда қонунлаштирилмаган. Иккинчидан, булар дефис орқали ёзилганлигидан қатъий назар, жуфт сўз (жуфт феъл) эмас.

Жуфтлашиш от+феъл ва феъл+феъл типидagi қўшма феълларда ҳам учрайди.

От+феъл типидagi қўшма феълларнинг феъл қисми бўлишли ва бўлишсиз формада жуфт сўз сифатида қўлланиши мумкин. *Сиз энди кеч қолиш-қолмаслигимни суриштирмасангиз ҳам бўлади* (Ҳ. Ҳакимзода).

Феъл+феъл типидagi феъл конструкцияларида унинг етакчи ёки кўмакчи қисми жуфт ҳолда қўлланиши мумкин. Етакчи қисми жуфт ҳолда қўлланганда, шу жуфтликни ҳосил қилувчи компонентлар синоним ёки бир-бирига яқин маъноли сўзлардан бўлади. Мисол: *Ўлмас „ўзимнинг пулим“ деб ялиниб-ёлбора бошлади* (Ёқубжон Шукуров). *Кўзимга уйилиб ётган ўқлар кўриниб кетарди. Душманни кўра-била туриб иложсиз ётиш жуда оғир ботар экан кишига* (Шуҳрат).

Кўмакчи феълнинг жуфт ҳолда қўлланишида айнан бир феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формаси антоним сифатида

жуфтлашган бўлади. Мисол: *Шерикларининг етиб келган-келмаганлигини билмас эди* (Мумтоз Муҳамедов).

Етакчи + кўмакчи типигаги *ёзиб олди, кўриб қолди* каби феъл конструкцияларида етакчи феъл равишдош формасида бўлиб, тусланиш кўмакчи феълда бўлади. Баъзан етакчи ва кўмакчи феълларнинг иккаласи бир хил формага эга бўлган ҳолатлар (иккаласининг майл, замон, шахс-сон қўшимчалари билан тусланган ҳолати) учрайди. Бу ҳодиса ҳамма кўмакчи феъллар доирасида эмас, асосан, *олмоқ, қўймоқ, қолмоқ, ташламоқ, кетмоқ* феълларида учрайди: *ёзди-олди, билди-қўйди, кўнди-қолди, битирасан-ташлайсан* каби⁴. Мисоллар: *Урганган касал бу!—деди ғазаб билан Хадича хола.—Ҳар эгиликка ғов бўлади-туради* (Ойбек). *Тез орада бутун бошли бир станокни эгаллади-олди* (Ҳаким Назир). *Мен майли демасимданоқ оғилхонага борди-ю, Оқтойни минди-кетди* (Ҳаким Назир). Лекин юқорида келтирилган мисоллар дефис билан ёзилишидан қатъий назар, жуфт феъл эмас. Чунки жуфт сўзларда унинг бир компоненти асосий маънони билдириб, иккинчиси унга ёрдамчи ҳолатда бўлмайди. Жуфт сўзнинг иккала компоненти маъно жиҳатдан мустақил, грамматик жиҳатдан эса тенг қийматга эга бўлади.

Жуфт равишлар

Туб равишлардан ясалган жуфт равишлар ўзбек тилида жуда кам учрайди: *аста-секин, бугун-эрта, кеча-кундуз* каби.

Ўрин-пайт келишиги формасидаги баъзи от ва олмошлар равишга кўчган бўлади: *ойда-йилда, ундан-мундан* каби. Мисол: *Кишилар гаплашувда унда-мунда ўрни билан истеъмол қиладиган „таъбим“ сўзининг чин луғавий маъносини, ҳаммадан кўра, Асил Муҳиддинов яхшироқ тушунса керак* (газета). *Тақсир ойда-йилда бир келадиган рўзани нима қиламиз тутиб, қўйинг, ўйнасин!* („Афанди латифалари“).

Баъзи жуфт равишларнинг компонентлари асли ясама сўз бўлса ҳам, лекин улар яқка ҳолда қўлланмай, фақат шу жуфт сўз таркибида қўлланади. Мисол. *Улар узунасига ўрнатилган гул босиш станогидан бирин-кетин тайёр маҳсулотларни олишяпти* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). *Мен бўлсам, отам бориб турган камбағал бўлгани учун, у ўртоғимга узил-кесил жавоб қила олмадим*.

⁴ Аслида буларни дефиссиз ёзса ҳам бўлади.

(Мўминжон Муҳаммаджонов). Бу мисоллардаги жуфт сўз таркибида қатнашган *бирин, кетин* ва *узил, кесил* сўзлари якка ҳолда равиш вазифасида қўлланмайди.

Жуфт сўз компонентларининг тартиби

Туркий тилларга оид адабиётларда жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида турли фикрлар баён қилинган. Лекин, ўзбек тилида жуфт сўзлар шу вақтга қадар махсус текширилмаганлигидан, бу масала юзасидан ўзбек тили материаллари асосида аниқ ва тўла фикр айтилмаган⁵.

Маълумки, қўшма сўзларнинг асосий қисми сўз бирикмаларидан келиб чиққан. Бирикма таркибидаги сўзлар эса ҳоким ва тобе муносабатида бўлади. Шунинг учун ҳам қўшма сўзни ҳосил қилувчи ўзак-негизларнинг ўрнини алмаштириш мумкин бўлмайди. Масалан, *қўлқоп* сўзини *қопқўл* формасида қўллаб бўлмайди. Лекин бундан қатъий назар, қўшма сўзлар темасида унинг компонентларининг тартиби масаласи алоҳида текшириш объекти бўла олмайди. Чунки қўшма сўзни ҳосил қилувчи компонентлар шу сўз доирасида ўз мустақиллигини йўқотади, шунингдек, уларда ҳоким ва тобелик ҳолати ҳам бўлмайди. Жуфт сўзларда эса бирмунча бошқачароқ ҳолни кўрамиз. Жуфт сўз компонентларининг қайси бирининг биринчи ва қайси бирининг иккинчи ўринида қўлланиши маълум талаб ва сабабларга кўра бўлади.

Н. К. Дмитриев жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида К. Фойнинг қуйидаги фикрини келтиради: 1) кам бўғинли сўз кўп бўғинли сўздан олдин қўлланади: *куч-қувват* каби; 2) жуфт сўзнинг иккала компоненти тенг бўғинли бўлса, унли билан бошлангани аввал қўлланади: *ағдар-тўнтар* каби; 3) агар жуфт сўзнинг иккала компоненти тенг бўғинли бўлса ва иккаласи ҳам ундош билан бошланган бўлса, жарангли ва спирант товуш билан бошлангани олдин келади⁶. Н. К. Дмитриевнинг кўрсатишича, юқоридаги ҳолатнинг биринчи ва иккинчисини бошқирд тили материаллари ҳам қувватлайди⁷.

⁵ Проф. А. Ғ. Ғуломовнинг жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида айтган мулоҳазалари кўп жиҳатдан ўзбек тили материалларига мос келади. Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, *Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари* ҳақида, „А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари“, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 67—68-бетлар.

⁶ Н. К. Дмитриев, *Парные словосочетания в башкирском языке*, Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук, № 7, 1930, стр. 502—503.

⁷ Шу мақола, 509—510-бетлар.

Бу қонданинг биринчи ва иккинчиси, А. Кайдаровнинг кўрсатиши-

Жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида айтилган бу фикр бошқа туркий тилларга нисбатан қай даражада ўзини оқлаши бизга унчалик маълум эмас. Лекин ўзбек тили материалларига мос келмайди⁸.

Тўғри, юқорида айтилган уч ҳолатга ўзбек тилида ҳам мисол топилади. Лекин бу ҳодиса қонун кучига эга эмас. Масалан, *қон-зардоб* жуфт сўзида компонентларининг тартиби (*қон* сўзининг аввал, *зардоб* сўзининг кейин қўлланиши), юзаки қараганда, юқоридаги қонуннинг биринчи пунктига тўғри келади, яъни бунда *қон* сўзи *зардоб* сўзига нисбатан кам бўғинли бўлгани туфайли биринчи ўринда қўланганга ўхшаб кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас (бу ҳақда кейинроқ тўхтаймиз).

Биринчидан, ўзбек тилидаги кўпгина жуфт сўзларда тартиб эркин: *оёқ-қўл — қўл-оёқ, паст-баланд — баланд-паст, ҳол-жон — жон-ҳол, эсон-омон — омон-эсон, қишин-ёзин — ёзин-қишин, аста-секин — секин-аста, ор-номус — номус-ор, гўшт-ёғ — ёғ-гўшт* каби. Мисоллар: *Хонпошшаойимникидан киши келиб, тез юрасиз, деб ҳоли-жонимга қўймай олиб кетди* (Х. Ҳакимзода). *Уроқ ясашиб беринг, мен ҳам буғдой ўраман, деб жони-ҳолимга қўйдими, бу қизча?* (Н. Сафаров). *Умид-орзулар билан тўлиб-тошган қалбига бир нарса қаттиқ урилгандек бўлди* (Ҳабиб Нуъмон). *Азимжон ҳақида ниманики ўйласа, орзу-умиди қаноатланар,...* (Ҳабиб Нуъмон). *Яшамагур босмачилар акамни олиб кетаётганда, кампирнинг оёқ-қўлини боғлаб кетишибди* (Файратий). *Аскарлар қўлга тушган душман тўдасининг қўл-оёғини тез боғлашди* (Файратий) ва бошқалар.

Иккинчидан, жуфт сўзларда кўп бўғинли сўзнинг олдин келиши ҳам кўп учрайди. Мисоллар: *Унинг уйи эски қишлоқда Қудратларникига яқин бўлиб, онаси Қудратнинг ойиси билан эгачи-сингилдай эди* (Ҳаким Назир). *Тожибой оқсоқол ҳам қариндош-уруғчилик йўли билан кўтари-*

ча, уйғур тили фактларига ҳам мос келади. Лекин иккала компоненти тенг бўғинли ва иккаласи ҳам ундош билан бошланган сўзларнинг тартиби ҳақида бирор қонун чиқариш мумкин бўлмаганлигини айтади. Қаранг: А. Кайдаров, юқоридаги асар, 51-бет.

Ж. Ш. Шукуровнинг кўрсатишича, жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида юқорида келтирилган фикр қирғиз тили материалларига ҳам мос келади. Қаранг: Ж. Ш. Шукуров, Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955, 34-бет.

⁸ Туркий тилларда баъзи жуфт сўзларда компонентларининг тартиби бир-бирдан фарқланиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида *шоҳ-бутоқ*, уйғур тилида *бутоқ-шоҳ*, ўзбек тилида *турли-туман*, уйғур тилида *туман-турлук* ва ҳоказо.

либ олган экан-да? (Парда Турсун). Биз хотин-қизларнинг фахримиз шуки, ижтимоий ҳаётда борган сари кўпроқ жой эгаллашга муваффақ бўлиб қолдик („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). **Кийим-бошинг, рўзғор асбобинг, ҳовли-жойинг қанча тоза, озода бўлса, ҳамманинг ҳам таъби равшан бўлади** („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали).

Учинчидан, тенг бўғинли сўзлардан ташкил топган жуфт сўзларда ундош билан бошланган сўзнинг олдин келиш ҳоллари ҳам ўзбек тилида кўпгина учрайди: *қайғу-алам, кўйлак-иштон, бугун-эрта* каби. Мисоллар: ..., *лекин бу фикр ўзига маъқул келмай, шундан кейин унинг билан саломалиқни ҳам йиғиштирган эди* (Ҳ. Шамс). *Мен турган масжиднинг шимол томонидаги бир тепаликда ҳафтасига бир марта бозор бўлар, шаҳардан ва теварак-атрофдаги бозорлардан бу ерга чор бозорчилар йиғилар эди* (Мўминжон Муҳаммаджонов). *Абдурасил, Ойимхон, Элмурод ўзлари ошдан секин-аста қошиқлаб олишган ҳолда Алексей Ивановични зўр бериб қистардилар* (Парда Турсун).

Умуман, жуфт сўз компонентларидан қайси бирининг биринчи ўринда қўлланишини уларнинг қандай товуш билан бошланиши ва неча бўғиндан ташкил топганлиги билан изоҳлаш қийин. Масалан, *қозон-товоқ* ва *товоқ-қошиқ* жуфт сўзларининг компонентлари бўғин жиҳатдан бир хил (иккала компонент ҳам икки бўғинли). Буларнинг биринчисида „қ“ товуши билан бошланган сўз (*қозон*) аввал, „т“ товуши билан бошланган сўз (*товоқ*) кейин келса, кейингисид (*товоқ-қошиқ* жуфт сўзида) бунинг аксини кўрамиз („т“ товуши билан бошланган сўз аввал, „қ“ товуши билан бошланган сўз кейин келган).

Ўзбек тили фактлари шуни кўрсатадики, жуфт сўз компонентларининг тартибланиши (компонентларидан қайси бирининг биринчи ёки иккинчи ўринда келиши) уларнинг маъноси, қўлланиши билан изоҳланади. Бунда қуйидаги ҳолатларни кўриш мумкин.

Ёшга нисбатан каттани билдирувчи сўз олдин келади: *ака-ука, опа-сингил, хотин-қиз, невара-чевара, сизир-бузоқ, қўй-қўзи* каби.

Қозон-товоқ, товоқ-қошиқ, қурт-қумурсқа, кўрпа-ёстик, ўтин-чўп каби жуфт сўзларда кичикка нисбатан каттани билдирувчи сўз олдин келади.

Баъзи жуфт сўзларда бир компонентнинг маъноси иккинчи компонентнинг маъносига нисбатан кенг бўлади. Ана шу маъноси кенг бўлган (кенгроқ тушунчани ифодалайди-

ган) сўз, албатта, иккинчи ўринда қўлланади. Масалан, *хат-хабар*, *ўқ-дори*, *от-улов* каби жуфт сўзларда тартиб бўғинлар сонига боғлиқдай кўринади, яъни буларда *хат*, *ўқ*, *от* сўзлари *хабар*, *дори*, *улов* сўзларига нисбатан кам бўғинли (бир бўғинли) бўлгани учун биринчи ўринда қўллангандек кўринади. Ҳақиқатда эса буларда қайси сўзнинг олдин ёки кейин қўлланиши шу сўзларнинг маъносига боғлиқ. Мисоллар: *Шундай қилиб*, *Фаффор қўрбошининг тинкаси қуриб йиқилди*, *қашқир тутилди*, *бева-бечора қутулди* (Н. Сафаров). *Биров от-уловда*, *бирова яёв бояги сирли маърака бўлаётган ҳовлига шошиларди* („Муштум“). *Шчербаков меҳмонхонага кирди-да*, *Ҳожидан ака ва унинг шерикларининг яширган хат-ҳужжатларини топиб*, *олиб чиқди* (Ғайратий). *Лекин балиқчи булоқ ҳовузи бор бу соя-салқин томошабоғда эртаю кеч одам аримайди* (Ҳаким Назир).

Келтирилган мисоллардаги жуфт сўзларнинг иккинчи компонентининг маъноси биринчи компонентининг маъносига нисбатан кенг. Шунинг учун ҳам унинг иккинчи ўринда қўлланиши қонуний. Масалан, *от-улов* жуфт сўзнинг биринчи компоненти (*от* сўзи) ҳам, умуман олганда, уловни билдиради. Лекин улов деганда фақат от эмас, шунингдек, туя, эшак, хачир кабилар ҳам тушунилади. *Хат-хабар* жуфт сўзнинг биринчи компоненти (*хат* сўзи) ҳам хабар маъносига эга, яъни хат ҳам хабар келтиради. Лекин хабар ҳамма вақт хат орқали бўлиши шарт эмас, балки у турли йўл билан, масалан, телефон орқали ёки бирор шахс орқали бўлиши мумкин. Шунинг учун *хат келди* деганда, бирор хабарнинг хат орқали олинганлиги ифодаланса, *хабар келди* деганда, қандай йўл билан бўлмасин, умуман маълумот олинганлиги ифодаланса. Демак *хат-хабар*, *от-улов* жуфт сўзларида *хабар*, *улов* сўзлари *от*, *хат* сўзларидан кейин келиб, унинг (*от*, *хат* сўзнинг) маъносини кенгайтиради, тўлдиради. Шунинг учун ҳам *хат-хабар*, *от-улов*, *соя-салқин* каби жуфт сўзларнинг компонентларининг ўрни алмаштирилса, маъно кенгайтириши ҳам бўлмайди, жуфт сўз ҳам ҳосил бўлмайди.

Баъзи жуфт сўзларнинг бир компоненти иккинчисига нисбатан маънони кучайтириб ифодалайди: *якка-ягона*, *тошметин*, *камбағал-қашшоқ*, *чанг-тўзон*, *дод-фарёд* каби. Бу типдаги жуфт сўзларда маънони кучайтириб ифодалайдиган компонент албатта иккинчи ўринда келади. Мисоллар: *Чопар ҳам бу гапларни оқизмай-томизмай кампирларга етказди* (А. Қаҳҳор). *Менга қолса-ю немислар қириб-қиртишлаб кетган қишлоқда бундай овқатни буюр-*

масдим (Шуҳрат). *Октябрь қуёши кишилар онгини ёритиб, қишлоққа тобора баракали нур сочар, жабр-зулм, адолатсизликни таг-томири билан куйдирар эди* (Ёқубжон Шукуров). *Бой баъзан титраб, баъзан даҳшатга келар эди: ҳали умр бўйи, айниқса, кейинги йилларда титраб-қақшаб тўнлаган давлатим шунга қоладими?* (Асқад Мухтор). *Мана, шўрликларнинг ҳаммаси ҳам қон-зардоб ютиб ётишибди* (Саида Зуннунова). *Турғунбой бутун айбни қўлида боласини кўтариб турган хотинига тўнкаб, уни сўкди ва қизариб-бўзариб меҳмонлар билан сўраша кетди* (Парда Турсун). Келтирилган мисоллардаги *оқизмай-томизмай, қириб-қиртишлаб, таг-томири, титраб-қақшаб, қон-зардоб, қизариб-бўзариб* жуфт сўзларининг иккинчи компоненти маънони кучайтириб, бўрттириб ифодалайди. Уларнинг иккинчи ўринда келиши ана шу маънони кучайтириш талабига кўра бўлади. Шунинг учун ҳам бундай жуфт сўзларда компонентларнинг ўрнини алмаштириш мумкин эмас.

Шундай жуфт сўзлар борки, қайси компонентнинг олдин ёки кейин қўлланиши шу жуфт сўз доирасида белгиланади. Масалан, тўй ёки бошқа маросимларда *келди-кетди* (*келган-кетган*) жуфт сўзи кўп қўлланади (*келди-кетдидан хабар олиб тур* каби). *Келди-кетди* жуфт сўзида компонентлари тартибини ўзгартиш мумкин эмас. Бунинг сабаби шундаки, кетишдан олдин келиш бўлади, яъни аввал келади, сўнгра кетади (келмай туриб, кетиш ҳам бўлмайди). Қўйидаги икки мисолда ҳам жуфт сўз компонентларининг тартибланиши (қайси компонентнинг олдин ёки кейин келиши) шу характерда: *Қосимжон акамнинг олдиларига бориб-келиб юрган чоғларимда у киши билан яхши танишиб олган эдим* (Ғайратий). *Ҳожининг уйига шаҳар ва қишлоқлардан келиб-кетиб юрувчи меҳмонларнинг кўпини танир эдим* (Ғайратий). *Бориб-келиб, келиб-кетиб* жуфт сўзларида *келмоқ* феълининг гоҳ биринчи ўринда, гоҳ иккинчи ўринда келиши икки хил шароитга кўрадир. Агар сўзловчи бирор жой (манзил) га қатнаб турганлиги ҳақида сўзлаётган вақтда ўзи шу жойда (қатнаб юрган жойда) бўлса, *келмоқ* феъли биринчи ўринда қўлланади. Масалан, бирор шахс дўстларидан бирининг уйига қатнаб турганлиги ҳақида шу дўстининг уйида (ёки унга яқин жойда) сўзлаётган бўлса, *сизларникига келиб-кетиб юрган*имда дейди. Агар бу ҳақда у қаердан қатнаб турган бўлса, ўша ерда (ёки унга яқин жойда) сўзлаётган бўлса, *сизларникига бориб-келиб юрган*имда дейди. Демак, ҳаракат ўша-ўша бўлса ҳам, лекин сўзловчининг нутқ моментиди турли

ўринда (жойда) бўлиши жуфт феъл компонентларининг ўрини алмаштиришга сабаб бўляпти. Бу нарса жуфт сўз компонентларининг тартибланишида маънонинг, шунингдек, объектив шароитнинг асосий роль ўйнашини кўрсатади.

Бугун-эрта, эрта-индин, беш-олти, бир-икки, савол-жавоб каби жуфт сўзларда компонентларнинг тартибланиши юқорида айтилганларга мос келади, яъни эрта бугундан сўнг келадиган вақт, индин эртадан сўнг келадиган вақт, олти бешдан кейинги сон, жавоб эса саволдан сўнг бўлади. Шунга кўра бу жуфт сўзларда *бугун, беш, бир, савол* сўзлари аввал, *эрта, олти, икки, жавоб* сўзлари кейин қўлланади.

Жуфт сўз компонентларининг тартибланиши (қайси сўзнинг аввал ёки кейин қўлланишининг) асосан маъно талабига кўра, маълум шароитларга кўра бўлиши қуйидаги икки мисолда жуда очиқ кўринади: *Биринчи бор ҳомилалик нашъасини туйган, ой-куним яқин қолган кунлар сира-сира эсимдан чиқмайди* (Саид Аҳмад). *Мен-ку ойда-йилда бир иштирок этаман, сизга оғир, сизга ачинаман, ҳар кун шу ишдасиз* (Асқад Мухтор).

Ойда-йилда жуфт сўзида оз вақтни билдирадиган сўз (ой) унга нисбатан кўп вақтни билдирадиган йил сўзидан олдин келган. Бу жиҳатдан у *эрта-индин, беш-олти* жуфт сўзлари компонентларининг тартибланишига ўхшаб кетади. *Ой-куним* жуфт сўзида эса бунинг аксини кўрамиз, яъни нисбатан оз вақтни билдирувчи сўз (*кун* сўзи) кўп вақтни билдирувчи сўздан (*ой* сўзидан) кейин қўлланган. Демак, бу жуфт сўз компонентларининг тартибланиши бошқачароқ, исботни талаб этади.

Ой-кун (им) жуфт сўзида *ой* сўзининг аввал *кун* сўзнинг кейин (иккинчи ўринда) қўлланишининг сабаби шундаки, боланинг туғилиши аввал ойлар билан сўнгра кунлар билан ўлчанади (охирги ойи кунлар билан ўлчанади).

Ойда-йилда жуфт сўзида эса *йил* сўзи маънони кучайтиради (*ойда, ҳатто, йилда* деган маъно ифодаланади). Шунга кўра у иккинчи ўринда қўлланади.

Юқорида айтилганлардан маълум бўлдики, жуфт сўз компонентларининг қайси бирининг аввал, қайси бирининг кейин қўлланиши энг аввало шу компонентларнинг маъноси билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам жуфт сўз компонентларининг тартиби ҳақида умумий қоидалар чиқариш мумкин бўлмайди.

ТАКРОРИЙ СЎЗЛАР

Ўзбек тилига ва бошқа туркий тилларга оид адабиётларнинг кўпчилигида такрорий сўзлар кенг маънода жуфт сўзлар қаторига киритилади. Бунда жуфт сўз билан такрорий сўзнинг икки компонентдан (икки сўздан) ташкил топиши назарда тутилади. Лекин жуфт сўзлар билан такрорий сўзлар ўзларига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Буларнинг ўзаро фарқли белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Жуфт сўз ҳамма вақт бошқа-бошқа сўздан ташкил топади: *ақл-хуш*, *ёзин-қишин* каби. Такрорий сўз айтилиши билан сўзнинг такроридан ҳосил бўлади: *баланд-баланд*, *қумоқ-қумоқ* каби.

2. Жуфт сўзнинг бир, ҳатто, иккала компоненти ҳозирги ўзбек тилида мустақил маъносини йўқотган бўлиши мумкин: *амал-тақал*, *икир-чикир* каби. Такрорий сўзнинг иккала компоненти ҳам мустақил маъноли бўлади¹.

3. Жуфт сўзлар, асосан, умумлаштириш, жамлик маъноларини ва турли маъно оттенкаларини ифодалайди. Такрорий сўзлар кўплик, давомийлик, такрор каби маъноларни ифодалайди.

Такрорий сўзлар барча мустақил сўз туркумларида ва тақлидий сўзларда учрайди.

„Такрорий сўз“ термини ҳақида

Такрорий сўз айнан бир сўзнинг такроридан ҳосил бўлиши юқорида айтилди. Лекин бундан айтилиши билан сўзнинг такрор ҳолда қўлланиши (бир сўз кетма-кет икки марта қўлланса)

¹ Фақат *эмийш* тўлиқсиз феълидаги *-миш* аффиксининг такроридан ҳосил бўлган *миш-миш* такрорий сўзи бор:

*Муҳаббат лотин урганлар кўнаймиш,
Бўлибдир мамлакатда турли миш-миш.*

(Ҳ а б и б и й)

хамма вақт такрорий сўз бўлаверади деган хулоса чиқмайди. Такрорий сўзларда айни бир сўзнинг такрор ҳолда қўлланиши натижасида маълум маънолар (шу сўзнинг лексик маъносидан яна бошқа маънолар) ифодаланади. Шунга кўра бирор маънони ифодалаш учун қўлланган бундай такрорий сўзлар лексик ва грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил этади. Мисоллар: *Куюқ япроқлар орасидан шода-шода осилиб, мўралаб турган олчалар яшил гиламга нуқта-нуқта қизил гулчалар тикиб қўйганга ўхшаб товланади* (Ҳаким Назир).

*Қуёш танга тўкмаган,
Гилам ёйиғлик суға,
Шамол бу ерда мастди,
Гулларни қуча-қуча*
(Ойбек).

Келтирилган мисоллардаги *шода-шода*, *нуқта-нуқта* жуфт сўзлари кўплик маъносини, *қуча-қуча* жуфт сўзи ҳаракатнинг такрорийлигини билдиради.

Айни бир сўз такрор ҳолда (ёнма-ён) қўллангани билан, унинг ўз лексик маъносидан бошқа маъно ифодаланмаслиги мумкин. Бундай ҳолда такрорий сўз ҳосил бўлмайди, балки у бир сўзнинг оддий такрори ҳисобланади. Мисоллар: — *Қўрқма, қўрқма!* — деб такрорлади Арслон ака (Ёқубжон Шукуров). — Э, келинг, келинг! Қандай бўлиб кириб келдингиз, директор опа? (С. Зуннунова).

Бу мисоллардаги *қўрқма, қўрқма*; *келинг, келинглр* такрорий сўз эмас, балки сўзнинг оддий такрори ҳисобланади. Такрорий сўз билан бирор сўзнинг оддий такрори ўртасидаги фарқ қуйидаги мисолларни қиёслаганда очиқ кўринади: *Муздай, қумоқ-қумоқ ширин тарвузлар чанқоқлар учун ором бағишлади* (Ойбек).

— *Уҳ, бадбахт, вадбахт*, — деб анчагача бош чайқади (Парда Турсун). *Бир оздан сўнг дод-дод бошланди* (сўзлашув). *Қайтинглар, войдод, войдод* (Яшин). *Кўчаларимиз ҳали асфальт бўлмасаям, қора кулбалар ўрнига қатор-қатор баланд, ёруғ уйлар тушяпти* (Ойбек). Келтирилган мисоллардаги *қумоқ-қумоқ, дод-дод, қатор-қатор* такрорий сўз, *бадбахт, вадбахт, войдод, войдод* сўзнинг оддий такрори ҳисобланади.

Демак, такрорий сўз деганда ҳар қандай сўзнинг оддий такрори эмас, балки бир сўзнинг такрор ҳолда қўлланиши билан шу сўзнинг лексик маъносидан ташқари маълум грамматик маънолар (кўплик, давомийлик каби маънолар) ифодаловчи *баланд-баланд* (иморат), *чона-чона* (чарчамоқ) каби

лексик ва грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилувчи такрорлар тушунилади.

Такрорий сўз билан сўзнинг оддий такрори ўртасидаги фарқ сифатида яна шунини ҳам кўрсатиш мумкинки, биринчидан, такрорий сўзларда икки сўз ўртасидаги пауза оддий такрордагига нисбатан қисқа бўлади. Иккинчидан, такрорий сўзлар икки компонентли бўлади. Оддий такрорда эса сўз икки ва ундан ортиқ такрорланиши мумкин. Масалан: ..., *иш миннатдор бўлса, сиздан бўларди. Қачон қарамай, иш, иш, иш!* (С. Зуннунова)

*Халқимизнинг қўлида байроқ
Баланд, баланд, баланд доимо!*

(Ойбек)

Айни бир сўз ёнма-ён қўлланганда, уларнинг ҳар бири турли грамматик формага эга бўлса, бундай ҳолларда такрорий сўз ҳосил бўлмайди. Масалан:—*Уша ошнангиз келтирган қуённинг шўрвасининг шўрвасининг шўрваси!*—*деди Афанди* („Афанди латифалари“). Бу мисолда *шўрва* сўзи уч марта такрорланган. Лекин ҳар бир такрорланган ҳолати ўз грамматик формасига эга бўлганлиги учун у такрорий сўз бўла олмайди.

Бироқ ҳозирги вақтда ёзувда ҳар хил грамматик формага эга бўлган ва гапнинг бошқа-бошқа бўлаги вазифасида келувчи сўзлар ҳам нотўғри равишда такрорий сўзлар каби қўлланиб, дефис орқали ёзилмоқда. Мисоллар: *Қоронғи. Одам-одамни танимайди* (Саид Аҳмад). *Ботирали тирноғи билан столни чертиб ўтирар, нима ҳақдадир ўй-ўйларди* (Саид Аҳмад). *Моддасини-моддасига тўғрилаб қўяверасан-да* (С. Анорбоев). *Қашқар маҳалла масжидида имомлик қилиб турган бир ошнам, гапдан-гап, қиссадан-қисса чиқиб, Арслонбек жанобларининг Бухорои шариф орқали Афғонистонга ўтиб кетганларини айтди* (Ҳамид Фулом). *Лекин бу азоб-уқубатлар менга ишонч, кучимга-куч қўшди* (Файратий). *Меҳнатингни аямасанг, унумга унум, ҳосилга-ҳосил қўшилаверади* (Н. Сафаров) ва бошқалар. Бу мисоллардаги „*одам-одамни, ўй-ўйларди, моддасини-моддасига, гапдан-гап, қиссадан-қисса, кучимга-куч, унумга-унум, ҳосилга-ҳосил*“ларни такрорий сўз сифатида қўллаш (уларни дефис орқали ёзиш) мутлақо нотўғри. Чунки булар такрорий сўзларга хос белгиларга эга эмас. Масалан, юқорида кўриб ўтдикки, такрорий сўзларда унинг иккала компоненти морфологик жиҳатдан бир хил бўлади.

Шунга кўра, такрорий сўзнинг иккала компоненти гапда бир хил бўлак вазифасида келади: Келтирилган мисолларда эса такрорий сўз сифатида қўлланган *одам-одамни, ўй-ўйларди, моддасини-моддасига, гапдан-гап, қиссадан-қисса, кучимга-куч, унумга-унум, ҳосилга-ҳосилларнинг* ҳар бир компоненти грамматик жиҳатдан ҳам турли шаклга эга, шунингдек, гапда ҳам турли вазифада келади. Масалан, *одам-одамни танимайди* гапида *одам* сўзи эга, *одамни* сўзи тўлдирувчи; *кучимга-куч қўшди, унумга-унум, ҳосилга-ҳосил қўшилаверади* гапларида *кучимга, унумга, ҳосилга* сўзлари, шунингдек, *куч, унум, ҳосил* сўзлари ҳам тўлдирувчи бўлиб келган. Шундай экан буларни такрорий сўз сифатида қўллаш (уларни дефис орқали ёзиш) тўғри бўлмайди.

Икки хил грамматик шаклга эга бўлган сўз гапда бир бўлак вазифасида (аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳ. к.) келиши мумкин. Лекин бундан қатъий назар, улар такрорий сўз бўла олмайди. Масалан: *Эргашев минган саман от қанот ёзиб учар, кийик сингари тошдан-тошга, қирдан-қирга сакрарди...* (Н. Сафаров). *Ҳаётимиз йилдан-йилга фаровонлашиб бормоқда* (газета). Бу мисоллардаги „*тошдан-тошга, йилдан йилга*“ларни такрорий сўз сифатида қўллаш тўғри эмас. Улар *тошдан тошга, йилдан йилга* каби дефиссиз ёзилиши керак.

Имлода бундай чалкашликларнинг мавжудлиги ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўзларнинг тўла ўрганилмаганлиги билан изоҳланади. Жуфт ва такрорий сўзларни тилнинг бошқа ҳодисаларидан тўғри фарқлаб олмаслик натижасида айни бир кўринишдаги ҳодисалар бир ернинг ўзида, ҳатто, бир гап доирасида турлича ёзилиб келмоқда. Масалан: *Гапи гапига, хулқи хулқига тўғри келадими, йўқми, суриштирмайди...* Кейин бир шўр пешона айтгандек, „*бўй-бўйга тўғри келди-ю, кўнги-кўнгига тўғри келмади*“ деб ўзингизни ўзингиз бўғиб юрманг (Парда Турсун). Бу мисолдаги *гапи гапига, хулқи хулқига* билан *бўй-бўйга, кўнги-кўнгига* грамматик жиҳатдан иккаласи ҳам бир типда, яъни биринчисида *гап* ва *хулқ* сўзи эга, *гапига-хулқига*—тўлдирувчи, иккинчисида *бўй* ва *кўнги* сўзи эга, *бўйга, кўнгига* сўзи тўлдирувчидир. Шунинг учун уларнинг иккаласида ҳам дефис қўлланмай *гапи гапига, хулқи хулқига* ва *бўй бўйга, кўнги кўнгига* тарзида ёзилиши лозим эди. Яна бир мисол: *Ҳозир кўсак санайдиган вақт эмас, балки кўсакка кўсак қўшадиган, ғўзани тўйдирадиган пайт...* *Ҳосилга-ҳосил қўшадиган август ойида ишни йиғиштириб қўйиб, ғўзани парвариш қилмай алдайман* деган кишининг ўзи алданиб қолади (газета).

Бу мисолда „*кўсакка кўсак қўшадиган*“, „*ҳосилга ҳосил қўшадиган*“ бирикмалари таркибидаги сўзларнинг боғланиши бир типда. Буларда *ҳосилга*, *кўсакка* сўзлари, шунингдек, *ҳосил*, *кўсак* сўзлари тўлдирувчи бўлиб келган. Шунинг учун уларнинг иккаласи ҳам дефиссиз (*кўсакка кўсак*, *ҳосилга ҳосил* тарзида) ёзилиши лозим.

Демак, икки хил грамматик шаклга эга бўлган сўз ҳеч вақт такрорий сўзларга хос белгиларга эга бўлмайди ва уларни дефис орқали ёзиш ҳам тўғри эмас².

Маълумки, сифатларнинг орттирма даражаси ҳозирги ўзбек тилида, асосан, *энг*, *жуда* каби сўзлар ёрдами билан ифодаланади: *энг катта*, *жуда яхши* каби. Бундан ташқари, орттирма даража маъноси *гўзалларнинг гўзали*, *шириндан ширин* каби аналитик усул билан ҳам ифодаланади. Лекин орттирма даража маъносини ифодаловчи худди шу форма нима учундир ҳозирги вақтда ёзувда такрорий сўз сифатида (дефис орқали) қўлланмоқда. Мисоллар: *Ўрик дарахтининг қуюқдан-қуюқ гули оппоқ булутларни эслатарди* (Ш. Рашидов). *Назар ота эртасига ўз уйини бу йигитга текиндан-текин хату муҳр қилиб берди* (Саид Аҳмад). *Редакциямизга гўшт, сут етиштиришни кўпайтириш соҳасида янгидан-янги ютуқларни қўлга киритаётган хўжаликлар тўғрисида хушxabарлар келмоқда* (газета) ва бошқалар. Лекин *қуюқдан қуюқ*, *текиндан текин*, *янгидан янги* типда ясалган бирикмаларни такрорий сўз сифатида дефис орқали ёзиш бирор асосга эга эмас.

Йилдан йил, *йилдан йилга*, *кундан кун*, *кундан кунгалар* ҳам гапда бир бўлак вазифасида келишидан қатъий назар такрорий сўз эмас. Буларни дефиссиз ёзиш тўғри бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилида *ўз* ва *бир* сўзларининг айнан ўзининг турли формада боғланишидан ҳосил бўлган *ўз-ўзидан*, *бири-биридан* кабилар кўп қўлланади. Буларнинг биринчи компоненти аслида учинчи шахс эгаллик аффикси билан қўлланган (қаралмиш бўлган) *бир-бирининг* < *бири бирининг*, *бир-биридан* < *бири биридан* каби. *Бир* *бирининг*, *бири биридан* формасида биринчи сўз эга вазифасида, иккинчи сўз аниқловчи, тўлдирувчи вазифасида келган. Кейинчалик биринчи сўзнинг эгаллик аффикси тушиб, *бир биридан*, *бир бирининг* формасида қўллана бошлайди. Бунда иккала сўз гапнинг бир бўлаги вазифасида келади. Қаратқич (аниқлов-

² Шунга кўра Р. А. Аганиннинг „*минут* *минутига*“, „*оғзи оғзига*“ типидогиларни такрорий сўзлар қаторига киритиши ҳақиқатга мос келмайди. Қаранг: Р. А. Аганин, юқорида кўрсатилган асар, 35–36-бетлар.

чи) вазифасидаги *бизнинг, сизнинг, уларнинг* сўзлари эса бош келишдик формасида қўлланиб, эга вазифасида келади, яъни *улар бири-бирини севади* <уларнинг бири бирини севади> ёки *уларнинг иккаласи ҳам бири бирини (бирини бири) севади*. Албатта, бундай ҳолларда қаратқич вазифасидаги олмошлар яширинган (қўлланган) бўлиши мумкин. Лекин *бири биридан чиройли* бирикмасининг биринчи сўзидаги қаралмишининг белгиси қаратқичининг мавжудлигини кўрсатади. Бу типдаги ҳолатларда қаратқичнинг яшириниши ҳозирги вақтда жуда кўп учрайди:

*Бу икки халқ азалдан
Бири-бирига шогирд,
Бири-бирига устод.*

(Ғафур Ғулом).

Шу бир неча дақиқа ичида клубга бири-биридан кўҳлик, бири-биридан яхши кийинган хушчақчақ қиз-жувонлар гурас-гурас кириб келишаверди („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали). Бу мисоллардаги *бири-бирига, бири-биридан*нинг биринчи компоненти (*бири*) эга, иккинчи компоненти (*биридан, бирига*) тўлдирувчи. Шунга кўра уларни такрорий сўзлар қаторига киритиш тўғри бўлмайди. Буларни дефиссиз *бири бирига, бири биридан* тарзида ёзиш лозим. Худди шу формадан келиб чиққан *бир-бирига, бир-биридан, бир-бирини* кабиларни ҳам дефиссиз *бир бирига, бир биридан, бир бирини* тарзида ёзиш лозим бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, такрорий сўз деганда бирор сўзнинг оддий такрори тушунилмайди. Маълум бир грамматик маънони ифодаловчи, лексик-грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилувчи такрорларгина такрорий сўз ҳисобланади. Такрорий сўз ҳамма вақт икки компонентли бўлиб, бу компонентлар морфологик жиҳатдан бир хил бўлади. Турли грамматик шаклга эга бўлган бир сўз кетма-кет (ёнма-ён) қўллангани билан такрорий сўз ҳосил бўлмайди.

Такрорий сўзлар барча мустақил сўз туркумларида, шунингдек, тақлидий сўзларда учрайди³.

³ Баъзи такрорий сўзларнинг компоненти мустақил маъносини йўқотган (мустақил ҳолда қўлланмайдиган) бўлиши мумкин. Мисоллар:— *Боғ колхозга қанча даромад беради?—деди ҳил-ҳил пишган шафтолунинг нўстини арчайтиб* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *У бўр билан доскага чойнакнинг қопқоғидай доира чизди-да, четларидан тарам-тарам нурлар чиқарди* (П а р д а Т у р с у н).

Лекин бундай такрорий сўзлар ҳам аслида ё мустақил маъноли сўзлардан ёки тақлидий сўзлардан ташкил топган бўлади.

Такрорий сўзларнинг ясалиши ва уларнинг маъносини тулароқ ва аниқроқ баён қилиш учун уларни сўз туркумлари бўйича қараб чиқамиз.

Такрорий отлар

От туркумига оид ҳар қандай сўзни такрор (ёнма-ён) қўллаш билан такрорий сўз (такрорий от) ҳосил бўлавермайди. Такрорий отлар, асосан, миқдор, ўлчов маъносига эга бўлган нумератив сўз вазифасида кела оладиган сўзлардан ҳосил бўла олади. Масалан, *арава*, *яшик* сўзлари предмет тушунчасини билдиради. Бу сўзлар сонлар билан бирликда қўлланганда (*бир арава*, *икки яшик* каби) маълум бир ўлчов маъносини ҳам билдиради. Шу жиҳатдан нумератив сўзларга ўхшаб кетади. Қиёсланг: *икки арава қовун*, *икки кило қовун*, *беш яшик олма*, *беш кило қовун*. Ана шундай хусусиятга эга бўлган отлардан такрорий сўз (такрорий от) ҳосил бўлиши мумкин. Мисоллар: *Назирқул Холхўжага йигит бўлган пайтларида кечалари қишлоққа тушар*, *бойвачча тайёрлаб қўйган яшик-яшик ўқларни аравага ортиб*, *устидан ничан бостириб*, *адирга қайтарди* (Саид Аҳмад).

Колхозида омбор-омбор ғалласи,
Меҳнаткашлари бардам, сероб ошу нон.
(Ҳабибий)

Ўзбек тилида сонлар билан бирга қўлланиб, маълум бир ўлчов, миқдор маъносини билдирадиган сўзлар анчагина бор. Масалан, *бурда*, *қатор*, *жуфт*, *қатра*, *тутам*, *нимта*, *шода*, *дона* сўзлари сонлар билан бирга қўлланиб, ўлчов, миқдор бирлигини билдира олади: *икки бурда*, *уч қатор*, *тўрт жуфт*, *бир тутам*, *беш шода*, *етти дона* каби. Бундай сўзлардан такрорий сўз ҳосил бўла олади. Мисоллар: *Унинг кўзларидан оппоқ соқолига қатра-қатра ёш томар эди* (А. Қаҳҳор). *У билдики, агар шу пайтда йигитнинг буйруғини бажармаса, гўштлари бурда-бурда бўлади* (Ҳ. Шамс). *Фуломжон ҳар бир сўзни дона-дона қилиб ўқиди ва бир неча бор такрорлади* (Мирзакалон Исмоилий).

Дона, *яшик*, *арава*, *шода* каби сўзларнинг ўлчов (миқдор) маъноси фақат сонлар билан бирга қўлланганда реаллашади. Улар якка ҳолда ўлчов (миқдор) маъносини билдира олмайди ва якка ҳолда отлар билан грамматик алоқага кириша олмайди. Масалан, *бир арава қовун* дейилади, лекин *арави қовун* дейилмайди, *беш тонна пахта* дейилади, бироқ

тонна пахта дейилмайди. Демак, бундай сўзлар предметнинг ўлчов (миқдор) жиҳатдан белгисини билдириб келишда ё сонлар билан бирга қўлланади ёки уларнинг сон жиҳатидан кўп эканлиги шу сўзларни такрор ҳолда (такрорий сўз ҳолида) қўллаш орқали ифодаланади (*арава-арава қовун, шода-шода марварид* каби).

Бундай сўзлар сонлар билан қўлланганда, предметнинг миқдори аниқ ифодаланади. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда аниқланмиш вазифасида келган сўз кўпликни билдирувчи аффикс (-лар)ни олмайди. Масалан, *беш арава қовун* дейилади, ammo *беш арава қовунлар* дейилмайди.

Шу сўзлар такрор ҳолда (такрорий сўз ҳолида) қўлланганда, ноаниқ миқдор ифодаланади. Масалан, *арава-арава қовун* деганда араванинг нечта эканлиги номаълум. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда аниқланмиш вазифасидаги сўз -лар аффиксини қабул қилиши мумкин (Бу ҳодисани юқорида келтирилган мисолларда ҳам кўриш мумкин).

Такрорий отлар ўзбек тилида, асосан, юқоридаги хусусиятга эга бўлган сўзлардан ҳосил бўлади. Лекин, кўп бўлмасда, такрорий отларнинг бошқа турлари ҳам бор.

Ўлчов отенкасига эга бўлмаган сўзлардан ҳосил бўлган такрорий отларда асосан маъно кучайтирилади (маъно алоҳида таъкидланади). Мисоллар: *Аmmo уни бошқа бир дард безовта қила бошлади: суяк-суягидан ўтиб кетган совуқ, очлик ўз таъсирини кўрсата бошлади* (Ҳ Ш а м с). *У тоғ ўркачидан ажралиб, қорамтир кўкка хийлагина кўтарилган тўлин ойга қараганида, ҳорғинликдан ич-ичига кириб кетган маъюс кўзлари шуълада чўгдай йилтиллади* (Ҳ а м и д Ғ у л о м). *Ўғит ғўзанинг томир-томирларига сингсин!* (О й б е к).

Баъзи отларни такрор ҳолда (такрорий сўз ҳолида) қўллаш билан ўзбек тилида бирор сўз ёки аффикс орқали ифодаланадиган маънолар ифодаланади. Мисоллар: *Бувинисо энди фарзандининг жасади устида жигар-бағри эзилиб, кўзларидан сел-сел ёш тўкди* (Парда Турсун). *Дараксиз йўқолиб кетган ота-бола бир-бирларини топгач, қалбларида чексиз шодлик жўш уриб, гул-гул очилиб, шу тариқа анча вақтгача бир-бирларидан ажралиша олмади* (Н у р м а т М а қ с у д и й).

*Кенг пахтазор йўлида,
Ўз эрким ўз қўлимда,
Чаман-чаман очилган
Гуллар ўнгу сўлимда.
(Ҳ а б и б и й).*

Бу мисоллардаги *сел-сел ёш тўкди—сел ёш тўкди* тарзида, *гул-гул очилди—гул очилди, чаман-чаман очилган—чаман очилган* тарзида қўлланмайди. *Сел, гул, чаман* сўзларини такрор ҳолда қўллаш билан *селдек, гулдек чамандек* деган маъно ифодаланади. Албатта, *селдек, гулдек, чамандек* формаси билан *сел-сел, гул-гул, чаман-чаман* формасининг маъно оттенкасида фарқ бор. Такрорий формада *-дек* аффиксини олган ҳолатга нисбатан маъно кучайтириб ифодаланади. Лекин асосий маъно иккала ҳолатда ҳам бир хил. Яна бир мисол: *У ҳужрада тўкилиб-сочилиб ётган нарсаларни йиғиштириб жой-жойига қўйди* (И. Раҳим). *Жойига қўйди* билан *жой-жойига қўйди*нинг маъносида фарқ бор. Биринчисида нарсаларнинг ҳаммаси бир жойга ёки ҳар бири алоҳида-алоҳида жойга қўйилганлиги аниқ ифодаланмайди. Иккинчисида эса ҳар бир нарсанинг ўз жойига қўйилганлиги алоҳида таъкидланади. Демак бу мисолда *жой* сўзини такрор ҳолда (*жой-жойига* тарзида) қўллаш билан „ўз жойига“ деган маъно ифодаланади.

Такрорий отлар гапда, асосан, иккинчи даражали бўлак вазифасида келади. Мисоллар: *Ариқ-арик суви доим оқиб туради* (газета)—аниқловчи, *Жирканч мустамлакачиликни чоқ-чокидан сўкиб ташлаб, ўз мамлакатингизга ўзингиз ҳоким бўлишингиз керак* (Яшин)—тўлдирувчи.

*Бир йигит ҳижрони баъзан отанинг
Бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар*

(Ғафур Ғулом) —

ҳол.

Такрорий сўзлар эга ва кесим вазифасида жуда кам қўлланади. Кесим вазифасида келганда боғлама қабул қилади: *Унинг бутун томир-томирлари бўшашиб кетди* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали)—эга. *Шуларни ўйлаб кўнглим муз-муз бўлиб кетди* (А. Қаҳҳор)—кесим.

Баъзан айнан бир сўз (от)нинг такрори иккинчи даражали бўлак вазифасида келганда, такрорий сўз бўлиб, кесим вазифасида келганда, оддий такрор бўлиши мумкин. Мисол: *Шербек ҳазил-ҳазил билан Тўламат мўйловнинг белбоғидан қўлини ўтказиб, белидан шундай сиқди-ю, даст кўтарди* (С. Анорбоев). *Койиманг, жонгинам! Бир зумда ўтлиқиб кетасиз-да! Ҳазил, ҳазил. Бир синай дедим-да* (Яшин). Биринчи мисолдаги *ҳазил-ҳазил* билан—такрорий сўз. Шунга кўра, такрорланган сўз ўртасидаги пауза қисқа ва кўплик маъноси ҳам бор. Иккинчи мисолдаги *ҳазил, ҳазил* оддий такрор бўлгани сабабли унинг ўртасидаги пауза биринчи мисолдагига нисбатан узун ва кўплик маъноси ҳам йўқ.

Такрорий сифатлар

Такрорий сифатлар ҳам содда сифатлар каби предметнинг белгисини билдиради. Такрорий сифатлар ўзи аниқлаб келган предметнинг миқдор жиҳатдан кўплигини билдиради. Мисоллар: *Ўрмонда ҳамон бўрон қутирар, азамат-азамат дарахтларни қисирлатиб, букиб-букиб кетар эди* (Мумтоз Муҳамедов). *Турли шаҳар ва қишлоқлардан келганликлари турлича кийим ва шеваларидан билиб турган ёш-ёш йигит-қизлар конференц залнинг ичи-сиртини тўлдириб юборган эди* (Пиримқул Қодиров). *Социализм қураётган халқ демократияси мамлакатлари хотин-қизлари қўлларига киритган янги-янги муваффақиятларини намойиш қилмоқдалар* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали).

Туркий тилларга оид баъзи адабиётларда сифатларнинг такрорланиши орқали предметнинг белгиси кучайтирилади, белгининг ортиқлиги ифодаланади деб кўрсатилади⁴. Бу фикрнинг бошқа туркий тилларга нисбатан қанчалик мос келиш-келмаслиги бизга унчалик аниқ эмас, лекин у ҳозирги ўзбек тили фактларига мос келмайди. Бир мисол: *Пионерлар газетасида кичик-кичик ҳикоялари чиқиб турар эди* (Мумтоз Муҳамедов). Бу мисолдаги *кичик-кичик* такрорий сифати ҳикоянинг жуда кичиклигини эмас, балки унинг кичиклиги ва бирдан ортиқлигини билдиради.

Ўзбек тилида сифат ифодалаган белгининг ортиқ-камлиги (кучли ёки кучсизлиги) маълум сўз ёки грамматик воситалар ёрдамида ифодаланади. Масалан, *энг*, *жуда* сўзлари сифат олдидан келиб, белгининг нормал ҳолатга нисбатан ортиқлигини (кучлилигини) билдирса (*энг яхши*, *жуда катта* каби), *-имтир*, *-иш* аффикслари белгининг нормал ҳолатга нисбатан камлиги (кучсизлиги) ни билдиради (*қорамтир*, *кўкиш* каби).

Сифатларни такрорлаш орқали (такрорий сўз сифатида қўллаш билан) айни бир предметнинг белгиси кучайтирилмайди. Масалан, *катта-катта иморат* деганда бир иморатнинг жуда катталиги эмас, аввало, унинг бирдан ортиқлиги ифодаланади. Бу ҳодисани яна шунда ҳам аниқ кўриш

⁴ Қаранг: А. Кайдаров, *Парные слова в современном уйгурском языке*, Алма-Ата, 1958, стр. 127; Е. И. Убрятова, *Удвоение основы слова в якутском языке*, „Вопросы грамматки“, сб. статей к 75-летию академика И. И. Мещанинова, М. — Л., 1960, стр. 213.

Р. А. Аганиннинг кўрсатишича, турк тилида такрорий сифатларнинг асосий функцияси кўпликни ифодалашдир. Қаранг: Р. А. Аганин, *юқорида кўрсатилган асар*, 104-бет.

мумкинки, агар предмет битта бўлса, унинг аниқловчиси бўлиб келган сифат такрор ҳолда қўлланмайди (якка предметларга нисбатан такрорий сифат аниқловчи бўлиб кела олмайди). Масалан, *чақалоқнинг жажжжи-жажжжи оёқлари* дейиш мумкин, лекин *чақалоқнинг думалоқ-думалоқ боши* дейилмайди (*думалоққина боши*, *дум-думалоқ боши* дейилади). Чунки бош битта. Шунинг ўзиёқ сифатларнинг такрорланиши кўплик тушунчаси билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Бу ўринда яна шуни ҳам айтиш керакки, такрорий сифатлар ҳам белгидаги ортиқликни ифодаловчи формалар қабул қилиши мумкин: *қоп-қора-қоп-қора кўзлари*, *оппоқ-оппоқ пахталар* каби.

Предметнинг бирдан ортиқлиги (кўплиги) *-лар* аффикси орқали ҳам ифодаланади. Лекин кўпликнинг *-лар* аффикси ёрдамида ифодаланиши билан аниқловчи вазифасидаги сифатни такрор ҳолда қўллаш орқали ифодаланишида маълум фарқ бор. Отларга *-лар* аффиксини қўшиш орқали фақат кўплик маъноси ифодаланади, шу кўплик маъносига қўшимча маъно ифодаланмайди. Аниқловчи вазифасидаги сифат такрорий ҳолда қўлланганда эса предметнинг бирдан ортиқлиги ифодаланиши билан бирга шу предметларнинг белгиси алоҳида-алоҳида таъкидланади.

Такрорий сифатларнинг кўплик маъносини ифодалаши улар феълга боғланиб келганда (ҳол вазифасида келганда) жуда очиқ кўринади.

Феъллар кўплик, такрорийлик маъносини ифодаловчи формага эга эмас (феълга қўшилиб келган *-лар* аффикси эса ҳаракатнинг эмас, балки субъектнинг кўплигини билдиради). Шунинг учун ҳам феъл ифодалаган ҳаракатнинг такрорий (бир неча бор) бўлганлигини ифодалаш учун, кўп ҳолларда, ҳол вазифасида келган сифат такрорланади. Масалан, *қаттиқ гапирдилар*, *қаттиқ гапирди* деганда ҳаракатнинг кўплиги (такрорийлиги) ифодаланмайди. *Қаттиқ-қаттиқ гапирди* деганда эса ҳаракатнинг шу ҳолатда бир неча бор такрорланганлиги ифодаланади.

Сифат такрорий ҳолда қўлланганда, аниқланмиш вазифасидаги сўз кўплик формасида бўлиши ҳам мумкин, бирлик формасида бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Журналда қизиқ-қизиқ ҳикоялар*, *докторларнинг*, *ўқитувчиларнинг маслаҳатлари босилади* (С. Зуннунова).

*Бажарди тиришиб турли-турли иш
У қўлга олмаган қолмади ҳунар.*

(Ойбек).

Лекин бундай ҳолда аниқланмишнинг кўплик аффиксини қабул қилиш ёки қилмаслиги кўплик маъносига қисман бўлса ҳам таъсир этади. Такрорий сифат аниқлаб келган сўз кўплик формасида бўлганда, шу сўз (аниқланмиш) ифодалаган предмет бирлик формада келгандагига нисбатан кўпроқ бўлади. Масалан, *юзида дона-дона холи бор* деганда ҳам холнинг бирдан ортиқлиги ифодаланади. Лекин *юзида дона-дона холлари бор* дейилса, холнинг миқдори яна ортади⁵.

Содда сифатлар гапда кесим вазифасида кела олади. Кесим вазифасида келган сифат такрор ҳолда қўлланиб, ўзи аниқлаб келаётган сўз (эга)нинг кўплигини билдирса, такрорий сифат ҳисобланаверади: *Дарҳақиқат, ҳар қайси фарзанднинг фазилати, қилиғи, унинг оиладаги ўрни бошқа-бошқа бўлар экан* (Нурмат Мақсудий). Лекин баъзи ҳолларда кесим вазифасида келган сифатнинг ўзи мустақил гап ҳосил қилади. Унинг аниқланмиши бўлмайди, фақат тасдиқ маъноси ифодаланади. Бундай ҳолларда сифат такрор ҳолда қўлланиши мумкин. Лекин такрорий сўз (такрорий сифат) ҳосил бўлмайди. Мисоллар: *Рост, рост... Чиндан ҳам шу замоннинг авлиёси деса бўлади сизни* (Н. Сафаров). *Зарарсиз, зарарсиз. Пулингиз бўлмаса, кейин берарсиз, суришиб кетармиз* (Уйғун). *Дуруст, дуруст. Аслида-ку қораловчибоп одамсиз-ку, ..* (Н. Сафаров).

Ёзувда сифатларнинг ана шундай такрори кўп ҳолларда дефис билан ёзилмоқда. Бир мисол:

— *Бугун бари бир мажлисни тугатмаймиз. Шунинг учун Музаффар аканинг таклифига қўшиламан.*

— *Тўғри-тўғри...* (Уйғун). Лекин буларда такрорланган сўз ўртасидаги пауза такрорий сифатлардагига нисбатан узун бўлади, кўплик маъноси бўлмайди, шунинг учун ҳам улар такрорий сифатлардан фарқли ҳолда вергул орқали (*тўғри, тўғри* каби) ёзилиши керак.

Туркий тилларда *катта-катта, қизил-қизил, ширин-ширин* каби такрорий сифатлар билан бирга *кап-катта, қип-қизил, сап-сарик* каби интенсификация формалар ҳам қўлланади. Булар, одатда, тўла бўлмаган такрор („частичный повтор“, „усеченный повтор“⁶) ёки сифатларнинг биринчи бўғинини

⁵ Шунга кўра, А. Кайдаровнинг „бундай ҳолларда *-лар* аффикси фақатгина формал кўрсаткич ҳисобланади, кўплик маъноси эса *-лар* аффиксини бўлмаса ҳам ифодаланаверади“ деган фикрига қўшилиш қийин. Қаранг: А. К а й д а р о в, юқорида кўрсатилган асар, 97-бет.

⁶ Қаранг: Р. А. А г а н и н, юқорида кўрсатилган асар, 61-бет; А. К а й д а р о в, кўрсатилган асар, 70-бет.

такрорлаш орқали ҳосил қилинган интенсив форма⁷ деб қаралади.

Н. К. Дмитриевнинг тахминича, *қип-қизил, сап-сарик, кўм-кўк* кабилар *қизил-қизил, сарик-сарик, кўк-кўк* каби тўла такрордан (яъни такрорий сифатлардан) келиб чиққан⁸. Лекин тил фактлари бу форманинг такрорий сифатлардан келиб чиққанлигини тасдиқламайди. Бунинг асосий далили сифатида шунга айтиш мумкинки, такрорий сифатлар ҳамма вақт кўплик маъносини ифодамайди. Улар белгини кучайтирмайди (бу ҳақда юқорида гапирилди). Интенсив формада (*қип-қизил, дум-думалоқ* кабиларда) эса ҳеч вақт кўплик маъноси ифодаланмайди, балки ҳамма вақт белги кучайтирилади. Агар интенсив форма такрорий сифатдан келиб чиққанда эди, у такрорий сифатларга хос маъноларга эга бўлиши керак эди. Ҳозирги ўзбек тили фактларигина эмас, ҳатто, тарихий фактлар ҳам интенсив форманинг такрорий сифатларга хос маъноларни ифодалаганлигини кўрсатмайди.

Бундан ташқари, ўзбек тилида такрорий сифатлар жуда кўп. Аммо интенсив формага эга бўлган сифатлар эса унга нисбатан жуда оз. Бошқача қилиб айтганда, такрорий сўз ҳолида қўлланувчи сифатларнинг ҳаммаси ҳам интенсив формага эга бўлавермайди. Масалан, *баланд* ва *узун* сифатлари такрорий сўз ҳолида қўлланади (*баланд-баланд иморат, узун-узун кўчалар* каби). Лекин булар интенсив формага эга эмас, яъни *баб-баланд, уп-узун* тарзида қўлланмайди. Бу сифатлар ҳам орттирма даражага эга бўлиши мумкин. Лекин уларнинг орттирма даражаси *жуда, энг* сўзлари ёрдамида ифодаланмайди (*энг баланд, жуда узун* каби).

Интенсив форма сифатларнинг биринчи бўғинини такрорлаш орқали ҳосил қилинади дейиш ҳам тўғри эмас. Чунки фақат кўп бўғинли сифатларгина эмас, балки бир бўғинли сифатлар ҳам интенсив формага эга: *кўм-кўк, оппоқ (оп-оқ), типпа-тик* каби.

Бу ўринда биз интенсив форма ҳақида шуларни айтиш билан чегараланамиз. Бу форманинг қандай ҳолатдан келиб чиққанлиги ва нима учун барча сифатлар шу формага эга эмаслигини аниқлаш махсус текширишни талаб этади.

Такрорий сонлар

Такрорий сонлар, асосан, sanoқ сон, dona сон ва тақсим сонларда учрайди. От ва сифат туркумига нисбатан сон туркумида такрорий сўзлар жуда кам.

⁷ Қаранг: „Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, 1957, 348-бет.

⁸ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1948, стр. 85.

Такрорий сонларнинг маъноси уларнинг қандай сон туридан ясалганига қараб турлича бўлади.

Саноқ сонларда *минг* ва *миллион* сўзларининг такрорий сўз сифатида қўлланиши кўпроқ учрайди. Бу сўзлар такрор ҳолда қўлланганда, ноаниқ миқдор (шу сўзлар ифодалаган миқдорнинг ноаниқ кўплиги) ифодаланади. Мисол:

*Этакни тўлдириб минг-минг теримчи,
Тўкишга шошилар хирмонга, оқ йўл (газета).*

*Миллион-миллион ҳинд ва мусулмон
Қора бўрон қувган сингари —
Кўчадилар рўбарў томон
Қон ва кўз ёш ўтган йўллари
(Ойбек).*

Минг-минг бир неча минг, *миллион-миллион* бир неча миллион деган маъно билдиради. Лекин *бир неча минг* дегандагига нисбатан *минг-минг* деганда маъно кучаяди. Такрор ҳолда қўлланган *минг-минг*, *миллион-миллион* сўзлари *-лаб* аффиксини қабул қилиши мумкин. Бунда *-лаб* аффикси, кўпинча, иккинчи компонентга қўшилади. Мисол: *Мирзачўлни обод қилиш учун кўчиб келган минг-минг-лаб колхозчилар учун янги уйлар қуришда қатнашади* (Мумтоз Муҳамедов).

Бир сўзи такрор ҳолда қўлланганда, равишга кўчади ва феълга боғланиб келади. Мисол: *У касбдошларини бир-бир кўздан кечира бошлади* (Ойбек).

Дона сонлар такрор ҳолда қўлланганда, феълга боғланиб келади. Мисол: *Бир оздан сўнг битта-битта салом бериб, активлар кириб кела бошладилар* (Парда Турсун). *Йигитлар бешта-бешта бўлиб олиб, ишни бошладилар* (газета).

Тақсим сонлар такрор ҳолда қўлланганда дона сон қўшимчаси (*-та*) иккала сўзга, чиқиш келишиги қўшимчаси (*-дан*) кейинги сўзга қўшилади. Такрор қўлланган тақсим сонларда ҳам тақсим сонларга хос маъно сақланади: *Учта-учтадан, ўнта-ўнтадан* каби.

Такрорий олмошлар

Такрорий олмошлар олмош турларидан, кўрсатиш олмоши, сўроқ олмоши, белгилаш олмоши ва ўзлик олмошларида учрайди.

Шу, ўша олмошлари такрорий сўз сифатида қўлланганда, шундан бери, ўшандан бери, (ҳали ҳам) шундай, (ҳали ҳам)

ўшандай деган маънолар ифодаланади. Мисол: *Шу-шу у томонларга бормай қўйди* (газета). *Абдукарим ямоққа жин ҳам ургани йўқ. Ҳали ҳам ўша-ўша* (Саид Аҳмад).

Мана олмоши такрорий сўз сифатида қўлланганда, ҳаракатнинг яқин фурсатда амалга ошиши („ҳозир“ деган маъно) ифодаланади. Мисол: *Танклар танк қирувчи жангчиларнинг окопига яқинлашмоқда. Мана-мана* уларни окопда *эзиб ташлайди* (Шуҳрат).

Ким, нима сўроқ олмошлари такрорий сўз сифатида қўлланганда, кўплик маъноси ифодаланади. Мисол:

— *Бола-чақалар нима бўлади?...*

— *Ким-кимсизлар?* (Парда Турсун)

Қанча, не сўроқ олмошлари такрорий сўз сифатида қўлланганда ҳам кўплик маъноси ифодаланади ва маъно кучайтирилади. Лекин сўроқ маъноси бўлмайди. Мисол: *Қелини мактабга директор. Қанча-қанча* болаларга *илм беради* (С. Зунунова). *Оҳ, дўстларинг қанча-қанча* кўплигини билсанг *эди* (Ш. Рашидов).

Буралиб ўтишар не-не тиниқ қиз,

Бири жомакорда, бири жилвакор

(Миртемир).

Биргалик олмоши жуфт сўз ҳолида қўлланганда, маъно кучаяди. Мисол: *Элмурод билан қандай танишганини, аввал онасидан яшириб юрганларини, ..., ҳамма-ҳаммасини завқ билан ҳикоя қилиб берди* (Шуҳрат).

Жуфт олмошлар олмош турларидан ана шу кўрсатиб ўтилганлардагина учрайди⁹.

Такрорий феъллар

Феъллар, асосан, *-б (-иб)* ва *-а, -й* аффиксли равишдош формасида такрорий сўз сифатида қўллана олади. Такрорий равишдошлар ҳаракатнинг давомлигини, такрорийлигини билдиради. Мисоллар: *Саратоннинг оловида меҳнат қи-*

⁹ *Манман* сўзи ҳозирги вақтда ёзувда гоҳ такрорий сўз каби (*манман* шаклида), гоҳ содда сўз каби (*манчан* шаклида) ёзилмоқда. Мисол: *Ман-ман* деган қизлар *севса арзийди* (Уйғун).

Манман деган *ёвларни қувган,*

Боболаринг тарихда мудом.

(Ойбек)

Ташқи кўринишдан бу сўз *ман(мен)* олмошининг такрорига ўхшайди. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Бунда сўз битта, яъни *манман* сўзида биринчи *ман* биринчи шахс кишилик олмоши бўлиб, кейинги *ман* кесимлик аффиксидир. Шунга кўра, *манман* сўзи дефиссиз (қўшиб) ёзилиши керак.

ла-қила ёшликдан чиниққани учун чол унча терламас эди ҳам (Ойбек). *Ҳа, балли, дарс қила-қила эслари кетди* (С. Зуннунова). *Колхозчилар унинг овқатини мақтаб-мақтаб ейишади* (Ҳаким Назир).

Етакчи + кўмакчи типдаги феъл конструкцияларида конструкциянинг етакчи ёки кўмакчи қисми такрор ҳолда қўлланиши мумкин. Лекин иккала ҳолатда ҳам такрорланган сўз равишдош формасида бўлади. Мисоллар: *Турди хаёлга толган ва юзлари борган сари ўзгарар, ҳар хил хаёлларга бориб сесканиб-сесканиб қўяди* (Ҳусайн Шамс). *Афанди ҳам дунёга келганидан буён этикни биринчи кўриши экан, ўйлаб туриб-туриб жавоб берди* („Афанди латифалари“).

Баъзи такрорий феълларнинг биринчи компоненти -а аффиксли равишдош формасида, иккинчи компоненти -гунча аффиксли равишдош формасида бўлади. Лекин бундай такрорий феъллар кам сўзлар доирасида (асосан, *бормоқ, келмоқ, кетмоқ, ўлмоқ* феъллари доирасида) учрайди. Бунда асосий феъл ифодалаган ҳаракатнинг равишдош формасидаги такрорий феъл ифодалаган ҳаракат амалга ошгунга қадар, шу ҳаракат давомида бажарилиши ифодаланади. Мисоллар: *Улар бора-боргунча сўзлашиб кетишди* (Ёқубжон Шукуров). *Шундай жиянингизни менга илингангиз учун сиздан ўла-ўлгунча хурсандман* (С. Абдулла). *Митянинг таклифи ўзининг ҳам кела-келгунча ўйлаб келган фикрларига мос эди* (Мумтоз Муҳамедов).

Биринчи шахс истак майли формасидаги феъл такрорий сўз сифатида *деб* тўлиқсиз феъли билан қўлланади. Бунда ҳаракатнинг амалга ошишига (кутилган даражага етишига) жуда оз қолганлиги ифодаланади. Мисоллар: *Кун ботай-ботай деб қолган* (Саид Аҳмад). *Атрофда баланд тоғлар қад кўтарган, уларнинг қорли чўққилари зангори осмонга тегай-тегай деб турар эди* (О. Ёқубов)¹⁰.

¹⁰ А. Кайдаров *тегай-тегай деб, ботай-ботай деб* кабилардаги *тегай-тегай, ботай-ботай* формасини равишдош *деб* қарайди. Лекин булар шакл жиҳатдан -й аффиксли равишдошга ўхшаса ҳам, аслида биринчи шахс истак майли формасидир. Бунинг исботи шуки, биринчидан, такрорланган феъл *деб* тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланганда, ҳеч вақт -а аффикси билан ясалган равишдош формасида бўлмайди. Демак, -й аффикси билан ясалган равишдош ҳам *деб* тўлиқсиз феъли билан бирга такрорий сўз сифатида қўлланмайди. Иккинчидан, унли билан тугаган сўзга -й, ундош билан тугаган сўзга -а аффикси қўшилади. Биринчи шахс истак майлида эса иккала ҳолатда ҳам -й аффикси қўшилади. Фақат ундошларга қўшилганда унинг олдидан бир -а унлиси орттирилади. *Тегай-*

Феълнинг шахс-сон, замон билан тусланган формаси такрор (кетма-кет) қўлланса ҳам, лекин такрорий сўз (такрорий феъл) ҳосил бўлмайди, балки у оддий такрор ҳисобланади. Мисоллар: *Тушундик, тушундик деган аёлларнинг товуши эшитилди* (Парда Турсун). *Лекин ўйладим, ўйладим-у, қаерда кўрганлигимни ҳеч эслай олмадим* (Нурмат Мақсудий). *Қўрқма, қўрқма, — деб такрорлади Арслон ака* (Ёқубжон Шукуров).

Иккинчи шахс буйруқ майли формасидаги феъл такрор ҳолда қўлланганда, от маъносида бўлса, такрорий сўз ҳисобланади. Мисоллар: *Одамлар кўтар-кўтар билан овра* (Ҳаким Назир). *Ҳозир ҳам бир-бирини итар-итар қилиб атир-упа харид қилаётган кишилар олдидан кўнгли алланечук бўлиб ўтиб кетди* („Ўзбекистон хотин-қизлари“ журнали).

Агар иккинчи шахс буйруқ майли формасида такрор қўлланган сўз феъл маъносида бўлса, такрорий сўз ҳосил бўлмайди. Шунинг учун улар вергул орқали ёзилиши керак.

Такрорий равишлар

Равишлар феълнинг белгисини билдиради. Такрорий равишлар ҳам феълнинг белгисини билдиради. Лекин равишлар такрорий сўз сифатида қўлланганда, шу равишнинг лексик маъносига қўшимча маънолар ҳам ифодаланади.

Такрорий равишларнинг кўпчилиги ўзи боғланиб келган феълдаги ҳаракатнинг бир неча марта, такрор-такрор бўлишини билдиради. Мисоллар: *Баъзи-баъзида қушлардан кўрқмаган катта балиқлар кўкка сакрар, кумуш ранг тангачаларини ҳавода ялтиратиб, яна сувга шўнғирдилар* (О. Ёқубов). *Уни Москва ишчиларининг қайта-қайта такрорланган иш ташлашлари, забастовкалари қутқариб қолди* (И. Раҳим). *Кўргали тез-тез, Ҳабибий, ташнаю зоринг сенинг* (Ҳабибий). Бунда ҳаракатнинг бирдан ортиқ такрорланганлиги ифодаланиши билан бирга унинг неча марта такрорланганлиги ноаниқ бўлади. Ҳаракат бирдан ортиқ такрорланганда, неча марта такрорланганлиги аниқ бўлса, ҳаракатнинг белгисини билдириб келган равиш такрор ҳолда қўлланса ҳам, такрорий равиш ҳосил бўлмайди. Мисол: *Афанди яхмалакда кетаётган эди, бир ни-*

тегай формасидаги *-(а) й* ҳам биринчи шахс истак майли формаси. Учинчидан, равишдош такрорланганда, ҳаракатнинг давомлилиги ифодаланса, биринчи шахс истак майли такрорланганда, ҳаракатнинг бажарилишига сал қолганлик ифодаланади. Қиёсланг: *ишлай-ишлай чарчади, тегай-тегай деб турибди*.

шаброқ жойда тойилиб йиқилди. Ўрнидан турган эди, **яна, яна йиқилди** („Афанди латифалари“). Бу мисолда **яна** сўзи икки марта қўллангани билан такрорий сўз ҳосил бўлгани йўқ, балки у шу сўзнинг оддий такрори ҳисобланади.

Баъзи равишлар такрорий сўз ҳолида қўлланганда, шу сўзнинг маъноси кучаяди. Бунда такрорийлик маъноси бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Мисоллар: **Ойқиз эса саҳар-саҳардаёқ уйдан чиқиб кетган эди** (Ш. Рашидов). **Алиқул ёмғирда ивиган ва ваҳимага тушган кишининг сўзларини зўрға-зўрға тушунди** (Ш. Рашидов). Бу йўлдан **зинҳор-зинҳор тойма, йилдан йилга пахтани кўпайтиравер** (Ойбек).

Равишларни такрор ҳолда қўллаш билан баъзи юкламалар ёки аффиксларга хос маънолар ифодаланиши мумкин. Мисоллар: **Ўртоқ Ҳожибековнинг ғайратлари орқасида колхозимиз энди-энди оёққа туряпти** (С. Анорбоев). **Бу ерда бўзчининг сиқиб сувини ичган неча-неча вофурушу саррофлар ўтган, Мўмин вофуруш, Миртолиб сарроф деганларни маҳалланинг қариялари ҳали-ҳали билади** (Асқад Мухтор). **Биринчи бор ҳомилалик нашъасини туйган, ой-куним яқин қолган кунлар сира-сира эсимдан чиқмайди** (Саид Аҳмад). Келтирилган мисоллардаги **энди-энди, ҳали-ҳали, сира-сира** такрорий равишларини **эндигина, ҳали ҳам (ҳалигача), сира ҳам** тарзида қўллаш мумкин. Албатта, бунда маъно оттенкасида, қисман бўлсада, ўзгариш бўлади. Аффикс ёки юкламалар билан қўллангандагига нисбатан такрорий сўз ҳолида қўлланганда маъно кучлироқ ифодаланади. Лекин асосий маъно иккала ҳолатда ҳам бир хил.

Баъзи такрорий равишлар бирор ҳаракат-ҳолат ёки воқеа-ҳодисанинг маълум вақт давомида, маълум вақт ўтиши билан юзага келишини билдиради. Мисол: **Қассобдан текин қолган мулк унга Қудратиллаҳўжа вофуруш билан яқинлашишга, кейин-кейин унга гумашта бўлиб олишга имкон берди** (Асқад Мухтор).

Такрорий тақлидий сўзлар

Такрорий тақлидий сўзлар шу тақлид қилинаётган нарса ёки ҳаракатнинг кўплигини билдиради. Мисоллар: **Қўшчи югуриб келиб уни бўйнидан қучоқлаб олди, ўз ҳолига ўзи ачиниб, хўрлиги келиб хўнг-хўнг йиғлади** (М. Исмоилий). **Кимлардир ғўнғир-ғўнғир гаплашиб ташқаридан залга кириб келишди** (Парда Турсун). **Робия хола бо-**

шини чайқади, лаблари пир-пир учди (Н. Сафаров). *Дағ-дағ титраганимдан тилим гапга айланмай қолди.* (Ғайратий).

Шуниси характерлики, бирор бирикма ёки гап ичида такрорий сўз ҳолида қўлланган такрорий сўзларни якка сўз ҳолида (такрорламай) қўллаш кўп ўринларда мумкин бўлмайди. Масалан, *ғир-ғир шабада, қалт-қалт титрамоқ, юм-юм йиғламоқ, қиқир-қиқир кулмоқ, чилп-чилп лой, диканг-диканг ўйнамоқ* кабиларни *ғир шабада, қалт титрамоқ, юм йиғламоқ, қиқир кулмоқ, чилп лой, диканг ўйнамоқ* каби қўллаб бўлмайди.

Айнан бир тақлидий сўз *этмоқ* ёрдамчи феъли билан такрор ҳолда қўлланиши ҳам мумкин, якка ҳолда (такрорланмай) қўлланиши ҳам мумкин. Лекин бундай қўлланиш икки хил ҳолатга нисбатан бўлади. Шунинг учун такрор қўлланган ҳолатини якка ҳолда қўллаш ва якка ҳолда қўлланганини такрор ҳолда қўллаш мумкин бўлмайди. Қиёсланг: *У ялт этиб қаради. Унинг ялт-ялт этиб турган кўзлари.* Биринчи мисолдаги *ялт этиб* (қаради) ўрнида *ялт-ялт этиб* (қаради) шаклини қўллаш мумкин бўлмаганидек, иккинчи мисолда ҳам *ялт-ялт этиб* (турган...) ўрнида *ялт этиб* (турган) шаклини қўллаб бўлмайди.

Сўзни такрорлаш орқали янги сўз ясаш ҳодисаси ҳозирги ўзбек тилида йўқ ҳодиса. Лекин, жуда оз миқдорда бўлса ҳам, шундай йўл билан ясалган сўзлар бор. Бундай сўзларнинг кўпчилиги тақлидий сўзларни такрорлаш орқали ҳосил қилинган. Тақлидий сўзларни такрорлаш орқали ҳосил қилинган сўзлар от ва сифат туркумида учрайди. Масалан, *пақ-пақ* — болалар ўйинининг бир турининг номи; *пақ-пақ ўрик* — ўрикнинг бир тури; *чак-чак* — овқатнинг бир тури ва бошқалар¹¹.

Тақлидий сўзларнинг такроридан ҳосил бўлган бундай сўзлар маъно жиҳатдан ҳам, талаффуз жиҳатдан ҳам бир сўз (содда сўз) ҳолига келган бўлади. Масалан, улар такрорий сўзлар каби кўплик, давомлилик маъноларини эмас, балки бутунлай янги тушунчани ифодалайди. Шунингдек, бир урғуга бўйсунди (урғу охирги бўғинда бўлади). Шунга кўра, уларни дефис орқали эмас, балки қўшиб ёзиш ҳар жиҳатдан тўғри бўлади: *пақпақ, чакчак* каби.

Ўзбек тилида баъзи такрорий тақлидий сўзларга сўз ясовчи аффикслар қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилинади.

¹¹ Ўзакни такрорлаш орқали янги сўз ясаши А. Ғ. Ғуломовнинг „Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида“ номли мақоласида яхши баён этилган. Қаранг: „А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари“, биринчи китоб, Тошкент, 1949, 48—49-бетлар.

пир-пир + а — пирпирамоқ, шар-шар + ак — шаршарак, чақ-чақ + лаш — чақчақлашмоқ каби. Бундай сўзлар ҳам дефиссиз, қўшиб ёзилиши керак.

Шу ишнинг жуфт сўзлар баҳсида бир-бирига яқин маъноли сўзлар жуфтлашганда умумлаштириш, жамлик маъноси ифодаланиши айtilган эди. *Шалдир-шулдур, ялт-юлт, тақ-туқ, шапир-шупур* каби тақлидий сўзларнинг компонентлари ҳам бир-бирига яқин бўлган товуш ёки „образ“ни билдиради. Шунинг учун ҳам буларда умумлаштириш маъноси бор. Масалан, *тақ-туқ* деганда фақат *тақ* ва *туқ* товушларигина эмас, балки шунга яқин бўлган товушлар ҳам ифодаланади. Такрорий сўзлар бундай хусусиятга эга эмас.

Ҳозирги ўзбек тилида *шатир-шутур, тапир-тупур, тақ-туқ, ялт-юлт, шалдир-шулдур* каби тақлидий сўзлар жуда кўп учрайди. Туркий тилларга оид адабиётларнинг кўпчилигида бу типдаги тақлидий сўзлар такрорий сўзлар қаторига киритилади¹². Лекин буларни ўз хусусиятларига кўра, такрорий сўзлар (такрорий тақлидий сўзлар) қаторига киритиб бўлмайди. Чунки такрорий сўзларнинг иккала компоненти фонетик ва морфологик жиҳатдан бир хил бўлади. Келтирилган типдаги сўзларда айнан бир сўз такрорланаётгани йўқ. Масалан, *тақ-туқ, ялт-юлт* сўзларида унинг таркибидаги иккала сўз ҳам айнан бир ҳодисага тақлид қилинаётгандай, унинг иккинчиси биринчисининг фонетик вариантыдайд кўринади. Ҳақиқатда эса унинг таркибидаги ҳар бир сўз алоҳида ҳолатга (товуш ёки образга) тақлидни билдиради. Масалан, *тақ-туқ* сўзидаги *тақ* бошқа товушга, *туқ* бошқа товушга тақлидни билдиради. Тўғри, *тақ* ва *туқ* товушлари бир-бирига яқин, лекин бир хил эмас. *Тақ-туқ, ялт-юлт, шитир-шутур* кабилар ўз хусусиятлари билан жуфт сўзлар қаторига киради. Буни шу сўзларнинг маъноси билан ҳам исботлаш мумкин.

-ба ва **-ма** элементлари ёрдамида боғланган сўзлар

Ҳозирги ўзбек тилида **-ба**, **-ма** элементлари икки сўзни ўзаро боғлаш учун жуда кенг қўлланади. Масалан, *ранг-баранг, дамба-дам, кетма-кет, бетма-бет, далама-дала, уйма-уй, йўлма-йўл* ва бошқалар. **-ба** ва **-ма** элементлари

¹² Қаранг: А. Кайдаров, юқорида кўрсатилган асар, 99—100-бетлар; Ж. Ш. Шукуров, Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955, 58-бет; А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 339—340.

ёрдамида боғланган юқоридаги типдаги ҳодисалар туркий тилларнинг кўпчилигида учрайди. Улар, одатда, жуфт ёки такрорий сўзлар қаторига киритилади¹³. Лекин булар жуфт ва такрорий сўзларга хос белгиларга эга эмас¹⁴.

-ба ва -ма элементлари аслида форс-тожик тилларига хосдир (тожик тилида булар боғловчилар деб қаралади)¹⁵. Ўзбек тилида аввал шу элементлар ёрдамида ясалган форс-тожик тилларига хос бирикмаларгина қўлланган деб қаралиши керак. Кейинчалик -ба ва -ма элементлари ёрдамида ўзбек тилига оид сўзлардан ҳам бирикма¹⁶ ҳосил қилина бошлаган бўлиши керак¹⁷.

Тожик тилида сўзларни ўзаро боғлаш учун -ба, -ма элементларидан ташқари, *о, то, дар* каби боғловчилари ҳам қўлланади. Ўзбек тилига *дам-бадам* типда ясалган бирикмалар билан бирга *о, дар* боғловчилари ёрдамида ясалган *ранго-ранг, пайдар-пай* каби бир-икки сўз ўтган. Лекин *о, дар* боғловчилари ўзбек тилида -ма элементи каби активлашмаган. Улар шу сўзлар (*ранго-ранг, пайдар-пай* каби бир-икки сўз) таркибидагина мавжуд бўлиб, ҳатто, ўзбек тили нуқтаи назаридан ясовчи ёки боғловчи деб қаралмайди.

Ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўзларнинг компонентлари ҳеч қандай боғловчи элементсиз бириккан бўлади, яъни ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўзларнинг ташкил топшида бирор аффикс ёки боғловчилар қатнашмайди. Сўзларнинг бирор аффикс ёки боғловчилар ёрдамида боғланишидан жуфт ёки такрорий сўз ҳосил бўлмайди. Шунга кўра, *ранг-баранг, кўчама-кўча, бетма-бет* кабиларда икки сўз -ба, -ма элементлари ёрдамида боғланган экан, ўз-ўзидан, уларни жуфт ёки такрорий сўзлар қаторига киритиш тўғри бўлмайди. Шунингдек, икки сўзни боғловчи элемент (-ма элементи) бўлгани ҳолда улар ўртасида яна дефис қўллаш тамомила ортиқчадир (лекин бу ўринда биз ҳам мавжуд

¹³ Қаранг: А. К а й д а р о в, юқорида кўрсатилган асар, 75–76-бетлар.

¹⁴ Проф. А. Ғ. Ғуломов ўзининг „Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида“ номли мақоласида жуфт сўзлар ҳақида гапирганда ҳам, такрорий сўзлар ҳақида гапирганда ҳам *ранг-баранг, кетма-кет* типдаги ясаиш ҳақида ҳеч нарса демайди. Демак, у бу типдаги ясаишни жуфт сўз ҳам, такрорий сўз ҳам ҳисобламайди.

¹⁵ Қаранг: „Таджикско-русский словарь“, под ред. Е. Э. Бергельса, М., 1954, стр. 539.

¹⁶ „Бирикма“ деганда сўз бирикмаси эмас, балки, -ба ва -ма элементлари ёрдамида боғланган *уйма-уй, томма-том* каби боғланишлар назарда тутилади.

¹⁷ *Ранг-баранг, дам-бадам* каби бир-икки сўзни ҳисобга олмаганда, ҳозирги ўзбек тилида -ба элементи эмас, ҳамма вақт -ма элементи қўлланади.

имло қондасига амал қилган ҳолда, уларни дефис орқали ёзамиз)¹⁸.

-*ма* элементи икки сўзни ўзаро боғлаш учун хизмат қилса ҳам, лекин уларни ҳозирги ўзбек тилидаги боғловчилар қаторига киритиб бўлмайди. Чунки боғловчилар, биринчидан, турли маънога эга бўлган бошқа-бошқа сўзларни, сўз бирикмаси, хатто, гапларни бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади. -*ма* элементи эса айтиб берилган сўзнинг такрор ҳолатини боғлаш учун хизмат қилади. Иккинчидан, ўзбек тилида боғловчилар ёрдамида боғланган сўзлар ҳамма вақт ўз маъносини сақлайди ва гапнинг уюшиқ бўлаги ҳисобланади. Бунда шу сўзларнинг маъносига қўшимча маъно ифодаланмайди: *ака ва ука, дафтар ва қалам* каби. Айтиб берилган сўзнинг такрори -*ма* элементи ёрдамида боғланганда, шу сўзнинг маъносига қўшимча равишда турли маънолар ифодаланadi ва улар гапда бир бўлак вазифасида келади.

Ўзбек тилида -*ма* элементи ёрдамида боғланган сўзлар янги лексик маъно касб этиб, янги сўзга айланиши мумкин. Мисоллар: *Бу ер ўртоқ Холназаровга ёқди шекилли, анча очилиб,...* йўл билмасалар ҳам ашулаларга қўшилиб, *пойма-пой* бўлса ҳам, *аскияларга луқма ташлаб ўтирдилар* (С. Абдулла). ..., *бир-биримизга айтган илиқ-иссиқ гапларимизни сўзма-сўз эсладим* (Саид Аҳмад). Бу мисоллардаги *пойма-пой, сўзма-сўзлар* сўз ва *пой* сўзларидан фарқланувчи янги сўз ҳисобланади.

Икки сўзнинг -*ма* элементи ёрдамида боғланишидан янги сўз ҳосил бўлмай, шу сўзнинг маъносига қўшимча маънолар ифодаланган ҳолатларда, бу маънони -*ма* элементи ўрнида бошқа воситалар (аффикс ёки кўмакчиларни) қўллаш орқали ҳам ифодалаш мумкин. Мисоллар: *Бу команда тонгдаги хўрозлар қичқаришидай тезда бирини-бири илиб, оғизма-оғиз* мушоафанинг у бошигача ўтиб кетди (Шуҳрат). *Хотинлар бир-бирига гап бермасдан чувиллар, катта оқ пиёла қўлма-қўл айланарди* (С. Зуннунова). *Саида борганда, раис ҳамон ўшандай, сўрида оёғини осилтириб навбатма-навбат гапираётган икки кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирар эди* (А. Қаҳҳор). Келтирилган мисоллардаги -*ма* элементи ёрдамида боғланган *оғизма-оғиз, қўлма-қўл* ифодалаган маъно *оғиздан оғизга ўтиб, қўлдан қўлга ўтиб* тарзида ифодаланса

¹⁸ -*ма* элементи ҳамма вақт биринчи сўзга қўшилади. Лекин ҳозирги вақтда ёзувда -*ба* элементи баъзан биринчи сўзга, баъзан иккинчи сўзга қўшиб ёзилмоқда: *дамба-дам—дам-бадам, рангба-ранг—ранг-баранг* каби. Буларда ҳам -*ба* элементини ҳамма вақт биринчи сўзга қўшиб ёзган маъқул.

ҳам бўлади. *Навбатма-навбат* ифодалаган маънони эса *навбат билан* формасида ифодалаш мумкин.

Демак, *-ма* элементи ўзбек тилида баъзан келишикларга хос маънони ифодаласа, баъзан кўмакчиларга хос маънони ифодамайди. Лекин уни келишиклар қаторига ҳам, кўмакчилар қаторига ҳам киритиб бўлмайди. Келишик қўшимчалари ва кўмакчилар янги сўз ясай олмагани каби *-ма* элементи ҳам янги сўз ясай олмайди. *-ма* элементи ёрдамида сўзларнинг ўзаро боғланиши ўзбек тилига тожик тилининг таъсири натижасида пайдо бўлган алоҳида бир ҳодиса сифатида қаралиши керак.

ХУЛОСА

«Қўшма сўз» деганда бирдан ортиқ негиздан ташкил топган бир сўз тушунилади.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар уч хил усул билан ясалади.

1. Синтактик-лексик усул билан,
2. Синтактик-морфологик усул билан,
3. Морфологик усул билан.

Ҳозирги ўзбек тилидаги қўшма сўзларнинг асосий қисми синтактик-лексик усул билан ясалган (сўз бирикмаларидан келиб чиққан) қўшма сўзлардир.

Қўшма сўзнинг содда сўздан фарқи — содда сўзда негиз битта, қўшма сўзда эса негиз бирдан ортиқ бўлади. Аслида қўшма сўз бўлиб, бирор компоненти ҳозирги вақтда мустақил қўлланмайдиган (*кечқурун, шабнам* каби) сўзлар ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан содда сўз ҳисобланади.

Қўшма сўзнинг сўз бирикмасидан фарқи қуйидагилар: а) Қўшма сўз бирдан ортиқ ўзак-негиздан ташкил топади. Сўз бирикмаси эса бирдан ортиқ мустақил сўзнинг ўзаро грамматик алоқага киришувидан ҳосил бўлади; б) Қўшма сўзнинг компонентлари шу қўшма сўз доирасида ўз мустақиллигини йўқотади. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз ўз мустақил маъносини сақлайди; в) Қўшма сўз компонентлари ўртасида синтактик алоқа бўлмайди. Сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ўртасида синтактик алоқа бўлади; г) Қўшма сўз бир асосий урғуга бўйсунди. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз мустақил урғули бўлади.

Демак, қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик, грамматик ва фонетик белгилар асосга олинади.

Семантик белги. Қўшма сўзнинг компонентлари бир бутун ҳолда бир маъно (янги маъно) ифодалайди. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз ўз маъносини сақлайди.

Грамматик белги. Қўшма сўз компонентлари ўртасида синтактик алоқа бўлмайди. Сўз бирикмасини ҳосил қилган сўзлар ўртасида синтактик алоқа бўлади.

Фонетик белги. Қўшма сўз бир асосий урғуга бўйсунди. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади.

Бу уч белги ичида семантик ва грамматик белги асосий белги бўлиб, қўшма сўзни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик белгига нисбатан ҳам грамматик белги устун туради.

Қўшма сўзни сўз бирикмасидан фарқлашда имлони асосга элиш мутлақо нотўғри.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар барча сўз туркумларида учрайди, лекин бошқа сўз туркумларига нисбатан от ва сифат туркумида кўпроқ.

Қўшма отларнинг асосий қисми сўз бирикмаларидан келиб чиққан. Қўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлаш қўшма сифатларни сўз бирикмасидан фарқлашга нисбатан бирмунча осон.

Қўшма сифатларнинг ҳам асосий қисми сўз бирикмасидан келиб чиққан. Шунингдек, сифат туркумида сўз бирикмасидан қўшма сўзга ўтиш процессидаги ҳолатлар ҳам бор: *очиқ кўнгиш, қирра бурун* каби.

Охирги сўзи-ли аффиксини олган *уч қаватли, оқ соқолли, баланд бўйли* кабиларнинг ҳаммаси сўз бирикмаси ҳисобланади. Уларни қўшма сифатлар қаторига киритиш мутлақо мумкин эмас.

Сон туркумида «қўшма сўз» тушунчасига мос келадиган сўзлар йўқ. Шунга кўра, бирдан ортиқ сон(сўз)нинг бирикувидан ҳосил бўлган сон турларини «мураккаб сон» деб аташ тўғрироқ бўлади.

Олмош ва равиш туркумида қўшма сўзлар нисбатан оз учради.

Қўшма феъллар материал жиҳатдан икки хил кўринишга эга: от + феъл типиди ясалган қўшма феъллар; *қойил қолмоқ* каби ва феъл + феъл типиди ясалган қўшма феъллар: *сотиб олмоқ* каби.

Феъл + феъл типиди ясалган етакчи ва кўмакчи типиди *билиб олмоқ, айтиб кўрмоқ* каби конструкцияларни қўшма феъллар қаторига киритиш мумкин эмас.

Жуфт сўзлар ўзларига хос хусусиятлари билан қўшма сўзлардан фарқланади. Қўшма сўз ясаши сўз яшаш ҳодисаси бўла олади. Жуфт сўз ясаши эса сўз яшаш ҳодисаси бўла олмайди. Жуфт сўзлар турли грамматик маънолар ва стилистик оттенкаларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Жуфт сўзлар синоним, антоним ва бирор тўдага (турга) оид тушунчаларни ифодаловчи сўзлардан ясалади.

Компонентларининг мустақил маънога эга ёки эга эмаслигига кўра, жуфт сўзлар уч турга бўлинади: а) иккала ком-

поненти мустақил маънога эга бўлган жуфт сўзлар: *ота-она, бахт-саодат* каби; б) бир компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар: *бола-чақа, турқ-тароват* каби; в) иккала компоненти мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар: *икир-чикир, ади-бади* каби.

Жуфт сўзнинг ташкил топишида унинг биринчи компоненти ҳамма вақт мустақил маъноли сўз бўлади. Лекин жуфт сўзнинг биринчи компоненти сифатида қатнашган сўз тил тараққиёти процессида истеъмолдан чиқиб кетиши ва фақат шу жуфт сўз таркибидагина қўлланиши мумкин.

Агар жуфт сўзнинг иккинчи компоненти мустақил ҳолда қўлланмайдиган сўз бўлса, бу икки хил изоҳланади: 1) шу компонент аслида мустақил маъноли сўз бўлиб, ҳозирги вақтда истеъмолдан чиқиб кетган бўлади: *боф-роф* каби; 2) иккинчи компонент биринчи компонентни фонетик ўзгартиш орқали ҳосил қилинган бўлади: *чой-пой* каби.

Жуфт сўзлар, асосан, умумлаштириш, жамлик маъноларини ифодалайди.

Жуфт сўзнинг иккала компоненти бир сўз туркумига оид бўлади ва улар гапда бир бўлак вазифасида келади.

Жуфт сўзнинг иккала компоненти учун умумий бўлган аффикслар, асосан, жуфт сўзнинг иккинчи компонентига қўшилади. Бу ҳодиса, айниқса, форма ясовчи ва форма ўзгартувчи аффиксларнинг жуфт сўзга қўшилишида кўринади. Форма ясовчи ва форма ўзгартувчи аффикслар жуфт сўзнинг иккала компонентига алоҳида-алоҳида қўшилганда, жуфт сўзнинг компонентлари уюшиқ бўлакка айланади (жуфт сўз йўқолади). Қиёсланг: *оёқ-қўлини боғламоқ; оёғини, қўлини (оёғини ва қўлини) боғламоқ.*

Жуфт сўз компонентларининг тартибланишида (қайси бирининг олдин ва қайси бирининг кейин қўлланишида) уларнинг унли ёки ундош товуш билан бошланиши, шунингдек, неча бўғиндан ташкил топиши асосий роль ўйнамайди. Жуфт сўз компонентларининг тартиби шу компонентларнинг маъноси билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам жуфт сўз компонентларининг тартибланиши ҳақида умумий қоида чиқариб бўлмайди.

Такрорий сўзлар ҳам жуфт сўзлар каби икки компонентдан ташкил топади. Лекин такрорий сўзлар ўзларига хос хусусияти билан жуфт сўзлардан фарқланади. Жуфт сўзлар умумлаштириш, жамлик маъноларини ифодаласа, такрорий сўзлар, асосан, кўплик маъносини ифодалайди.

«Такрорий сўз» деганда ҳар қандай сўзнинг оддий такрори эмас, балки бир сўзнинг такрор ҳолда қўлланиши билан шу сўзнинг лексик маъносидан ташқари, маълум грам-

матик ёки стилистик оттенкаларни ифодаловчи *баланд-баланд* (иморат), *томир-томирига* (сингмоқ) каби лексик ва грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилувчи такрорлар тушунилади.

Такрорий сўзнинг иккала компоненти формал жиҳатдан бир хил кўринишга эга бўлади. Бирор грамматик форма такрорий сўзнинг иккинчи компонентига қўшилган бўлса ҳам, лекин у иккала компонентга хос бўлади. Масалан, *чок-чокидан* (сўкилмоқ) такрорий сўзининг иккинчи компонентига қўшилган эгалик ва келишик аффикси биринчи компонентга ҳам хосдир.

Айни бир сўз турли грамматик формада ёнма-ён қўлланган бўлса, такрорий сўз ҳисобланмайди. Масалан, *кундан кунга, йилдан йилга, кўндан кўп, яхшидан яхши* кабилар такрорий сўз эмас.

Сўзларнинг *-ба* ва *-ма* элементлари ёрдамида боғланиши аслида форс-тожик тилларига хос ҳодиса бўлиб, ўзбек тилида аввал шу элементлар ёрдамида ясалган форс-тожик тилларига хос бирикмаларгина бўлган. Кейинчалик бундай бирикмалар ўзбек тилига хос сўзлардан ҳам ҳосил қилина бошланган.

-ба ва *-ма* элементлари ёрдамида боғланган сўзларни ўзларига хос хусусиятларига кўра жуфт сўзлар қаторига ҳам, такрорий сўзлар қаторига ҳам киритиб бўлмайди.

Қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар имлоси ҳақида

Қўшма сўзлар имлоси ўзбек орфографиясида энг чалкаш ва тўла ҳал этилмаган масалалардан бўлиб келмоқда.

1956 йилда қабул қилинган «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» майдонга келгунга қадар ҳам қўшма сўзлар имлосида чалкашликлар бор эди. Проф. А. К. Боровковнинг кўрсатишича, бу чалкашликларнинг сабаби (асоси) қўшма сўзлар имлосида семантик принципни ортиқ даражада устун қўйишдадир¹. Бу фикр бошқа ўртоқлар томонидан ҳам қувватланади². Бу фикрни айтишда, асосан, О. Усмоновнинг 1949 йилда нашр этилган «Имло луғати» назарда тутилади.

О. Усмонов тузган «Имло луғати»да қўшма сўзлар имлосида семантик белгига асосланиб иш кўрилгани ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Бироқ унда от + феъл типига ясалган *қўл қўймоқ, тасдиқ этмоқ* каби ва феъл + феъл типига ясалган *ёзиб олмоқ, йқиб чиқмоқ* каби қўшма феъллардан бошқа қўшма сўзларнинг барча турларини қўшиб ёзиш тавсия этилади. «Семантик принципни суиистеъмол қилиш» деганда шуни назарда тутсалар керак.

Семантик белги икки хил ҳодисани—қўшма сўзлар билан сўз бирикмасини — ўзаро фарқлашда асосга олинади. Лекин қўшма сўзлар имлосида семантик белгигагина асосланиш мумкин бўлмайди. Қўшма сўзлар имлосида семантик белги асосга олинса, у ҳолда қўшма сўзларнинг барча турларини

¹ А. К. Боровков, К вопросам узбекской орфографии, «К вопросам узбекской орфографии и терминологии», Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1952, стр. 12—13.

² «Ҳозирги замон ўзбек тили», ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1957, 272—273-бетлар.

қўшиб ёзиш лозим бўлади. Чунки ҳар қандай қўшма сўз бир бутун маъно англатади.

«Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари»да, максимал қўшиб ёзишга қарама-қарши ҳолда, қўшма сўзларни максимал ажратиб ёзиш принципи олға сурилди: «Қўшма сўзлар имлосида диққатга сазовор бўлган энг муҳим масала шундан иборатки, қўшма сўзларни максимал даражада ажратиб ёзиш равон ўқишга (?), орфографиядаги бирликни таъминлашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам орфография қоидаларининг янги тўплами қўшма сўз ва сўз бирикмаларини (?) мумкин қадар ажратиб ёзиш принципига амал қилишни олға суради»³.

Бизнингча, қўшма сўзлар имлосида максимал ажратиб ёзиш принципига асосланиш ҳам тўғри бўлмаса керак. Қўшма сўзлар имлосида «максимал ажратиб ёзиш» ёки «максимал қўшиб ёзиш» каби умумий қоида (принцип)ларга асосланиб бўлмайди. Шундай умумий принципларга амал қилиш мумкин бўлганда, қўшма сўзларнинг имлоси жуда осон ҳал этилган бўлур эди. Бундай умумий «принцип»лардан бирига асосланиш эълон қилингани билан, амалда уни изчиллик билан татбиқ этиб бўлмайди. Қўшма сўзларни максимал қўшиб ёзиш принципи қанчалик чалкашлик туғдирса, максимал ажратиб ёзиш принципига асосланилганда ҳам чалкашлик ундан кам бўлмайди.

Орфография қоидаларининг янги тўпламида семантик белгини асосга олиш тўғри эмаслиги айтилади, лекин қоидаларнинг ўзи эса биринчи галда семантик белгидан бошланади. Масалан, қўшма сўзларнинг қуйидаги турларини қўшиб ёзиш кераклиги кўрсатилади: «Бир асосий урғу билан айтилдиган, бирор ёрдамчи урғуга нисбатан асосий урғу устун турадиган ва бир тушунчани билдирадиган сўзлар қўшиб ёзилади»⁴. 56-параграфнинг биринчи пунктида берилган қويدанинг ўзиёқ қўшма сўзларнинг барча турини қўшиб ёзиш кераклигини ўз-ўзидан эътироф этади. Чунки «бир тушунчани ифодалаш ва бир бош урғу билан айтилиш» қўшма сўзларнинг барча турига хос. Бу қоида алоҳида саналган кейинги пунктларнинг ҳаммасига ҳам, ҳатто, ажратиб ёзилдиган қўшма сўзлар учун берилган қоидаларга ҳам ёйилиб кетади.

Умуман, қўшма сўзлар имлосидаги асосий камчиликлар, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

³ «Қизил Ўзбекистон» газетаси. 12 апрель, 1956.

⁴ «Ҳозирги замон ўзбек тили», ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1957, 273-бет.

1. Қўшма сўзларни максимал ажратиб ёзиш принципи ҳам, шунингдек, максимал қўшиб ёзиш принципи ҳам ҳозирги ўзбек тили имлосида бир хилликни таъмин эта олмайди. Буларнинг ҳар биридан ўз ўрнида ва изчиллик билан фойдаланиш керак.

2. Берилган қоидаларни ўзбек тилидаги қўшма сўзларнинг барча турларига татбиқ этиб бўлмайди. Қўшма сўзларни қоидаларга киритиш имкониятидан тўла фойдаланилмаган. Масалан, сифат + от типидagi қўшма сифатлар учун қоида берилмаган. Натижада бу типдаги қўшма сўзлар гоҳ қўшиб, гоҳ ажратиб ёзилмоқда. Ҳатто, имло луғатининг ўзида ҳам шу нуқтада бир хиллик йўқ. Масалан, *чаласавод* сўзи қўшиб, *соф дил* сўзи ажратиб ёзилган: *бошяланг* сўзи қўшиб, *оёқ яланг* сўзи ажратиб ёзилган.

3. Қўшма сўзлар имлоси учун берилган қоидаларнинг баъзилари тўғри бўлмаганлиги учун матбуотда унга бўйсунмаслик ҳоллари учрамоқда. Бундай ҳолни, ҳатто, имло луғатининг ўзида ҳам кўриш мумкин. Масалан, қоидада иккинчи элементи *е, ё, ю, я* билан бошланган сўзларни ажратиб ёзиш кўрсатилади. Луғатда эса *болтаютар, бошяланг* сўзлари қўшиб ёзилган. Умуман, иккинчи компоненти *е, ё, ю, я* ҳарфлари билан бошланган қўшма сўзлар учун истисно беришни ортиқча деб биламиз. Қоидада *дугтор бўйин* ажратиб ёзилган, имло луғатида эса *қуш бўйин* қўшиб (*қушбўйин*) ёзилган ва ҳоказо. Бу ўринда орфографик қоидалари билан имло луғатининг бир китобда берилганини ҳам эслатиб ўтиш лозим (1956 йил нашр этилган «Имло луғати» назарда тутилади).

4. Орфография қоидаларининг «қўшма сўзлар имлоси» бобида қўшма сўзлар билан сўз бирикмалари аралаштириб юборилади. Бу ҳол қўшма сўзлар имло қоидаcига ортиқча пунктлар қўшишга олиб келади. Имло қоидаларида сўз бирикмаларини тилга олишнинг ўзи тўғри эмас. Сўз бирикмаларининг қўшиб ёзиладиган тури йўқ.

Шу айтиб ўтилганларнинг ўзиёқ ўзбек тилида қўшма сўзлар имлоси ҳали тўла ҳал этилмаганлигини кўрсатади.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар сўз бирикмаларидан фарқланувчи формал белгига эга бўлмаслиги сабабли қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда шу тилнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиш лозимлиги айtilган эди. Қўшма сўзлар имлосини белгилашда ҳам худди шуни айтишга тўғри келади, яъни ўзбек тилида қўшма сўзлар имлосини белгилашда ҳам шу тилнинг хусусиятларидан келиб чиқиш лозим бўлади.

Ўзбек тилида қўшма сўзлар маълум ясалиш усулларига эга. Шунингдек, қўшма сўзлар қандай типдаги сўз бирикма-

ларидан келиб чиқишига қараб ҳам маълум тўдаларга бўлинади. Қўшма сўзлар имлосини белгилашда уларнинг ясалиш усулига, қандай сўз бирикмасидан келиб чиққанига асосланиш энг тўғри йўл бўлади, деб ўйлаймиз⁵.

Масалан, қўшма отларнинг баъзилари қаратқич+қаралмиш типдаги бирикмалардан келиб чиққан: *сочнопук, лампа шиша, маккажўхори, олмақоқи, қовунполиз* каби. Бу типдаги қўшма сўзлар ё ҳаммаси ажратиб, ёки ҳаммаси қўшиб ёзилиши керак.

Қўшма сўзлар имлосида бир хиллик вужудга келтиришда яна бошқа бир ҳолатни ҳам асосга олиш мумкин. Масалан, айни бир сўз бир неча қўшма сўзларнинг ташкил топишида иштирок этган бўлади. Масалан, *хушxabар, хушфеъл, хушёқмас, хушбичим, хушвақт, хушманзара* қўшма сўзларининг таркибида *хуш* сўзи қатнашган. *Хуш* сўзининг қатнашуви билан ясалган бундай қўшма сўзларнинг барчаси имлода бир қоидага киритилиши мумкин.

Қўшма сўзларни қўидаги икки ҳолатда ажратиб ёзиш мақсадга мувофиқдир.

1. Қўшма сўз компонентларининг ўзаро боғланиши ва қўшма сўзнинг талаффузи қўшиб ёзишга имкон бермаган ҳолларда. Бунга мисол қилиб от+феъл типда (от ва феълдан) ясалган *қўл қўймоқ, қулоқ солмоқ* каби ва биринчи компоненти *-(и) б* равишдош формасида бўлган *феъл+феъл* типдаги (бирдан ортиқ) феълдан ясалган *сотиб олмоқ, олиб кетмоқ* каби қўшма феълларни кўрсатиш мумкин.

2. Қўшма сўзларни қўшиб ёзиш баъзи чалкашликларни келтириб чиқарса, бундай ҳолларда уларни ажратиб ёзиш лозим. Масалан, *ҳар* олмошининг бошқа сўзлар билан бириқувидан ҳосил бўлган *ҳар бир, ҳар ким, ҳар қачон* қўшма сўзларини *ҳарбир, ҳарким, ҳарқачон* каби қўшиб ёзиш мумкин. Лекин бундай сўзларни қўшиб ёзиш тавсия этилса, баъзи ҳолларда *ҳар* олмоши ёрдами билан ясалган *ҳар киши, ҳар томонга* каби сўз бирикмалари ҳам қўшиб ёзиб юборилиши мумкин. Натижада кўпгина сўз бирикмалари қўшма сўзлар билан аралаштириб юборилади (чунки *ҳар ким* ҳам қўшма сўзларни сўз бирикмасидан осонлик билан фарқлаб ола олади дея олмаймиз).

Шунингдек, *беш йиллик* (пятилетка маъносида) қўшма сўзини қўшиб ёзиш тавсия этилса, *беш йиллик план* каби-

⁵ Қўшма сўзлар имлосини белгилашда уларнинг ясалиш хусусиятларини ҳисобга олиш кераклиги проф. А. К. Боровковнинг «Қ вopосам узбекской орфографии» номли мақоласида тўғри кўрсатиб ўтилган. Қаранг: «Қ вopосам узбекской орфографии и терминологии», Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1952, стр. 6.

лардаги *беш йиллик* бирикмаси ҳам қўшиб ёзиб юборилиши мумкин.

Демак, бундай ҳолларда қўшма сўзларни ажратиб ёзиш, биринчидан, имлода бир хиллик туғдирса, иккинчидан, сўз бирикмаларини қўшма сўзларга аралаштириб юборишдан сақлайди.

Сўз бирикмаларига аффикслар қўшиш орқали ясалган *қизил гвардиячи, юз центнерчи, минг килограммчи* каби қўшма сўзларни ҳам ажратиб ёзиш имлода бир хилликни туғдиради.

Кўрсатиб ўтилган икки ҳолатдан бошқа ҳолларда қўшма сўзларни қўшиб ёзиш ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек тилида жуфт ва такрорий сўзларнинг имлосида чалкашлик йўқ. Жуфт ва такрорий сўзларнинг ҳаммаси дефис орқали ёзилади.

Имло қоидалари

Қўшма сўзлар имлоси учун берилган қоидалар 1956 йилда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми томонидан тасдиқланган қоидаларга зид келмайди. Бу ўринда қўшма сўзлар имло қоидалари уларнинг ясалиш ва бошқа белгиларига қараб конкретлаштирилди.

Қўшиб ёзиладиган қўшма сўзлар

1. Қўшма отлар қўшиб ёзилади:

1) От билан отдан ташкил топган қўшма отлар: *тошбақа, туяқуш, ойболта, шилиққурт, хўрозқанд, карнайгул, қўзиқорин, бўрикалла, тоққайчи, тоғолча, маккажўхори, қўқонгул, олмақоқи, қовунуруғ, қовунполиз* каби.

2) Сифат билан отдан ташкил топган қўшма отлар: *қизилиштон, қизилуруғ, қўққарға, оққуш* каби.

3) Сон билан отдан ташкил топган қўшма отлар: *мингоёқ, қирқбўғин, учбурчак, тўртбурчак* каби.

4) Иккинчи компоненти турдош отлардан бўлган атоқли отлар: *Мирзачўл, Янгийўл, Каттақўрғон, Сирдарё, Амударё, Қорабулоқ, Олтинкўл, Тўрткўл, Хўжақишлоқ* каби.

Аммо иккинчи компоненти атоқли от бўлса, ажратиб ёзилади: *Ўрта Осиё, Эски Тошкент, Ўрта Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ* каби.

5) Такрорий тақлидий сўзларга аффикслар қўшиш орқали ясалган қўшма отлар: *шаршара, пирпирак, дардарак* каби.

2. Иккинчи компоненти *-р (-мас)* аффикси билан ясалган

сифатдошлардан бўлган қўшма сўзлар: *отбоқар, молбоқар, эртапишар, эрксевар, тинчликсевар* каби.

3. Таркибида *боп, хуш, ҳам, бахи, нома, кам, бутун, умум* аро сўзларидан бири бўлган қўшма сўзлар: *оммабоп, кўйлакбоп; хушбишим, хушфезл, хушовоз, хуштам, ҳамжиҳатлик, ҳамдард, ҳамкасб, ҳамсўхбат, ҳамшаҳар, ҳамқишлоқ; оромбахш, шиғоббахш, илҳомбахш, ҳаётбахш, табрикнома, шартнома, таклифнома, камҳосил, камқувват, камдаромад, камхарж, бутуниттифоқ; умумхалқ, умумшаҳар, халқаро, ўзаро* каби.

Э с л а т м а: *боп* сўзи жўналиш келишигидаги сўз билан боғланиб келса, ажратиб ёзилади: *сенга боп, дидига боп* каби. *Умум Европа, Бутун Россия* сўзлари ҳам ажратиб ёзилади.

4. Рус тилидан ўз шаклида ўзлаштирилган қўшма сўзлар: *кинотеатр, кинорежиссёр, киностудия, радиостанция, радиоаппарат, радиоприёмник, фотоаппарат, фотоэлемент, электростанция, электротехника* каби.

Ажратиб ёзиладиган қўшма сўзлар⁶

1. Қўйидаги қўшма сифатлар ажратиб ёзилади:

1) От билан оддан ташкил топган қўшма сифатлар: *одам сифат, ит фезл, кўкнори хаёл, шер юрак, арслон қомат* каби.

2) Сифат билан оддан ташкил топган қўшма сифатлар: *соф дил, содда дил, соф кўнгил, хипча бел, яланг оёқ, оёқ яланг, яланг бош, бош яланг* каби.

2. Сифатлар олдидан келиб, белгидаги ортиқ-камликни билдирадиган сўзлар ажратиб ёзилади: *тўқ қизил, тим қора, ланг очиқ, оч сариқ, жиққа ҳўл, ним кўк* каби.

Аммо *ним* сўзининг от билан бирикишидан ҳосил бўлган қўшма сифатлар қўшиб ёзилади: *нимжон, нимранг* каби.

3. Мураккаб сонларнинг барча тури ажратиб ёзилади: *ўн беш, етмиш олти, икки юз ўн, тўққиз минг икки юз саксон тўрт* каби.

4. Қўшма феъллар ажратиб ёзилади: *қасд қилмоқ, қойил қолмоқ, қулоқ солмоқ; ёзиб олмоқ, ўқиб бермоқ, ишлаб чиқармоқ, кўра бошламоқ, йиқила ёзмоқ* каби.

⁶ Қўшма сўзларнинг қўшиб ёзиладиган турлари кўрсатилгач, уларнинг ажратиб ёзиладиганлари кўрсатилмаса ҳам бўлар эди. Чунки уларнинг қўшиб ёзиладиган типлари кўрсатилгандан сўнг қолганларининг ажратиб ёзилиши ўз ўзидан маълум бўлиб қолади. Лекин, ўқувчиларга осон бўлсин учун, бу ўринда қўшма сўзларнинг ажратиб ёзиладиган турлари ҳам кўрсатилади.

Қўшма феълларда товуш жиҳатдан ўзгариш бўлса, қуйидагича қўшиб ёзилади: *кета бер — кетавер, ёза оламан — ёзоламан* каби.

5. *Ҳамма, ҳар, ҳеч, бир, ярим, у, бу, шу, ўша* сўзларининг қатнашуви билан ясалган қўшма сўзлар ажратиб ёзилади: *ҳамма вақт, ҳар ким, ҳар қачон, ҳеч нарса, бир оз, баъзи бир, ярим орол, ярим автомат, у ерда, у ёқда, бу ерда, шу ёқдан, ўша ерга* каби.

Аммо *бирпас, биратўла, бирдамлик, барибир, бирмунча, буён* сўзлари қўшиб ёзилади.

6. Изофали сўзлар ажратиб ёзилади: *роҳати бадан, дарди бедаво, балойи нафс, ғайри расмий, ғайри қонуний* каби.

Дефис билан ёзиладиган сўзлар

1. Бир-бирига яқин маъноли сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар: *аста-секин, арз-ҳол, асбоб-ускуна, дори-дармон, куч-қувват, омон-эсон, ошна-оғайни, соғ-саломат, эл-юрт, қариндош-уруғ, қайғу-алам, қурол-яроғ* каби.

2. Қарама-қарши маъноли сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар: *авра-астар, бор-йўқ, дўст-душман, ер-осмон, ёзин-қишин, ёш-қари, иссиқ-совуқ, катта-кичик, кеча-кундуз, нари-бери, ост-уст, оқ-қора, паст-баланд, узун-қисқа, чор-ночор, эрта-кеч, яхши-ёмон, бўлар-бўлмас, эшитилар-эшитилмас* каби.

3. Маълум бир турга, маълум бир тўдага оид предметларнинг номини билдирувчи сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар: *қозон-товоқ, товоқ-қошиқ, қовун-тарвуз, кўрпа-ёстиқ, туршак-майиз* каби.

4. Компонентларидан бири ёки иккаласи мустақил маъноли бўлмаган сўзлардан ташкил топган жуфт сўзлар: *аччиқ-тирзиқ, бекам-кўст, кийим-кечак, алдаб-сулдаб, майда-чуйда, мева-чева, хашак-хушак, ади-бади, апил-тапил, алгов-далгов, икир-чикир, ўлда-жўлда* каби.

5. Такрорий сўзлар: *аста-аста, баланд-баланд, зўрға-зўрға, катта-катта, қоп-қоп, югура-югура* каби.

6. Рус тилидан таржима орқали ёки айнан ўз шаклича қабул қилинган *ампер-секунд, киловатт-соат, социал-демократ* каби сўзлар.

Э с л а т м а: *кеча-кундуз, азоб-уқубат* каби жуфт сўзларнинг биричи компоненти *-у, -ю* билан қўлланганда дефиссиз ёзилади: *кечаю кундуз, азобу уқубат*.

7. *-ба ва -ма* элементлари ёрдамида боғланган сўзлар: *ранг-баранг, дам-бадам, кетма-кет, юзма-юз*, каби.

Луғатда сўзларнинг берилиши

Луғатда сўзлар алфавит тартибда берилди. Бу ўринда қўшма сўзлар луғатини беришдан мақсад ўзбек тилидаги барча қўшма, жуфт ва такрорий сўзларнинг умумий рўйхатини бериш эмас, балки кўп қўлланадиган ва имлоси қийин бўлган сўзларнинг ёзилиши кўрсатилади. Шунга кўра, қўшма феъллар, мураккаб сонлар ва географик номлар луғатга киритилмади. Чунки буларнинг имлоси ягона қоидага бўйсунди ва бу қоидаларни ўзлаштириш ҳам қийин эмас (қоидалар юқорида берилган). Шунингдек, жуда кам учрайдиган жуфт ва такрорий сўзлар ҳам луғатда берилмади.

Компонентларидан бири ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланмайдиган *кечқурун*, *калтабин*, *сахарҳез*, *аллаким* каби сўзларни қўшма сўзлар қаторига киритиш мумкин бўлмаганлиги туфайли улар луғатда ҳам берилмади.

Луғатда қўшма ва жуфт сўзларнинг негизи бир марта келтирилди. Улардан бўлган ясалишлар берилмади. Масалан, *асалари*, *ёнбош*, *азоб-уқубат* сўзлари берилди. Лекин шулардан ясалган *асаларичилик*, *ёнбошламоқ*, *азоб-уқубатли* сўзлари берилмади. Чунки бундай ясалишлар уларнинг имлосига таъсир этмайди, яъни *асалари* сўзи қўшиб ёзилар экан, *асаларичилик* сўзи ҳам қўшиб ёзилади. Шунингдек, *азоб-уқубат* сўзи дефис билан ёзилгач, *азоб-уқубатли* сўзи ҳам дефис билан ёзилади.

Бирдамлик, *икки юзламачи* каби қўшма сўзлар луғатда шу шаклда келтирилди. Чунки буларда ясовчисиз ҳолат мустақил негизга тенг эмас.

Баъзи такрорий сўзлар бирор форма ясовчи ёки форма ўзгартувчи аффиксни олган ҳолда қўлланади. М а с а л а н: *чок-чокидан*, *жой-жойига* каби. Улар луғатда шу шаклида берилди.

Икки хил қўлланишлар қавс ёрдамида кўрсатилди. Масалан, луғатда *оқ кўнгил (ли)* деб кўрсатилиши унинг *оқ кўнгил* ва *оқ кўнгилли* каби қўлланишини билдиради. Ҳар икки қўлланишнинг алоҳида-алоҳида берилмаслигига сабаб имлосида фарқнинг йўқлигидир, яъни иккала ҳолатда ҳам (*оқ кўнгил* ва *оқ кўнгилли* шаклида ҳам) ажратиб ёзилади.

Шунингдек, *бир кун(и)* деб кўрсатиш ҳам унинг *бир кун* ва *бир кун*и каби қўлланишини билдиради.

Пиёзуруғ каби қўшма сўзлар билан бир қаторда *пиёз уруғи* каби сўз бирикмалари ҳам қўлланади. Буларнинг биринчиси (*пиёзуруғ*) қўшиб, кейингиси (*пиёз уруғи*) ажратиб ёзилади. Луғатда бундай ҳоллар қуйидагича кўрсатилади:

пиёзуруғ (пиёз уруғи).

Омонимик ҳолатларда қуйидаги принципдан келиб чиқилди:

1) Имлоси бир хил бўлса, бир марта келтирилди: Масалан, *экемар* (ҳайвон номи) ва *экемар* (узум номи) бир ўринда берилди.

2) Имлоси ҳар хил бўлса, алоҳида-алоҳида кўрсатилди. Масалан, *оқсоч* — от (қўшиб ёзилади) ва *оқ соч* — сифат (ажратиб ёзилади) каби. Бундай ҳолларда аввал қўшиб ёзиладигани, сўнгра ажратиб ёзиладигани берилди:

оқсоч

оқ соч (ли)

оқсоқол

оқ соқол (ли) каби.

Жуфт сўзнинг *-у, -ю* билан қўлланган ҳолати ва имлоси қавс ичида кўрсатилди:

бахт-саодат (*бахту саодат*)

жабр-жафо (*жабру жафо*) каби.

Айрим соҳага оид сўзлар ёнида унинг қайси соҳага оидлигини кўрсатувчи белгилар қўйилди. Масалан, зоологияга оид сўзлар *зоол.*, математикага оид сўзлар *мат.*, астрономияга оид сўзлар *астр.*, ботаникага оид сўзлар *бот.* белгиси билан кўрсатилди.

ЛУҒАТ

А

авваламбор	амал-тақал
авлиёмижоз	амал-унвон
авлод-аждод	амма-хола
авра-астар	амперметр
адабий-бадний	ампер-секунд
ади-бади	ампер-соат
адойи тамом	амри маҳол
ажабтовур	амр-фармон
аждаргул <i>бот.</i>	ана бу
ажи-бужи	ана-мана
ажойиб-ғаройиб	ана шу
азбаройи шифо	ана шунақа
азза-базза	ана шундай
азиз-авлиё (азизу авлиё)	анжиршафтоли
азм-ирода (азму ирода)	анов-мапов
азоб-уқубат (азобу уқубат)	анча-мунча
айирбош	апил-тапил
айиқтовон <i>бот.</i>	апир-шапир
айланиб-ўргилиб	апоқ-чапоқ
айни бир	аралаш-қуралаш
айтди-қўйди	арз-дод (арзу дод)
айш-ишрат (айшу ишрат)	арз-ҳол (арзу ҳол)
айқаш-уйқаш	аркони давлат
айғирқиёқ <i>бот.</i>	арпапоя
ака-сингил	арслон юрак (ли)
ака-ука	арслонқуйруқ <i>бот.</i>
акси садо	асалари
алай-балай	асбоб-анжом (асбобу анжом)
алам-аччиқ	асбоб-ускуна (асбобу ускуна)
аламдййда	аскар боши
алам-изтироб	аслаҳа-анжом
алам-ситам	астар-авра
аланг-жаланг	астар-пахта
алвон ранг(ли)	аста-секин
алдаб-сўлдаб	атак-чечак
Алдарқўса	атала-умоч
алоқ-чалоқ	атиргул
алпон-талпон	атирсовун
алғов-далғов	атирузум
амалий-назарий	атир-упа

афсус-надомат
афт-ангор
афт-башара
ачамбити *бот.*
аччиқ-алам
аччиқ-араз
аччиқмия *бот.*
аччиқ-тиззиқ
аччиқтомир *бот.*
аччиқтош
аччиқ-чучук

бажонудил
базми жамшид
бака-банг
баланд бўй(ли)
баланд-наст
балойи азим
балойи нафс
балойи ногаҳон
бало-қазо (балою қазо)
бамайлихотир
бангидевона *бот.*
баргинозик *бот.*
барикарам (баргикарам)
бароқ қош(ли)
басма-бас
бахт-иқбол (бахту иқбол)
бахт-саодат (бахту саодат)
баъзи бир
бақабулбул
бақатерак
бақатун *бот.*
бақириқ-чақириқ
бағир-буғур
баҳамжиҳат
баҳарнав
баҳр-дил (баҳру дил)
бева-бечора (беваю бечора)
беданамошак *зоол.*
беданатут
бедана қадам
бедапоя
бедом-дарак (бедому дарак)
безаниб-тараниб
без бет
бекам-кўст (бекаму кўст)
белбоғ
белкурак
беном-нишон (беному нишон)
бетгачопар
бетма-бет
бешбармоқ
бешбел

аштак-паштак
ашқол-дашқол
аъзойи бадан
аъло сифат(ли)
ақл-заковот (ақлу заковат)
ақл-идрок (ақлу идрок)
ақл-ҳуш (ақлу ҳуш)
ағдар-тўнтар
аҳволи руҳия
аҳд-паймон (аҳду паймон)
аҳли раста

Б

бешиктерватар *зоол.*
беш йиллик
беш кунлик
беш мингчи
беш-олтита
бешотар
беш-тўртта
бешуруғ *бот.*
беш-унта
бигизтумшуқ *зоол.*
бизбизак
билагузук
билар-билмас
билинар-билинмас
биратўла
бир-бир
бир-бирига
бир бутун
бирваракай
бир вақт
бир гал
бир гала
бирдамлик
бирда-ярим
бир ёқлама
бирзамбил *бот.*
бир замонда
бир зумда
бир йўла
бир кам
бир карра
бир кун(и)
бир-иккита
бирин-кетин
бирин-сирин
бирма-бир
бир маҳал
бирмунча
бир нарса
бир нафас
бир неча
бир нима

бир оз
бир оғиздан
бир сафар
бир талай
бир тарафлама
бир текис
бир томонлама
бир тўда
бир хил
бир қадар
бир қанча
бир қатла
битмас-туганмас
битта-яримта
бичиб-тўқиб
болроққанд
бозорбоп
бозор-ўчар
бой-феодалларча
бойчечак
бойўғли (бойқуш)
болажонлик
бола-чақа
болтатумшуқ *зоол.*
болтаютар *зоол.*
болғабош *зоол.*
борди-келди
бориш-келиш
бортмеханик
бор-йўқ
босар-турар
босар-тусар
босволди *бот.*
ботмон-даҳсар
бошбошдоқлик
бошвоқ (бошбоғ)
бош-кети
бошма-бош

бош-оёқ
бошпана
бош яланг
бошқоронғи
бош-қош
боқибегам
боғ-бўстон (боғу бўстон)
боғ-роғ
бугун-эрта
буён (бундан буён)
бузоқбош(и) *зоол.*
бурда-бурда
бурда-сурда
буржуа-демократик
буришиб-тиришиб
бурмабўйин *зоол.*
бутуниттифоқ
Бутун Россия
буғдойпоя
буғдой ранг
бўзтикан
бўзтўрғай
бўй-баст
бўйинбоғ
бўйинтуруқ
бўйрачўп
бўйсунмоқ (бўйин сунмоқ)
бўйўсар
бўлди-қўйди
бўлар-бўлмас
бўригул *бот.*
бўрикалла *бот.*
бўритароқ *бот.*
бўритумшуқ *бот.*
бўтакўз *бот.*
бўш-баёв
бўштоб.

В

важир-вужур
важ-корсон
вазир-вузаро (вазиру вузаро)
вайрон-валангор
валдир-вулдур
васваса
вассажуфт
ватангадо
ваъз-насиҳат
вақир-вуқур
вақт-бевақт (вақту бевақт)
вақтичоғлик

вақтихушлик
вақт-соат
вағир-вуғур
ваҳмақуш
винобоп
вице-президент
вой-вой
войвойламоқ
войдол
вольтметр
воти-кути

Г

газетабон
газмол
газсув
газчўп
галма-гал
гангир-гунгур
гап-гаштак
гап-сўз
гард-чанг
гард-ғубор
генерал-губернатор
генерал-лейтенант
генерал-майор
генерал-полковник
гилам нусха
гина-кудурат
гирдикапалак
гоҳ-ногоҳ
грамм-молекула
гулбанд
гулбарг *бот.*
гулбеор
гулбоғ
гулдаста
гулёр

гулкоса *бот.*
гулкўрпа
гуллаб-яшнаб
гулмих
гулнор
гулпоя
гулраъно
гулрухсор
гулсапсар (сапсаргул)
гултож *бот.*
гултожбарг *бот.*
гултожихўроз
гулхайри
гулчамбар
гулчехра
гулқанд
гулқоғоз
гулғунча
гулҳамишабаҳор
гурскетди *бот.*
гўнғарға
гўр-ер
гўрсўхта
гўшт-ёғ
гўшткуйди

Д

давр-даврон
дала-дашт
даласичқон
дали-ғули
дамба-дам
дамо-дам
дардарак
дарди бедаво
дард-ғам (дарду ғам)
дард-ҳасрат (дарду ҳасрат)
дарвеш сифат
дарёйи азим
даромад-буромад
дасторгул
дашт-биёбон (дашту биёбон)
дашт-саҳро (дашту саҳро)
девзира
девона сифат
девпечак (зарпечак)
дев сифат
дев юрак
дев қомат
дид-фаросат (диду фаросат)
дилафгор
дилбанд
диликаптар *бот.*
дилозор

дилором
дилпора
дилсиёҳлик
дилтортар
дилшикасталик
дилхушлик
димоғчоғлик
димоғ-фироқ
диққат-эйтибор
диққинафас
дов-дарахт
дов юрак
дод-бедод (доду бедод)
дод-вой (доду вой)
дод-фарёд (доду фарёд)
дод-ҳасрат (доду ҳасрат)
долзарб
доли-ғули
дом-дарак (дому дарак)
дона-дона
дон-дун
дори-дармон (дорию дармон)
доғи ҳижрон
дукки пешана
дунёқараш
дуойи салом
духобагул

душмани зийрак
дўнг пешана
дўст-биродар (дўсту биродар)

дўст-душман (дўсту душман)
дўст-ёр (дўсту ёр)
дўсти нодон

Е

еб-ичиб
елиб-югуриб
ем-хашак
енгил атлетикачи
енгил-елпи
енгил табнат(ли)
ерари
ерёнгоқ
ер-замин (еру замин)
ер-кўк (еру кўк)

ер-осмон (еру осмон)
ер ости
ер-сув
ерпарчин
ертўла
етим-есир
етти йиллик
Еттиоғайни *астр.*
етти-саккизта
Еттиқароқчи *астр.*

Ё

ёзин-қишин
ёзув-чизув
ёлғиз бош
ёлғиз оёқ
ёлғиз қўл
ёлғон-яшиқ
ён-атроф
ёнбош
ён-вери
ёнма-ён

ёр-биродар (ёру биродар)
ёр-дўст (ёру дўст)
ёруғсевар
ёрқанот *зоол.*
ётиш-туриш
ёш-яланг (ёшу яланг)
ёш-қари (ёшу қари)
ёқавайрон
ёғ-гўшт
ёғуна

Ж

жабрдийда
жабр-жафо (жабру жафо)
жабр-зулм (жабру зулм)
жабр-ситам (жабру ситам)
жавзабобо *бот.*
жаз-буз
жаз-жуз
жангир-жунгур
жаранг-журунг
жар-жур
жаҳд-жадал (жаҳду жадал)
жаҳоншумул-тарихий
жибилажибон
жигарбанд
жигар-бағир
жигарпора
жигар ранг
жигарсўхта
жимжима
жимжит
жингалак соч(ли)

жинни-санғи
жинчироқ
жиққамушт
жиғибийрон
жоду кўз
жой-жойига
жойнамоз
жонажон
жонбахш
жон-дил (жону дил)
жон-жаҳд (жону жаҳд)
жон-зот
жонкуяр
жонсарак
жон-тан (жону тан)
жончиқар
жон-қол (жону қол)
жуфтми-тоқ
жўжабирдек
жўхориюя (жўхори пояси)

З

завқбахш
завқ-шавқ (завқу шавқ)

замбилғалтак
зарпечак (девпечак)

зарқулоқ *бот.*
зарқал
зафарбахш
заҳар-заққум
зеб-зийнат (*зебу зийнат*)
зер-забар
зиён-заҳмат
зил-замбил

зилзила
зим-зиё
зинапоя
зинҳор-базинҳор
зиғирпоя (*зиғир пояси*)
зоғарабалиқ
зўр-базўр
зўрма-зўраки

И

ивир-шивир
идиш-оёқ
идиш-товоқ
ижодбахш
ижтимоий-сиёсий
иззат-икром
иззат-нафс
иззат-ҳурмат
изма-из
изқувар
икки ёқлама
икки тарафлама
икки томонлама
икки-учта
икки юзламачи
икир-чикир
илдизмева *бот.*
илдизпоя *бот.*
илигузилди
илинар-илинамас
илиқ-иссиқ
илиқ-милиқ
иллат-асорат
илло-билло
илма-тешик
илмий-атеистик
илмий-оммабоп
илмий-танқидий
илмий-фалсафий
илм-маърифат
илм-фан
илонбалиқ
илонбош *зоол.*
илонгул
илонпечак
илончирмовуқ
илонўт
илонқуйруқ *бот.*
илон-чиён
илҳомбахш
ими-жимиди
имо-ишора

инженер-техник
инон-ихтиёр
инс-жинс
инъом-эҳсон
ирим-сирим
ирим-чирим
искаб топар
исканапайванд
иссиқсевар
иссиқ-совуқ
итбалиқ
итбодом
итбоқар
итбурун *бот.*
итоғиз *бот.*
итпашша
иттовон *бот.*
итузум
ит феъл
итқовун
итқўноқ
ичак-човоқ
ичбуруғ *мед.*
ичин-тошин
ич-ичидан
ичкетар *мед.*
ички-ташқи
ичкүёв
ишбай
ишбилармон
иш бошқарувчи
иш бузуқи
иш ёқмас
ишлаб чиқариш
ишлаб чиқарувчи
иш ташламоқ
иш ташлаш
иштонбоғ
ишчи-деҳқон
иш юритувчи
ишқилиб
ишқ-муҳаббат (*ишқу муҳаббат*)

Й

Йигит-яланг
Йилбай

Йилқибоқар
Йиртиқ-ямоқ

йиғим-терим
йиғи-сиги
йиғлаб-сиқтаб
йўлбошчи
йўл-йўлакай

йўл-йўриқ
йўлма-йўл
йўлпашша
йўлтўсар
йўргакбоғ

К

кажава қорин (ли)
кайф-сафо (кайфу сафо)
кайфчоғлик
калавачўл
калиш-маҳси
каллакесар
калла-поча
каллахом
каллақанд
калта енг (ли)
калтакесак
калта-култа
камбағал-қашшоқ
камгап
камдаромад
камдийдор
кам ерли
кам-кўст
камсуқум
камхарж
камчиқим
камқатнов
камқувват
камҳафсала
камҳосил
канақунжут
капалакгул
карнай бурун
карнайгул
карнай-сурнай
карс-курс
кар-соқов
картошкагул
картошкапоя
картошкақовоқ
касб-кор
касб-ҳунар
катта-кичик (каттаю кичик)
катта оғиз
каттақўрғон *бот.*
кекса-қари
келар-келмас
келди-кетди
келинбармоқ *бот.*
келинтушар
кепг елка (ли)
керилмажон
кетма-кет

кеча-кундуз (кечаю кундуз)
кечпишар
кибр-ҳаво
кийим-бош
кийим-кечак
киловатт-соат
килограмм
километр
киноактёр
киноаппарат
киноартист
кинокартина
кинодента
киномеханик
кинооператор
киноочерк
киноплёнка
кинорежиссёр
киностудия
киносценарий
кипосъёмка
кинотеатр
кинофабрика
кинофестиваль
кинофильм
кирди-чиқди
кирим-чиқим
кир-чир
кирсовун
киртовора
кир ювди
китбош *зоол.*
кори хайр
косабарг *бот.*
косагул (и)
куйди-пишди
куйиб-пишиб
кул ранг
кулчатоӣ
кулча юз (ли)
кумуш ранг
кунбай
кунботар
кунгабоқар *бот.*
кунжутпоя
кунора
кунчиқар
курактумшуқ *зоол.*

куф-суф
куч-мадор (кучу мадор)
куч-қувват (кучу қувват)
куч-қудрат
куч-ғайрат (кучу ғайрат)
күзбұямачи
күзмунчоқ
күзойнак
күзтикан
күзтумор
күз яра
күз-қош
күз-қулоқ
күй-гузар
күйлак-ништон
күкаламайдон
күкгул бот.
күкйўтал мед.
күк күз
күкмараз бот.

күкнори хаёл
күксултон бот.
күктикан бот.
күкқарға
күлбуқа зоол.
күнгилочар
күрган-билган
күрган-кечирган
күричак мед.
күркаламуш
күр-күрона
күройдин
күрна-ёстиқ
күрна-тўшак
күрсичқон
күршапалак
күркуш
Күчабоғи
күча-күй
күч-кўлон

Л

лабба-лаб
лаб-даҳан
лаб-лунж
лабо-лаб
лаззатбахш
лайлакқор
лайлактумшуқ
лак-лук
лак-пак
лангарчўп
латтатикан бот.
латта-путта

лаш-луш
лақ-луқ
лиммо-лим
лола ранг
лолақизғалдоқ
лом-ним
лоф-қоф
лутф-карам
лутф-эҳсон
луччакшафтоли
лўппи юз(ли)

М

маданий-маиший
маданий-оқартув
маданий-тарбиявий
мажнунтол
маза-бемаза
маза-матра
майда гап
майда-чуйда
майизбоп
маймунжон
маккажўхори
макр-ҳийла
малла ранг(ли)
малла соч(ли)
маллачой бот.
манманлик
марди майдон

маслаҳатоши
маст-аласт
машмаша
маънавий-сиёсий
маънавий-тарбиявий
маҳалла-күй
мева-чева
меҳмондўст
меҳнатсевар
меҳр-муҳаббат (меҳру муҳаббат)
меҳр-оқибат (меҳру оқибат)
меҳр-шафқат (меҳру шафқат)
мингдевона бот.
минг килограммчи
мингоёқ зоол.
мирзатерак
мирзақуш

мис ранг
михчўп
миш-миш
моддий-манший
мойчечак *бот.*
молбоқар
мол-дунё
мол ёяр
мол-жон
молйиғар
мол-мулк
мол фаҳм
молқўра
мол-ҳол
момақаймоқ

момақалдиروق
мош-гуруч
мошкичири
мошпохол
мошпоя
мош ранг
мошхўрда
муз ёяр
музкесар
муродбахш
мурод-мақсад
муросаи мадора
муштумзўр
мўл-кўл
мўмин-қобил

Н

навбатма-навбат
нажодбахш
назар-писанд
назр-ниёз
найзабарг *бот.*
найзақора *бот.*
найчапайванд
намозиномгул
нари-бери
нари ёққа
нари ёқда
наrx-наво (наrxу наво)
насл-насаб (наслу насаб)
нашагул
нақадар
невара-чевара
нест-нобуд
нечоғлик
нимжон
ним кўк
ним пушти
нимранг
нимтатир
нимхуш
нимчорак
нинабарг

нина қанот
новвот ранг
нозик бадан
нозик-ниҳол
нозик табиат(ли)
ноз-истиғно (нозу истиғно)
ноз-ишва (нозу ишва)
ноз-карашма (нозу карашма)
ноз-неъмат (нозу неъмат)
ноз-фироқ (нозу фироқ)
ном-нишон (ному нишон)
номус-ор (номусу ор)
нонжийда
нонкўрлик
нон-насиба
нонтекилик
нон-чой
нон-қатик
норбуваки *бот.*
нортуя
ношуд-нотавон
ноғорабазм
ноғорачўп
нуқтаи назар
нўхот ранг

О

обрў-эътибор
об-тобида
об-ҳаво
овора-сарсон
оврилиб-соврилиб
одамони
одамохуф
одам сифат

оёқ ости
оёқ яланг
оёқ-қўл
ожиз-нотавон
озиб-ёзиб
озиб-тўзиб
озиқ-овқат
озми-кўпми

оғз-моз
озмунча
ойбалдоқ
ойболта
ойда-йилда
ойимпошша
ойимтидла
ойимқовоқ
ой-қуни
ойма-ойига
оймома
ойқулоқ *зоол.*
олабайроқ
олабаргак
ола-була
олабўжи
олазарак
олакузан *зоол.*
ола-кула
ола кўз
оламаро
олам-жаҳон
олапес
олапўчоқ
оласи-бераси
олатасир
олатўғаноқ
олачалпоқ
олашақшақ
олақанот
олақароқ
олақарға
ола-қура
ола-ғовур
олаҳакка
олди-берди
олди-кетди
олди-кети
олдинма-кейин
олди-сотди
олди-қочди
олди-қўйди
олиб сотар
олижаноб
олий сифат
олиқ-солиқ
олмабош *зоол.*
олмахон
олма-ўрик
олмақоқи
олов ранг
олти-еттита
олтингугурт
Олтинқозиқ *астр.*
олтинқўнғиз

оммабоп
оммавий-маданий
оммавий-сиёсий
оммавий-ташкилий
омон-эсон
омоч-бўйинтуруқ
онда-сонда
онайи зор
опа-сингил
опа-ука
оноғойи
оппон-соппон
ора-сира
ора-чора
орзу-ният
орзу-тилак
орзу-умид
орзу-ҳавас
ориқ-туруқ
ор-номус
оромбахш
орқаваротдан
орқа-олди
орқа-ўнги
осмони ранг
осмон-фалак
остин-устин
ост-уст
ота-бобо
ота-бола
ота-она
от-арава
оташқурак
оташ нафас
отбоқар
отинойи
от-улов
отчопар
отўйин
отқулоқ *бот.*
охир-оқибат
офати жон
офтобшувоқ
Очилдастурхон
очин-тўқин
очиқ кўнгил
очиқ-ойдин
очиқ сўз (ли)
очиқ қўл (ли)
очкўз
оч кўк
оч-наҳор
оч-ориқ
очофат
оч пушти

оч сариқ
оч-яланғоч
оч қизил
ошиб-тошиб
ошиқи беқарор
ошиқи шайдо
ошиқ-маъшуқ
ошна-оғайни
ошпичоқ
ошрайҳон
ошхамир
оштахта
ошқозон
оқайиқ
оқариб-бўзариб
оқ бадан (ли)
оқбош зоол.
оқ гвардиячи
оқжўхори
оқизмай-томизмай
оқкийди
оқ кўнгил (ли)
оқпадар
оқсиққон

оқсолар
оқсоч
оқ соч (ли)
оқсуяқ
оқуруғ бот.
оқчайир бот.
оқчечак бот.
оқўрик
оққанот зоол.
оқ-қора
оққуйруқ зорл.
оққуш
оға-ини (оғайни)
оғиз-бурун
оғишмай-толмай
оҳактош
оҳ-афғон (оҳу афғон)
оҳ-воҳ (оҳу воҳ)
оҳ-зор (оҳу зор)
оҳ-надомат (оҳу надомат)
оҳ-нола (оҳу нола)
оҳу кўз
оҳ-фарёд (оҳу фарёд)
оҳ-фигон (оҳу фигон)

П

пайвандтаг бот.
пайвандуст бот.
пайтава қулоқ
пала-партиш
панд-насиҳат (панду насиҳат)
панжарагулчин
парвойи фалак
пардоз-андоз
пари-пайкар
паришон хотир
паришон ҳоля
партиявий-сиёсий
партиявий-ташкилий
парча-пурча
паст-баланд (пасту баланд)
паст бўй (ли)
пасттекслик
паст назар (ли)
патира-путур
патир-путур
пахтаолма
пашшақўнмас бот.

печакгул
пешма-пеш
пешанабоғ
пешанатер
пиёзгул
пиёздоғ
пиёзуруғ (пиёз уруғи)
пилдир-пис
пирпирак
пирпирамоқ
пистабодом (бодомнинг тури)
писта-бодом (писта ва бодом)
писта ёнғоқ (ёнғоқнинг тури)
писта-ёнғоқ (писта ва ёнғоқ)
пистакўмир (кўмирнинг тури)
пистапўчоқ (писта пўчоғи)
пойма-пой
полвон тахлит
почапўстин
почақирқар бот.
пухта-пишиқ
пушти ранг

Р

радиоаппарат
радиоприёмник
радиостанция
радиотелеграф

радиотелефон
радиотехник
радио эшиттириш
рангба-ранг

ранго-ранг
ранг-рўй
ранг-қут
ранж-алам
расвойи жаҳон
расм-русм
раҳмдил
раҳм-шафқат (раҳму шафқат)

режачўп
ризқ-насиба
рози-ризолик
роҳатбахш
роҳати бадан
роҳат-фароғат
рўй-рост
рўй-хотир

С

сабзи-пиёз
сабот-матонат
сабр-бардош (сабру бардош)
сабр-тоқат (сабру тоқат)
сабр-қаноат (сабру қаноат)
сабр-қарор (сабру қарор)
савачўп
савдо-сотиқ
савол-жавоб
садарайҳон
садақайрағоч
садқайисар
сайр-саёҳат (сайру саёҳат)
сайр-томоша (сайру томоша)
саккиз-тўққизта
саллақовоқ
саломалайкум *бот.*
салом-алик
сал-пал
самбитгул
сапсаргул
сапчақовоқ
саранжом-саришта
саригилон
сарсон-саргардон
сассиқпопишак
саҳнабон
севинчбахш
секин-аста
сел-сел
семизўт *бот.*
сигир-бузоқ
сиз-биз
силаб-сийпаб
силосбон
симқурт *зоол.*
синф боши
сир-асрор
сир-синоат

сиккабоб
сикмола
сиҳат-саломат
соатбай
совуқ нафас(ли)
совуққонлик
совқотмоқ (совуққа қотмоқ)
совға-салом
сон-саноқ
соф дил
соф кўнгил
сохт-сумбат
социал-демократ
социал-реформист
социал-шовинист
сочбоғ
сочмой
сочпопук
соч-соқол
соя-салқин
сояқуш
соқол-мўйлов
соғ-саломат
соҳибжамол
соҳибқирон
сувилон
сувмошак
сувчечак
сувқалампир
сунбул соч(ли)
супуриб-сидириб
сурмачўп
сур ранг
сутпечак
сут-қатиқ
сўзамол
сўз боши
сўз ясаш
сўкоши
сўфитўрғай

Т

таван боши
тавба-тазарру

таг-томир (и)
таг-туб (и)

таг-туг (и)
така-пука
талашиб-тортишиб
талон-торож
танакўзи *бот.*
тангабалиқ
танга-чақа
тан-жон
таниш-билиш
таннарх
тапир-тупур
тарала-бедод
тарам-тарам
тарақа-туруқ
тарақ-туруқ
таржимаи ҳол
тартарак
тарс-турс
тартиб-қоида
тахтакана
тахт-бахт
тахт-тож
таълим-тарбия
таъна-дашном
таъна-тазарруқ
таъриф-тавсиф
тақир-туқур
теварак-атроф
тегманозик *бот.*
тезотар
тезоқар
тезпишар
тез учар
тез юрар
темир-терсак
темир йўлчи
темир қанот
тенг кунлик *астр.*
тентақуш
тепакал
тербош *бот.*
терлаб-пишиб
тикансим (симтикан)
тилак-орзу
тилёғламалик
тилка-пора
тилла ранг
тиллақош
тиллақўнғиз
тил олди
тил орқа
тилхат
тинка-мадор
тинчликсевар
тинч-осойишта
тинч-тоғув

типратикан
тит-пит
титраб-қақшаб
тиш-тирноқ
тиғипаррон
тоат-ибодат
тоб-тоқат
товонтешар *зоол.*
товоқ-қошиқ
товуқбоқар
токилон
токоши
токрўда
тоққайчи
томорқа
томошақовоқ
томсувоқ
томгешар
тонготар
топган-тутган
топиш-тутиш
тошбақа
тош бағир (ли)
тошбуваки
тошбўрон
тошкўмир
тош кўнғил (ли)
тош-метин
тош меҳр (ли)
тошнок
тошойна
тош юрак (ли)
тошқовоқ
тоға-жиян
тоғолча
тоғ-тош (тоғу тош)
тоғузум
тоғчумчуқ
тред-юнион
тугмабош *бот.*
тугмагул (тугмачагул)
тугуноши
туз-намак
туйғу-ҳис
тун-кун (туну кун)
тунов кун (и)
турган-битган (и)
туриш-турмуш
турли-туман
турқ-тароват
тустовуқ
туятиш *бот.*
туяқуш
тўй-маърака
тўй-томоша

тўй-ҳашам
тўкиб-сочиб
тўкин-сочин
тўла-тўкис
тўла қонли
тўлиб-тошиб
тўнғизтароқ *бот.*
тўпгул *бот.*
тўптош

тўпуруғ *бот.*
тўрамижоз *зоол.*
тўртбурчак *мат.*
тўрт бурчакли
тўртта-бешта
тўрқовоқ
тўс-тўполон
тўқим табиат(ли)
тўққиз-ўнта

У

у-бу
ували-жували
узил-кесил
узма-узилиш
узоқ-яқин
узр-маъзур
узун соч(ли)
узун-қисқа
уй-жой
уй-рўзгор
укки кўз(ли)
улай-булай
улоқ-қуроқ
улуғ сифат(ли)
умидбахш
умумдавлат
умум Европа
умумхалқ
умумшаҳар
унар-унмас
унда-мунда
унча-мунча

упа-элик
уришиб-талашиб
ур-йиқит
ур-калтак
ур-сур
ур-тўполон
уртўқмоқ
уриш-жанжал
уруғ-авлод
уруғ-аймоқ
уруғбарг *бот.*
уруғбоп
урф-одат
устабузармон
уст-бош
устма-уст
уст-устига
устқурма
учбурчак *мат.*
уч бурчакли
учма-уч
уят-андиша

Ф

файз-фугур
фалон-пистон
фарёд-фиғон
фақир-фуқаро
фаҳм-фаросат (фаҳму фаросат)
фезъл-атвор
фезъл-хўй
фикр-ёд
фикр(и)-зикри
фикр(и)-хаёли

фироқ-димоғ
фисқ-фасод (фисқу фасод)
фисқ-фужур (фисқу фужур)
фотовиставка
фотоаппарат
фотокарточка
фототелеграф
фотохимия
фотоэлемент

Х

хавф-хатар (хавфу хатар)
хаёлпаршонлик
хазонрезги
хайр-заковат
хайр-маъзур (хайру заковат)
хайр-садақа

хайр-хўш
хайр-эҳсон
халқаро
хамиртуруш
хандон-хушон
харала-тарала

харидорбон
харсангтош
хас-пўшлаб
хаста дил
хаста кўнгил
хас-чўп
хас-хашак
хат-муҳр
хат-савод
хатти-ҳаракат
хат-хабар
хат-ҳужжат
хатчўп
хафагазак
хафақон
хаш-паш
хилма-хил
хипча бел(ли)
холамоий
хом калла
хомталаш
хомтама
хомток
хом хаёл
хом-хатала
хомчўт
хонавайрон
хонатлас
хон-мон
хонтахта
хоргул
хор-зор (хору зор)
хор-хас (хору хас)
хотиноши
хотинсулурги

хотин-халаж
хотинчалиш
хотин-қиз
хотиржам
хоҳ-нохоҳ
худ-бехуд
хулласи калом
хулқ-атвор
хулқ-ахлоқ
хум калла
хумор кўз(ли)
хурмақовоқ
хушбахт
хушбичим
хушбўй
хушвақт
хуш ёқмас
хушкайф
хушманзара
хушмулозамат
хушмуомала
хушмўйлов
хушовоз
хуштабиат
хуштам
хушхабар
хушхат
хушхулқ
хушфеъл
хушчақчақ
хушқомат
хушқаво
хушқол
хўжасавдогар *бот.*
хўрозқанд

Ч

чакана-чукана
чала жон
чалакам-чатти
чала савод(ли)
чала-чулпа
чала-ярим
чамандагул
чаман-чаман
чамбарчас
чанг-тўзон
чархпалак
чарс-чурс
чатоқ-чутоқ
чақиртиканак
чақма-чақар
чақмоқтош
чақчақлашиб
чағир-чуғур

чағирқанот *зоол.*
чизма-чизиқ
чикка бел(ли)
чилвир соч(ли)
чилонжпйда
чилпарчин
чинбарг *бот.*
чинингул
чирт-пирт
чиябўри
чодирхаёл
чойнак-пидёла
чой-нон
чойчақа
чойчўи *бот.*
чок-чокидан
чол-кампир (чолу кампир)
чор-ночор

чумоли бел
чўзма-чалпак
чўлбақа
чўл-биёбон (чўлу биёбон)
чўл-дашт (чўлу дашт)
чўлма-чўл

чўлпон кўз (ли)
чўрткесар
чўчқабоқар
чўчқаёл бот.
чўққи соқол (ли)

Ш

шавқ-завқ (шавқу завқ)
шайтонкелмас бот.
шайтонковуш бот.
шакарпалак бот.
шакарқамиш
шак-шубҳа
шалдир-шулдур
шалоп-шулуп
шалпанг қулоқ
шалп-шулп
шамчиоқ
шаполоқгул
шапир-шупур
шарақ-шуруқ
шариат-тариқат
шарм-ҳаё (шарму ҳаё)
шарт-шароит
шарт-шурт
шаршара
шаршарак
шатир-шутур
шафтоли ранг
шафтолиқоқи
шақир-шуқур
шаҳарлараро
шаҳло кўз (ли)
шер юрак (ли)
шер ўмров (ли)
шикаст нафас
шилиққурт
шингил-шапоқ

шип-шийдам
ширакайф
ширанам
ширин сўз (ли)
ширин-шакар
шифобахш
шиша кўз (ли)
шиша ранг
шовқин-сурон
шода-шода
шод-хуррам (шоду хуррам)
шойигул
шолилоя
шонабарг бот.
шон-шавкат (шону шавкат)
шон-шараф (шону шараф)
шон-шухрат (шону шухрат)
шосула
шотерак
шотут
шоҳариқ
шоҳ-бутоқ
шоҳ-шабба
шоша-пиша
шошма-шошар
шоҳи-атлас
шумтол
шум қадам
шўр пешана
шўр тумшук

Э

эгар-жабдуқ
эгачи-сингил
эгилиб-букилиб
эгри-бугри
эгри сўз (ли)
эгри қўл (ли)
эзма-чуруқ
экин-тикин
эл-аймоқ
эллик боши
эл-улус
эл-уруғ
эл-юрт

энгил-бош
энка-тинка
энтак-тентак
эркак-аёл
эркесар
эрта-индин
эрта-кеч (эртаю кеч)
эртапишар
эр-хотин (эру хотин)
эски-туски
эсон-омон
эс-ҳуш
эчкемар

эчки соқол
эшакмия бот.
эшакқурт

эшитилар-эшитилмас
эҳтиётн шарт

Ю

ювиб-тараб
югуриб-елиб
юзбоши
юз килограммчи
юз-кўз
юзма-юз
юз-хотир
юз центнерчи

юз-қўл
юлиб-юлқиб
юмалоқ-ёстиқ
юмронқозиқ
юрак-бағир
юракбуруғ
юриш-туриш

Я

якантовуқ
якка кифт
яккама-якка
яккам-дуккам
якка хўжалик
якка-ягона (яккю ягона)
яктап-якдил
ялаб-юлқаб
яланг бош
яланг оёқ
яланг тўш
ялиниб-ёлбориб
ялтирбош бот.
ялт-юлт
ямоқ-ясоқ

япалоққуш
яра-чақа
ярим-ёрти
ярим жон
ярим ой
ярим орол
яримта-юримта
ярим финал
ярим шар
яроғ-аслаҳа
ясан-тусан
ясовулбоши
яхши-ёмон
яъжуж-маъжуж
яшин қайтаргияч

Ў

ўзаро
ўзбилармон
ўзбошимча
ўзибўларчиллик
ўйдим-чуқур
ўйинбузуқи
ўйин-қулги
ўйлаб-нетиб
ўй-мулоҳаза
ўйнаб-қулиб
ўлда-жўлда
ўлиб-тирилиб
ўмбоқ-дўмбоқ
ўн боши
ўн йиллик
ўн кунлик
ўнқир-чўнқир
ўпир-тўпир
ўпоқ-сўпоқ
ўраб-чирмаб
ўрдақбоқар

ўргимчаккана
ўрим-йигим
ўринбосар
ўрин-кўрпа
ўртапишар
ўртақўл
ўрта ҳол
ўтакетган
ўсиб-униб
ўтар-кетар
ўтган-кетган
ўтин-чўп
ўтли-шудли
ўт-ўлан
ўч-адоват
ўқариқ
ўқ-дори
ўқиш-ёзиш
ўғил-қиз
ўғри бошин

Қ

қавм-қариндош
 қадамма-қадам
 қадди-баст
 қадди-бұй
 қадди-қомат
 қадр-қиммат
 қази-қарта
 қай бир
 қай вақт
 қайнана келин
 қайси бир
 қайчибарг *бот.*
 қайчи қулоқ
 қайғу-алам
 қайғу-ғам
 қайғу-қасрат
 қалам қош *(ли)*
 қаланғи-қасанғи
 қамчингул
 қандлавлaғи
 қанд-қурс
 қарама-қарши
 қарз-қавола
 қариб-чириб
 қари-қартанг
 қариндош-уруғ
 қарс-қурс
 қарғашойи
 қарға-қузғун
 қасамед
 қасир-қусур
 қаттиқ-қуруқ
 қатор-қатор
 қаттиқ кўнгил
 қаттиқ кўл
 қатъий назар
 қатқорин
 қашқаргул
 қашқаррайхон
 қаҳр-заҳр *(қаҳру заҳр)*
 қаҳр-ғазаб *(қаҳру ғазаб)*
 қизариб-бўзариб
 қиз-жувон *(қизу жувон)*
 қизилари
 қизилбош *зоол.*
 қизил гвардиячи
 қизилгул *(гулнинг тури)*
 қизилсултон
 қизилиштон *зоол.*
 қизилоёқ *зоол.*
 қизилуруғ *бот.*
 қизилўнгач *мед.*
 қизилқанот *зоол.*
 қизоши
 қизқуш

қийин-қистов
 қийматахта
 қий-чув
 қийғир кўз *(ли)*
 қиличбоғ
 қинғир-қийшиқ
 қир-адир
 қир-дашт
 қириб-қиртишлаб
 қирра бурун *(ли)*
 қирғий кўз *(ли)*
 қирқбўғин *бот.*
 қирқоёқ *зоол.*
 қирқоғайни
 қисиб-қимтиб
 қисиқ кўз *(ли)*
 қисқичбақа
 қишин-ёзин
 қовоқ-димоғ
 қовоқ-тумшуқ
 қовоғари
 қовунполиз
 қовунқоқи
 қози-калон
 қозонсочиқ
 қозон-товоқ
 қойилмақом
 қолган-қутган
 қон-зардоб
 қонталашмоқ
 қон-қардош
 қоп-қанор
 қорабайир
 қорабузов *зоол.*
 қорадори
 қораёқа *зоол.*
 қоражанжал *бот.*
 қоражигар
 қоракалтак *бот.*
 қоракесак
 қоракуя
 қора кўз *(ли)*
 қоракўл
 қора кўнгил *(ли)*
 қорамой
 қорамол
 қорапўчок *бот.*
 қорасовуқ
 қорасон *мед.*
 қора соч *(ли)*
 қораталоқ
 қорахат
 қорашақшақ
 қора юрак *(ли)*
 қораялоқ

қорақалпоқ
қорақанд
қорақанот *зоол.*
қорақарға
қорақовуқ *бот.*
қора қош (ли)
қора-қура
қорақуш
қорақұтир
қорағулаймон *бот.*
қорбобо
қорбўрон
қорёғди
қорипбоғ
қорхат
қочиб-нуенб
қошиқбурун *зоол.*
қоқиғул
қуда-андл
қуёпўт
қулоқ-миа
қулоқ-чикка
қулоқчўзма
қумоқ-қумоқ (ли)
қундуз қош (ли)
қурбйқа
қуштили (онқатининг турин)
қўзилла
қўзиқорин
қўйбош *бот.*
қўйди-чиқди

қўй кўз (ли)
қўйни-қўнжи
қўйпечак
қўйтикан
қўй-эчки
қўй-қўзи
қўлбола
қўлбоғ
қўллаб-қувватлаб
қўллаб-қўлтиқлаб
қўлма-қўл
қўлтиқтаёқ
қўлтиқтумор
қўлқоп
қўни-қўшни
қўнғир соч (ли)
қўпол табиат (ли)
қўрқа-писа
қўр-қут
қўшнай
қўшоёқ *зоол.*
қўшоғиз
қўштирноқ
қўштиғ
қўшчиқар
қўшқулоқ
қўярда-қўймай
қўқонарава
қўқонгул
қўқонжўхори

Г

гадир будур
гайри илмий
гайри ихтиёрий
гайри расмий
гайри табиий
гайри қонуний
гали гонур
гам-алим
гам-ҳасрат

гарч-гурч
ғиди-биди
ғира-шира
ғоявий-бадний
ғоявий-сиёсий
ғоявий-тарбиявий
ғулғула
ғўзапоя
ғўр-шўр

Ҳ

ҳаво ринг
ҳадеб
ҳадеғинда
ҳадемай
ҳаётбахш
ҳаёт мамот
ҳазиллакам
ҳазил мазах
ҳазил-ҳузул
ҳайбаракаллачи

ҳайдаркокил *зоол.*
ҳайё-ҳу
ҳалала-ҳашту
ҳали-бери
ҳамгап
ҳамдард
ҳамён
ҳамжиҳат
ҳамкасб
ҳаммабон

ҳамма ерда
ҳамма вақт
ҳамма ёқда
ҳамнафас
ҳамовоз
ҳамоҳанг
ҳамсуҳбат
ҳамтовоқ
ҳамфикр
ҳамшаҳар
ҳамқишлоқ
ҳамҳужра
ҳанг-манг
ҳар бир
ҳар вақт
ҳар дам
ҳардамхаёл
ҳар доим
ҳар ёқда
ҳар ерда
ҳар замон
ҳар йил (и)
ҳар ким
ҳар кимса
ҳар кун (и)
ҳар маҳал
ҳар нав
ҳар нарса
ҳар нечук
ҳар нима
ҳаром-хариш
ҳар он
ҳар сафар
ҳарс-ҳурс
ҳар тарафлама
ҳар томонлама
ҳар хил
ҳар чоғ
ҳар қаерда
ҳар қаёққа
ҳар қайси
ҳар қалай
ҳар қанақа
ҳар қандай

ҳар қанча
ҳар қачон
ҳар ҳолда
ҳашак-хушак
ҳафтафаҳм
ҳақ-ноҳақ
ҳаққуш
ҳақ-хуқуқ
ҳеч бир
ҳеч вақт
ҳеч ким
ҳеч кимса
ҳеч киши
ҳеч нарса
ҳеч нима
ҳеч қаерда
ҳеч қаёққа
ҳеч қанақа
ҳеч қандай
ҳеч қанча
ҳеч қачон
ҳийла-найранг
ҳил-ҳил
ҳисоб-китоб
ҳовли-жой
ҳозиржавоб
ҳозир-нозир
ҳойнаҳой
ҳол-аҳвол
ҳол-жон
ҳол-қудрат
ҳормай-толмай
ҳориб-чарчаб
ҳуда-беҳуда
ҳузур-ҳаловат
ҳурмат-эҳтиром
ҳур-ғилмон
ҳуснбузар
ҳусн-жамол
ҳусни хат
ҳушёр
ҳўл-қуруқ

АДАБИЕТ

Алоҳида босилиб чиққан ишлар

- Авалиани Ю. Ю. Особые парные глагольные сочетания в курдском языке, Самарканд, 1959.
- Аганин Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, М., 1959.
- Акбаров С. Ўзбек тилида қўшма феъллар, Тошкент, 1953.
- Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата, 1958.
- Левковская К. А. Словообразование, Изд-во Московского университета, 1954.
- Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа, М., 1953.
- Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1959.
- Шукуров Ж. Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955.

Мақола сифатида босилиб чиққан ишлар

- Абакумов С. И. О сложных словах в русском языке, «Русский язык в школе», № 3—4, 1945.
- Алатырев В. И. Парные, сложные слова, «Ученые записки Карело-Финского гос. университета», т. I, Петрозаводск, 1946.
- Алатырев В. И. Сложные слова с противоположными по значению составными частями, «Ученые записки Карело-Финского университета», т. II, вып. I, Петрозаводск, 1947.
- Ахманова О. С. К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц, «Труды института языкознания», т. 4, Изд-во АН СССР, М., 1954.
- Боголюбов Н. А. Сложные слова в кабардинском и абхазском языках, «Доклады и сообщения», II, Институт языкознания, М., 1952.
- Виноградов В. В. Вопросы современного русского словообразования..., «Русский язык в школе», № 2, 1951.
- Виноградов В. В. Словообразование и его отношения к грамматике и лексикологии, «Вопросы теории и истории языка...», М., 1952.
- Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, «Известия АН СССР», серия 7, отд. гуманитарных наук. Л., 1930.
- Кенесбаев С. Қос сөздердің кейбір жасалу жолдары, «Ученые записки КазГУ», т. XI, Алма-Ата, 1946.

- Левковская К. А. О словообразовании и его отношении к грамматике, «Вопросы теории и истории языка...», М., 1952.
- Мадалиев Б., Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзлар, «Қўқон давлат педагогика институти илмий ишлар тўплами», Фарғона, 1958.
- Муллина Р. М. Сложные слова в языках тюркской системы, «Ученые записки КазГУ», т. III, вып. 5, 1950.
- Немировский М. Я. Сложные слова в русском языке, «Русский язык в школе», № 3—4, 1946.
- Привалова М. И. К определению понятия сложного слова в русском языке, «Вестник Ленинградского университета», № 8, 1956.
- Привалова М. И. Сложные слова или словосочетания, «Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике», Л., 1958.
- Севортян Э. В. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках, «Вопросы теории и истории языка...», М., 1952.
- Троицкий В. Н. Основные принципы словообразования, «Ученые записки государственного педагогического института иностранных языков», т. I, Л., 1940.
- Убрятова Е. И. Парные слова в якутском языке, «Язык и мышление», XI, М.—Л., 1948.
- Убрятова Е. И. Удвоение основы слова в якутском языке, «Вопросы грамматики», сб. статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова, М.—Л., 1960.
- Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, «А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари», биринчи китоб, Тошкент, 1949.
- Фуломов А. Ф. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма сўзларнинг имлоси ҳақида (рус тилида), «Ученые записки ТашГПИ» им. Низами, Филологический сборник, вып. 2, Ташкент, 1954.

Авторефератлар

- Адиллов М. И. Сложные слова в современном азербайджанском языке, Автореферат канд. дисс., Баку, 1958.
- Бердыев Р. Сложные слова в современном туркменском языке, Автореферат канд. дисс., М., 1955.
- Мадалиев Б. Сложные слова в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1956.
- Сайфуллин Ч. Г. Устойчивые словосочетания в современном уйгурском языке, Автореферат канд. дисс., Л., 1953.

МҮНДАРИЖА

Сўз боши.	3
Қўшма сўзлар.	6
Жуфт сўзлар.	40
I Боб. Жуфт сўзларнинг ясалиши ҳақида.	40
II Боб. Жуфт сўзларнинг семантик жиҳатдан характеристикаси.	53
III Боб. Жуфт сўзларнинг грамматик характеристикаси ва компонентларининг тартиби.	64
Такрорий сўзлар.	87
Хулоса.	110
Илова.	114
Қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар эмлоси ҳақида.	114
Имло қондалари.	118
Қўшиб ёзиладиган қўшма сўзлар.	118
Ажратиб ёзиладиган қўшма сўзлар.	119
Дефис билан ёзиладиган сўзлар.	120
Луғатда сўзларнинг берилиши.	122
Луғат.	123
Адабиёт.	143